

ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ, ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΤΕΧΝΩΝ

Τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών

Π.Μ.Σ. στις Διεθνείς Σπουδές

Διπλωματική Εργασία

Η υπεροχή του ενωσιακού δικαίου απέναντι στην εθνική συνταγματική ταυτότητα:
έννοιες ασύμβατες ή συνιστώσες μιας κοινής ευρωπαϊκής συνταγματικής ταυτότητας;

Νικόλαος Δ. Τσιαπάλας

A.M.: mad22016

Ακαδ. έτος: 2022/23

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Αναγνωστοπούλου Δέσποινα

Θεσσαλονίκη, Ιούλιος 2023

Copyright © [Νικόλαος Δ. Τσιαπάλας, Ιούλιος 2023]

Copyright © [Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, 2023]

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα.

Οι απόψεις και θέσεις που περιέχονται σε αυτήν την εργασία εκφράζουν τον συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύουν τις επίσημες θέσεις του Πανεπιστημίου Μακεδονίας.

Υπεύθυνη Δήλωση

«Δηλώνω υπευθύνως ότι όλα τα στοιχεία σε αυτή την εργασία τα απέκτησα, τα επεξεργάστηκα και τα παρουσιάζω σύμφωνα με τους κανόνες και τις αρχές της ακαδημαϊκής δεοντολογίας, καθώς και τους νόμους που διέπουν την έρευνα και την πνευματική ιδιοκτησία. Δηλώνω επίσης υπευθύνως ότι, όπως απαιτείται από αυτούς τους κανόνες, αναφέρομαι και παραπέμπω στις πηγές όλων των στοιχείων που χρησιμοποιώ και τα οποία δεν συνιστούν πρωτότυπη δημιουργία μου».

Νικόλαος Δ. Τσιαπάλας

Ευχαριστίες

Με την παρούσα διπλωματική εργασία ολοκληρώνονται οι σπουδές μου στο Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών στις «Διεθνείς Σπουδές», του Τμήματος Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών του Πανεπιστημίου Μακεδονίας.

Θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στην επιβλέπουσα καθηγήτριά μου κυρία Δέσποινα Αναγνωστοπούλου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια του Τμήματος Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών του Πανεπιστημίου Μακεδονίας, για την εμπιστοσύνη που μου έδειξε, καθώς και για την πολύτιμη καθοδήγηση και υποστήριξη που μου παρείχε καθ' όλη τη διάρκεια αυτής της προσπάθειας.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω την αδερφή μου Χαρά και τον αδερφό μου Βασίλη, οι οποίοι υπήρξαν πάντα ένα ανεκτίμητο στήριγμα για μένα στη μέχρι τώρα προσπάθειά μου. Σε αυτούς αφιερώνω την παρούσα διπλωματική εργασία, για όλη την υποστήριξη και ηθική συμπαράσταση που μου προσέφεραν κατά την εκπόνησή της.

Πίνακας περιεχομένων

Πίνακας περιεχομένων	5
Κατάλογος συντομογραφιών	7
Περίληψη	11
Abstract	13
Πρόλογος	15
Εισαγωγή.....	19
Κεφάλαιο 1. Η ενωσιακή έννομη τάξη	21
1.1. Η μετάβαση από τη διαφωνία σε μία «διαρκώς στενότερη ένωση».....	21
1.2. Η αυτονομία της ενωσιακής έννομης τάξης.....	23
1.2.1. Η σταδιακή συνταγματοποίηση του ενωσιακού φαινομένου	23
1.2.2. Οι φάσεις της συνταγματοποίησης	27
1.2.3. Ο ιδιαίτερος χαρακτήρας της ενωσιακής δικαιοταξίας	30
1.3. Η υπεροχή του ενωσιακού δικαίου: κατασκευή, θεμελίωση, διάδραση	32
1.4. Το Δικαστήριο της ΕΕ: αποστολή και συνεισφορά	38
Κεφάλαιο 2. Η εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου	43
2.1. Για μία ευρωπαϊκή συνταγματική ταυτότητα.....	43
2.1.1. Θεωρητικό και νομολογιακό υπόβαθρο	43
2.1.2. Ευρωπαϊκή ιθαγένεια και κοινή αξιακή ταυτότητα	46
2.2. Οριοθέτηση και διάδραση του ενωσιακού δικαίου	51
2.2.1. Η οριοθέτηση του ενωσιακού κανονιστικού πλαισίου.....	51
2.2.2. Η αρχή της αναλογικότητας στο ΔΕΕ	54
2.2.3. Το ενωσιακό δίκαιο και η εθνική συνταγματική ταυτότητα	55
Κεφάλαιο 3. Η δια της νομολογίας διάδραση με την κρατική κυριαρχία	61
3.1. Πρώτο πεδίο σύγκρουσης: η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων.....	61
3.2. Η περίπτωση της Ιταλίας	63
3.3. Η περίπτωση της Γερμανίας	66
3.3.1. Η αναζήτηση του ορίου της αρμοδιότητας.....	66
3.3.2. Η δημοσιονομική κρίση ως επίμετρο του δικαίου διαλόγου	70
3.3.3. Όταν το BVerfG διέβη τον Ρουβίκωνα	74
3.4. Η περίπτωση της γαλλικής δικαιοταξίας.....	80
3.5. Η περίπτωση της Ελλάδας	84
3.6. Οι ιδιαίτερες περιπτώσεις της Ιρλανδίας, της Αυστρίας και της Τσεχίας	87
3.7. Η άρνηση της Δανίας να εφαρμόσει το δίκαιο της ΕΕ	89

3.8. Η περίπτωση της Ρουμανίας	90
3.9. Οι περιπτώσεις της Ουγγαρίας και της Πολωνίας.....	94
3.9.1. Δύο περιπτώσεις ατελούς ενσωμάτωσης.....	94
3.9.2. Ρήτρα αιρεσιμότητας: δικλείδα για τον σεβασμό μιας ένωσης αξιών.....	98
Καταληκτικές σκέψεις για μια κοινή ευρωπαϊκή συνταγματική ταυτότητα.....	102
Βιβλιογραφία	108

Κατάλογος συντομογραφιών

ΔΕΕ	Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (<i>Court of Justice of the European Union – CJEU</i>)
ΔΕΚ	Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (<i>Court of Justice of the European Communities – CJEC</i>)
ΕΔΔΑ	Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (<i>European Court of Human Rights – ECHR</i>)
ΕΕ	Ευρωπαϊκή Ένωση (<i>European Union – EU</i>)
ΕΕΠ	Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη (<i>Single European Act – SEA</i>)
ΕΖΕΣ	Ευρωπαϊκή Ζώνη Ελευθέρων Συναλλαγών (<i>European Free Trade Association – EFTA</i>)
ΕΚ	Ευρωπαϊκές Κοινότητες (<i>European Communities – EC</i>)
ΕΚΑΕ	Ευρωπαϊκή Κοινότητα Ατομικής Ενέργειας (<i>European Atomic Energy Community – EAEC</i>)
ΕΚΑΧ	Ευρωπαϊκή Κοινότητα Άνθρακα και Χάλυβα (<i>European Coal and Steel Community – ECSC</i>)
ΕΚΤ	Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα (<i>European Central Bank – ECB</i>)
ΕΜΣ	Ευρωπαϊκός Μηχανισμός Σταθερότητας (<i>European Stability Mechanism – ESM</i>)
ΕΝΣ	Ευρωπαϊκό Νομισματικό Σύστημα (<i>European Monetary System – EMS</i>)
ΕΟΚ	Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (<i>European Economic Community – EEC</i>)
ΕΟΚΕ	Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή (<i>European Economic and Social Committee – EESC</i>)
ΕΠΣ	Ευρωπαϊκή Πολιτική Συνεργασία (<i>European Political Cooperation – EPC</i>)
ΕΣΔΑ	Σύμβαση για την Προστασία των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών (<i>Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms – ECHR</i>)
ΕΣΚΤ	Ευρωπαϊκό Σύστημα Κεντρικών Τραπεζών (<i>European System of Central Banks – ESCB</i>)
ΕΣΡ	Εθνικό Συμβούλιο Ραδιοτηλεόρασης

ΕτΠ	Ευρωπαϊκή Επιτροπή των Περιφερειών (<i>European Committee of the Regions – CoR</i>)
ΕΤΧΣ	Ευρωπαϊκό Ταμείο Χρηματοπιστωτικής Σταθερότητας (<i>European Financial Stability Facility – EFSF</i>)
ΘΝ	Θεμελιώδης Νόμος για την Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας (<i>Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland</i>)
ΚΑΠ	Κοινή Αγροτική Πολιτική (<i>Common Agricultural Policy – CAP</i>)
ΚΕΠΠΑ	Κοινή Εξωτερική Πολιτική και Πολιτική Ασφάλειας (<i>Common Foreign and Security Policy – CFSP</i>)
ΚτΕ	Κοινωνία των Εθνών (<i>League of Nations</i>)
ΟΝΕ	Οικονομική και Νομισματική Ένωση (<i>Economic and Monetary Union – EMU</i>)
ΣΕΕ	Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση (<i>Treaty on European Union – TEU</i>)
ΣΕΚ	Συνθήκη περί ιδρύσεως της Ευρωπαϊκής Κοινότητας (<i>Treaty establishing the European Community – TEC</i>)
ΣΛΕΕ	Συνθήκη για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης (<i>Treaty on the Functioning of the European Union – TFEU</i>)
ΣτΕ	Συμβούλιο της Επικρατείας
ΣυνθΕΟΚ	Συνθήκης περί ιδρύσεως της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας (<i>Treaty establishing the European Economic Community – TEEC</i>)
ΧΘΔΕΕ	Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (<i>Charter of Fundamental Rights of the European Union – CFREU</i>)
AfD	Alternative für Deutschland (<i>Εναλλακτική για τη Γερμανία</i>)
APP	Asset Purchase Programme (<i>Πρόγραμμα Αγοράς Ομολόγων</i>)
BREXIT	Withdrawal of the United Kingdom from the European Union (<i>Έξοδος του Ηνωμένου Βασιλείου από την Ευρωπαϊκή Ένωση</i>)
Bundesarbeitsgericht	Ομοσπονδιακό Εργατικό Δικαστήριο της Γερμανίας
Bundesregierung	Ομοσπονδιακή Κυβέρνηση της Γερμανίας
Bundesverwaltungsgericht	Ομοσπονδιακό Διοικητικό Δικαστήριο της Γερμανίας
BVerfG	Bundesverfassungsgericht (<i>Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο της Γερμανίας</i>)
Conseil Constitutionnel	Συνταγματικό Συμβούλιο της Γαλλικής Δημοκρατίας
Conseil d'État	Κρατικό Συμβούλιο της Γαλλικής Δημοκρατίας

Cour de Cassation	Ακυρωτικό Δικαστήριο της Γαλλικής Δημοκρατίας
Deutsche Bundesbank	Γερμανική Ομοσπονδιακή Τράπεζα
Deutscher Bundestag	Γερμανική Ομοσπονδιακή Βουλή
ECU	European Currency Unit (<i>Ευρωπαϊκή Λογιστική Μονάδα – ΕΛΜ</i>)
Eurojust	European Union Agency for Criminal Justice Cooperation (<i>Οργανισμός της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τη Συνεργασία στον Τομέα της Ποινικής Δικαιοσύνης</i>)
Europol	European Union Agency for Law Enforcement Cooperation (<i>Οργανισμός της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τη Συνεργασία στον Τομέα της Επιβολής του Νόμου</i>)
OLAF	European Anti-Fraud Office (<i>Ευρωπαϊκή Υπηρεσία Καταπολέμησης της Απάτης</i>)
OMT	Outright Monetary Transactions (<i>Πρόγραμμα Οριστικών Νομισματικών Συναλλαγών</i>)
PSPP	Public Sector Purchase Programme (<i>Πρόγραμμα Αγοράς Στοιχείων του Ενεργητικού του Δημόσιου Τομέα στις Δευτερογενείς Αγορές</i>)

*« Aujourd'hui nous ne nous battons plus pour la souveraineté ou pour la gloire, nous nous battons pour l'identité. La souveraineté était une maîtrise, l'identité n'est qu'une référence. La souveraineté était aventureuse, l'identité est liée à la sécurité. L'identité est cette obsession d'appropriation de l'être libéré, mais libéré sous vide, et qui ne sait plus ce qu'il est ».*¹

Σήμερα δεν παλεύουμε πλέον για την κυριαρχία ή για τη δόξα, παλεύουμε για την ταυτότητα. Η κυριαρχία ήταν μια μαεστρία, η ταυτότητα δεν είναι παρά μία αναφορά. Η κυριαρχία ήταν περιπετειώδης, η ταυτότητα συνδέεται με την ασφάλεια. Η ταυτότητα είναι αυτή η εμμονή με την οικειοποίηση του απελευθερωμένου όντος, αλλά απελευθερωμένου στο κενό, και το οποίο δεν ξέρει πλέον τι είναι.

¹ Baudrillard, J., *L'échange impossible*, Gallimard, 1999, p. 72.

Περίληψη

Η ανάδυση της ΕΕ ανέδειξε μία γενικευμένη αλλαγή στον τρόπο λειτουργίας των ευρωπαϊκών κρατών, καθότι με τη μεταβίβαση αρμοδιοτήτων του κράτους στη νέα δομή, τα κράτη-μέλη δεν κατέχουν πλέον την αποκλειστική αρμοδιότητα νομοθέτησης ή εν γένει ρύθμισης όλων των ζητημάτων που άπτονται της λειτουργίας τους. Σήμερα, η ευρωπαϊκή οικογένεια αποτελείται από 27 κράτη-μέλη, τα οποία παρά τη μεταβίβαση αρμοδιοτήτων στα θεσμικά όργανα της Ένωσης διατηρούν την *κυριαρχία* τους.

Συνιστούν ωστόσο μία ενιαία έννομη τάξη, η οποία επιφέρει σύμφωνα με τον Τσάτσο μία «μερική αλλοίωση» στην παραδοσιακή επιστήμη της πολιτειολογίας, εγκαινιάζοντας μία πρωτόγνωρη κατάσταση ανθρώπινης συμβίωσης που διέπεται από κοινούς, ευρωπαϊκούς θεσμούς και αρχές.² Βασίζεται δε στην ευρύτερη έννοια της «ευρωπαϊκότητας», συνέπεια της οποίας αποτελεί η δυνατότητα των ευρωπαϊκών κατ' αποκλειστικότητα κρατών να γίνουν κοινωνοί της *ευρωπαϊκής ιδέας*.

Ωστόσο, από νωρίς δημιουργήθηκαν τριγμοί στο εσωτερικό της ανωτέρω συμβιωτικής σχέσης, ανάμεσα στα εθνικά δικαστήρια και το ΔΕΕ. Ο *a priori* χαρακτήρας της αρχής της *υπεροχής* του ενωσιακού δικαίου έθεσε υπό αμφισβήτηση τον κανόνα *lex posterior derogat legi priori*. Ακόμη, η αρχή του *άμεσου αποτελέσματος*, της *άμεσης ισχύος* και της *ευθύνης των κρατών-μελών*, ενώ θεμελίωσαν την υπεροχή του ενωσιακού δικαίου, έφεραν συχνά σε τροχιά σύγκρουσης το ΔΕΕ με τον εθνικό δικαστή.

Χαρακτηριστικά, το *Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο της Γερμανίας* υπήρξε ιδιαίτερα δραστήριο, διατυπώνοντας την άποψη πως δύναται να ελέγχει έναν ενωσιακό κανόνα με μέτρο κρίσης τις διατάξεις του *Θεμελιώδους Νόμου (Solange I)*. Παρά την αναδίπλωση του ΒVerfG στην απόφαση *Solange II*, η μετέπειτα νομολογική πρακτική του φανέρωσε μία ιδιαίτερα επιθετική πρακτική, η οποία αρχικά θεμελιώθηκε με την απόφαση *Maastricht* και κορυφώθηκε στις υποθέσεις *Gauweiler* και *Weiss*. Στην τελευταία δε υπόθεση, αξιοσημείωτο γεγονός αποτέλεσε το ύφος και η εκφραστική του ΒVerfG εναντίον του ΔΕΕ, εγκυλώντας το ότι ενήργησε *ultra vires* και αναγορεύοντας εαυτόν σε τελικό κριτή του ενωσιακού δικαίου.

Στο ίδιο μήκος κύματος, με ηπιότερο ύφος ωστόσο, και άλλα εθνικά δικαστήρια αμφισβήτησαν την υπεροχή του ενωσιακού δικαίου προτάσσοντας τη λεγόμενη *εθνική «συνταγματική ταυτότητα»*. Αντίστοιχες ενστάσεις διατυπώνουν το *Γαλλικό Συμβούλιο της Επικρατείας*, το *Συνταγματικό Δικαστήριο της Ρουμανίας*, καθώς και το *Ανώτατο Δικαστήριο της Πολωνίας*. Η τελευταία περίπτωση ίσως αποτελεί τη μεγαλύτερη πρόκληση για την ενωσιακή έννομη τάξη, καθότι αποτελεί ευθεία απειλή για το *κοινοτικό κεκτημένο (acquis*

² Τσάτσο, Δ. Θ., *Η Έννοια της Δημοκρατίας στην Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2007, σσ. 24-26.

communautaire), με την εκ θεμελίων υπονόμηση του εγχειρήματος της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.

Κατά τα ανωτέρω τίθεται το ερώτημα: *«Δύνανται οι εθνικές συνταγματικές ταυτότητες των κρατών-μελών να αποτελέσουν συνιστώσες μιας κοινής ευρωπαϊκής συνταγματικής ταυτότητας;»*

Σκοπό της παρούσας εργασίας αποτελεί η διερεύνηση του ανωτέρω ερωτήματος. Μέσα από τη βιβλιογραφική έρευνα, επιχειρείται η τεκμηριωμένη και επαρκώς στοιχειοθετημένη παράθεση συμπερασμάτων επί της κοινής συμβιωτικής ταυτότητας. Εν πολλοίς επιδιώκεται η – στο μέτρο του δυνατού – συνολική και διεξοδική παρουσίαση των στοιχείων εκείνων που καθιστούν τους καινοφανείς συμβιωτικούς δεσμούς, ανάμεσα στα κράτη-μέλη και τους πολίτες της ΕΕ, αναπόσπαστο τμήμα της ταυτότητάς τους. Καθοριστικός παράγων στην ως άνω διαδικασία καθίσταται η πολύτιμη νομολογία του ΔΕΕ, συμβάλλοντας καταλυτικά στην ταχεία διαμόρφωση της ευρωπαϊκής συνταγματικής ταυτότητας, στο πλαίσιο του κοινού συνταγματικού πολιτισμού και των παραδόσεων των κρατών-μελών.

Abstract

The rise of the *European Union* has brought out a generalized alteration in the way European states function, since through the transfer of state powers to the new structure, Member States no longer have the exclusive power to legislate or generally regulate all issues related to their functions. Today, the EU family consists of 27 Member States, which despite the transfer of powers to the EU institutions, retain their sovereignty.

However, they constitute a single legal order, which according to Tsatsos brings about a "*partial alteration*" to the traditional science of *politology*, ushering in an unprecedented situation of human coexistence, governed by common, European institutions and principles. It is based on the broader concept of "*Europeanness*", which is responsible for the exclusive capability of only European states to become partakers of the *European idea*.

Nevertheless, from early on frictions arose within the symbiotic relationship between the national courts and the CJEU. The *a priori* nature of the *principle of supremacy* of EU law called into question the rule *lex posterior derogat legi priori*. Furthermore, the principles of *direct effect* and *direct applicability* of EU law, along with *the Member States' responsibility*, while establishing the *supremacy* of EU law, have often put the CJEU and the national judge on a collision course.

Indeed, the *German Federal Constitutional Court* has been particularly active, formulating the position that it can review EU legal acts on their conformity with the provisions of the *German Fundamental Law (Solange I)*. Despite the BVerfG's backtracking in the *Solange II* decision, its later jurisprudence revealed a particularly aggressive practice, which was initially established by the *Maastricht* decision and culminated in the *Gauweiler* and *Weiss* cases. In the last case, in an unprecedented style and aggressive expression, the BVerfG accused the CJEU of acting *ultra vires*, declaring its position as EU law's final arbiter.

Along the same lines, but in a milder style, other national courts have questioned the supremacy of EU law by invoking the so-called national "constitutional identity". Similar objections have been expressed by the French Conseil d'État, the Constitutional Court of Romania, as well as the Supreme Court of Poland. The last case has probably been the most serious challenge for the EU legal order, as a direct threat to the *acquis communautaire*, which undermines the very foundations of the "*European integration project*".

Thus, the question arises: "*Can the Member States' national constitutional identities be components of a common European constitutional identity?*"

The purpose of this thesis is to investigate the above question. Through the bibliographic research, a documented and sufficiently substantiated presentation of conclusions on the

common symbiotic identity is attempted. To a large extent, it is ultimately sought to deliver an – as far as possible – comprehensive and thorough presentation of those elements that render the novel symbiotic ties between the Member States and EU citizens, an integral part of their identity. The valuable jurisprudence of the CJEU becomes a decisive factor in the above process, contributing catalytically to the rapid formation of a *European constitutional identity*, within the framework of the common constitutional culture and traditions of the Member States.

Πρόλογος

Υπέρ ποιου ασκούνται οι εξουσίες του κυρίαρχου κράτους; Η προσφιλής απάντηση στο ερώτημα αυτό είναι «*υπέρ του κυρίαρχου λαού*». Κάθε πράξη ενάντια στη βούληση αυτού, καταλήγει να στερείται της απαιτούμενης νομιμοποίησης. Η *κυριαρχία*, εν τη εννοία της εσωτερικής της διάστασης, συνίσταται στη δικαιοπαραγωγική ικανότητα του κράτους, η οποία καθίσταται αποκλειστική και απόλυτη ως αρμοδιότητα για τον καθορισμό των αρμοδιοτήτων στο πλαίσιο της λειτουργίας του κράτους, είτε ως διακριτική ευχέρεια αυτού.³

Η έννοια της κυριαρχίας του κράτους αναδύθηκε μετά το 1648 και τη *Συνθήκη της Βεσφαλίας*. Η εμφάνιση του βεσφαλιανού κράτους και η καθιέρωση της εθνικής-κρατικής κυριαρχίας, ανήγαγε τα κράτη σε κύριους δρώντες στο διεθνές, παγκοσμιοποιημένο σύστημα. Τα εθνικά κράτη επωμίστηκαν μία σειρά αρμοδιοτήτων, με κεντρικό άξονα την αποτελεσματική προστασία της ανεξαρτησίας τους, καθώς και τη διασφάλιση των εθνικών τους συμφερόντων, ήτοι την κατ' αρχήν ευημερία των πολιτών τους.

Η ιδέα της «*ενωμένης Ευρώπης*» συναντάται διαχρονικά στον ευρωπαϊκό χώρο. Από τον Μεσαίωνα ακόμα, η φωνή του Pierre Dubois προέκρινε τη δημιουργία ενός ευρωπαϊκού συστήματος ειρήνης,⁴ ενώ η οθωμανική επικράτηση επί της *Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας* συνέβαλε στην ενίσχυση της ιδέας της «*ενωμένης Ευρώπης*», ως ανάγκη και αγωνία έναντι του τουρκικού κινδύνου. Η ανάδυση των εθνικών κρατών στην Ευρώπη, παρά την αρχική αποδυνάμωση της προοπτικής για ενότητα, συνέβαλε στην εκκίνηση ενός «*διαλόγου*» ανάμεσα στην ιδέα ή την ανάγκη ανακατεύθυνσης της «*ενωμένης Ευρώπης*» προς μία μορφή *Συμπολιτείας*.⁵

Η ίδια η έννοια της «*κυριαρχίας*», από τον ορισμό του Jean Bodin⁶ μέχρι σήμερα, έχει εξελιχθεί, ανταποκρινόμενη στις σύγχρονες απαιτήσεις της επιστήμης της πολιτειολογίας, οι οποίες επηρεάζονται και διαμορφώνονται από τις επικρατούσες κοινωνικές, πολιτικο-οικονομικές ή πολιτισμικές συνθήκες. Η «*γέννηση*» της ΕΕ σήμανε για τα ευρωπαϊκά κράτη μία ευρύτερη αλλαγή ως προς την αντίληψη της εθνικής κυριαρχίας, η οποία δεν πρέπει πλέον να γίνεται αντιληπτή με τον τρόπο που την εννοιολόγησαν οι Bodin και Hobbes.

³ Κουσπύ, Θ., *Η Προστασία της Εθνικής Ταυτότητας των Κρατών Μελών & Η Αρχή της Υπεροχής στο Ευρωπαϊκό Δίκαιο*, Νομικές Εκδόσεις Hirasus, Αθήνα-Λευκωσία, Φεβρουάριος 2021, σ. 19.

⁴ Ο Pierre Dubois, μέσω της πραγματείας του «*Περί της ανακτίσεως των Ιερών Τόπων*» (1306), εγκαινιάζει μία νέα εποχή στην ευρωπαϊκή ιστορία, με την εισαγωγή της «*ευρωπαϊκής ιδέας*» *stricto sensu*.

⁵ Τσάτσος, Δ. Θ., *Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία: Για μια Ευρωπαϊκή Ένωση των Κρατών, των Λαών, των Πολιτών και του Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Πολιτισμού*, Εκδοτικός Οίκος Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα, 2007, σσ. 32-34.

⁶ Bodin, J., *Les Six Livres de la République de J. Bodin Angevin*, Jacques du Puys, Paris, 1576, pp. 125-154, διαθέσιμο στο: [https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b86268103/f200.item.r=Auteur%20%20Bodin%20,%20Jean%20\(1530-1596](https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b86268103/f200.item.r=Auteur%20%20Bodin%20,%20Jean%20(1530-1596)) (Bibliothèque nationale de France, πρόσβαση 23/07/2012).

Σήμερα, έννοιες όπως η *προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, του περιβάλλοντος* κ.α. επιβάλλουν την αναανομηματοδότηση της έννοιας της *κρατικής κυριαρχίας*.⁷ Το σύγχρονο κράτος αδυνατεί να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά τους κινδύνους και τις σύνθετες προκλήσεις του παγκόσμιου συστήματος, καθώς και να ικανοποιήσει τις πολύπλοκες ανάγκες και απαιτήσεις των πολιτών του, βασιζόμενο αποκλειστικά στις δικές του δυνάμεις και αποκλείοντας τη διεθνή συνεργασία. Αναλογιζόμενοι την αρχέγονη έννοια του όρου *κυριαρχία*, η μεταβίβαση αρμοδιοτήτων όντως συνιστά περιορισμό. Ωστόσο, η αναγκαία αναανομηματοδότησή του, ανταποκρινόμενη στις σύγχρονες συνθήκες, αίρει την αρνητική χροιά του περιορισμού και αναδεικνύει τη σύγχρονη απαίτηση για διεθνική ή/και διακρατική συνεργασία. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η συμμετοχή του κράτους σε υπερεθνικά πολιτικά σχήματα καθίσταται αναγκαία, δεν δύναται όμως να λειτουργήσει αυτοτελώς ως πανάκεια.

Η αρχικά ρομαντική αντίληψη του Victor Hugo περί των «*Ηνωμένων Πολιτειών της Ευρώπης*» κατά τη *Διάσκεψη Ειρήνης των Παρισίων*, στις 21 Αυγούστου 1849,⁸ ογδόντα χρόνια αργότερα θα αποκτήσει πολιτικές προεκτάσεις με την κατάρτιση ενός σχεδίου για μία «ευρωπαϊκή ομοσπονδία», με συγκεκριμένη θεσμική και δομική διάρθρωση. Το σχέδιο του Aristide Briand υπεβλήθη στην ΚτΕ στις 7 Σεπτεμβρίου 1929 και προέβλεπε την ίδρυση της *Ευρωπαϊκής Ομοσπονδίας*, εν είδει ομοσπονδίας κρατών, προκειμένου περί του μη περιορισμού της εθνικής κυριαρχίας των κρατών,⁹ όμως απερρίφθη. Ωστόσο, παρά την αρχική του αποτυχία, αποτέλεσε μία πρόιμη προσπάθεια των ευρωπαϊκών κρατών να χαράξουν μία κοινή πορεία, πλαισιωμένη από την ιδέα της *πανευρωπαϊκής συνεργασίας*, υπό το πρίσμα των αξιών της *ευρωπαϊκής δημοκρατίας*.

Η διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης χαρακτηρίζεται από τρεις διαστάσεις: οικονομική, πολιτική και θεσμική. Οι καταστροφικές συνέπειες των δύο *Παγκοσμίων Πολέμων* στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα συνετέλεσαν στην εδραίωση της πεποίθησης πως, για να αποφευχθούν παρόμοιες μελλοντικές συγκρούσεις στον ευρωπαϊκό χώρο, ήταν επιτακτική η ανάγκη για τη δημιουργία μιας πανευρωπαϊκής πολιτείας, των «*Ηνωμένων Πολιτειών της Ευρώπης*», οι οποίες θα διαπνέονταν από κλίμα «ειρήνης, ασφάλειας και ελευθερίας»,¹⁰ όπως δήλωσε το 1946 ο Winston Churchill.

⁷ Τσάτσος, *Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία*, ό.π., σσ. 105-108.

⁸ Πιερίδης, Κ. και Ατταλίδης, Μ., *Η Ευρωπαϊκή Ένωση στον σύγχρονο κόσμο: Δημιουργία - Εξέλιξη - Προοπτική*, Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Αντιπροσωπεία στην Κύπρο, 2014, διαθέσιμο στο: <https://data.europa.eu/doi/10.2775/2042>.

⁹ “BRIAND PLAN FOR THE FEDERATION OF EUROPE”, *Advocate of Peace through Justice*, Vol. 92(3), 1930, pp. 193-197, διαθέσιμο στο: <http://www.jstor.org/stable/20681475> (πρόσβαση 30/11/2022).

¹⁰ Βλ. ομιλία του Ουίστον Τσώρτσιλ στο Πανεπιστήμιο της Ζυρίχης στις 19/9/1946, διαθέσιμο στο: https://www.zeit.de/reden/die_historische_rede/200115_hr_churchill1_englisch (πρόσβαση 4/1/2022).

Σε αυτό το πνεύμα, η πρόταση του Γάλλου Υπουργού Εξωτερικών Robert Schumann, της 9^{ης} Μαΐου 1950,¹¹ για τη δημιουργία μιας νέας μορφής πολιτικής συνεργασίας στην Ευρώπη, με αφορμή τη διαχείριση των βιομηχανιών του άνθρακα και του χάλυβα, έμελλε να αποτελέσει τον θεμέλιο λίθο του ευρωπαϊκού οικοδομήματος και να μείνει στην ιστορία ως η «*Διακήρυξη Σουμάν*», προσδίδοντας επάξια στον εμπνευστή της τον χαρακτηρισμό «*πατέρας της Ευρώπης*». Η υπογραφή της *Συνθήκης των Παρισίων* για την ίδρυση της ΕΚΑΧ στις 18 Απριλίου 1951 επισφράγισε την έναρξη για την ενοποίηση της καθημαγμένης Ευρώπης. Ιδρυτικά μέλη αποτέλεσαν το Βέλγιο, η Ολλανδία, το Λουξεμβούργο, η Γαλλία, η Ιταλία και η Δυτική Γερμανία.

Όμως, τα ευρωπαϊκά κράτη δεν επεδίωκαν απλώς την ίδρυση μιας ενισχυμένης συνεργασίας στον τομέα της βιομηχανίας, αλλά τη συνεργασία και την πολιτική τους ενοποίηση, με την ταυτόχρονη οικονομική τους ολοκλήρωση, μέσα από δυναμικές διαδικασίες που συνεχίζονται έως σήμερα. Η ίδρυση της ΕΟΚ αποτέλεσε την αφετηρία όχι μόνο μίας *Κοινότητας*, η οποία προσδοκούσε σε οικονομικά οφέλη για τα κράτη-μέλη, αλλά ενός νέου δικαίου συστήματος, διακριτό από το εν γένει διεθνές δίκαιο.

Τα κράτη-μέλη, οικεία βουλήσει, δημιούργησαν μία καινούρια έννομη τάξη, η οποία διεισδύει σε κάθε εγχώρια και από κοινού συνιστούν ένα ενιαίο όλον που χαράσσει και κατευθύνει τις επιλογές, όχι μόνο των κρατών-μελών, αλλά και των πολιτών της ΕΕ, εντός μίας «πολιτικής» *Ένωσης*, με ξεχωριστή νομική προσωπικότητα. Η οικειοθελής μεταβίβαση, εκ μέρους των κρατών, μέρους των αρμοδιοτήτων τους στη νέα υπερεθνική δομή, με την ταυτόχρονη αναγνώριση του πρωτογενούς και του παράγωγου ενωσιακού δικαίου ως υπέρτερο του εγχώριου δικαίου, δημιούργησε μία «νέα δικαϊκή τάξη» σύμφωνα με τον Hallstein, ο οποίος χαρακτήρισε τις *Ευρωπαϊκές Κοινότητες* ως μία «οντότητα δικαίου».¹²

Η απόκτηση της ιδιότητας του κράτους-μέλους συνιστά εκδήλωση της κυριαρχικής βούλησης των κρατών να περιορίσουν οικειοθελώς την κυριαρχία τους, για τον σκοπό της συμμετοχής στην ενοποιητική διαδικασία και την έννομη τάξη που γεννάται από αυτήν. Η σχέση ανάμεσα στο ενωσιακό δίκαιο και τις εγχώριες δικαιοταξίες αποτελεί ένα από τα πλέον επίκαιρα και επίμαχα ζητήματα που επηρεάζουν και κατευθύνουν την τελολογία της *Ευρωπαϊκής Ένωσης*, ήτοι το θεσμικό της «τέλος» όχι μόνο σε θεωρητικό, αλλά και σε νομολογικό επίπεδο.

Σημαινούσα αφετηρία αποτελεί η ανάδυση της ενωσιακής έννομης τάξης, η οποία όπως παρουσιάζεται στο 1^ο Κεφάλαιο, μέσα από μία καινοτόμα διαδικασία συνταγματοποίησης,

¹¹ Βλ. σχετικά “Schuman declaration May 1950”, *European Union*, διαθέσιμο στο: https://european-union.europa.eu/principles-countries-history/history-eu/1945-59/schuman-declaration-may-1950_en, (πρόσβαση 07/02/2023).

¹² Hallstein, W., “The EEC Commission: A New Factor in International Life”, in *International and Comparative Law Quarterly*, Vol. 14(3), Cambridge University Press, 1965, pp. 727-741.

ανέδειξε τον ιδιαίτερο χαρακτήρα και την αυτόνομη φύση της, στην πορεία προς μία «διαρκώς στενότερη ένωση», με καταλυτική τη συνεισφορά του ΔΕΕ. Εγγυητής αυτής της πορείας, εντός του κοινοτικού/ενωσιακού δικαίου, καθώς και της εύρυθμης λειτουργίας της Ένωσης και της προστασίας των δικαιωμάτων των πολιτών της, ανεδείχθη το *Δικαστήριο της ΕΕ*.

Στο 2^ο Κεφάλαιο, παρατίθεται το θεωρητικό και νομολογιακό πλαίσιο που δια της διάδρασης και οριοθέτησης του ενωσιακού φαινομένου, κατέστησαν την *ευρωπαϊκή συνταγματική ταυτότητα*, αξιακή και κοινή στα κράτη-μέλη. Μέσα από ρηξικέλευθες αποφάσεις, το *Δικαστήριο* ανέδειξε τις θεμελιακές αρχές της ενωσιακής έννομης τάξης, ήτοι την *αρχή της υπεροχής* του ενωσιακού δικαίου¹³ και την *αρχή του άμεσου αποτελέσματος*,¹⁴ ως θεμέλιους λίθους μίας σχέσης «συμβιωτικής» που ξεπερνά τα συμβατικά όρια της συνύπαρξης.¹⁵ Όμως το ΔΕΕ δεν απέστη από την επικοινωνία με τα εγχώρια δικαιικά συστήματα των κρατών-μελών. Χάρη στον μηχανισμό της προδικαστικής παραπομπής,¹⁶ δημιουργήθηκε ένας διάυλος επικοινωνίας με τα εθνικά δικαστήρια, επιτρέποντας τη διείσδυση του ενωσιακού δικαίου στις εθνικές έννομες τάξεις, προς διασφάλιση της κανονιστικής συνοχής των κρατών-μελών και της ασφάλειας δικαίου εντός της Ένωσης.

Στο 3^ο Κεφάλαιο επιχειρείται, μέσα από τη μελέτη και παρουσίαση του νομολογιακού έργου του ΔΕΕ, η ανάδειξη της κανονιστικής ποιότητας της ενωσιακής ταυτότητας, εν σχέσει με τις επί μέρους εγχώριες ταυτότητες των κρατών-μελών. Η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων αποτέλεσε το πρώτο πεδίο αντιπαράθεσης. Ωστόσο, καθ' όλη τη μέχρι σήμερα πορεία του, το ΔΕΕ εστίασε στη διασφάλιση ενός ελάχιστου κοινού παρανομαστή, αποσκοπώντας στη δημιουργία μιας έννομης τάξης, η οποία εμπνέεται από τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών-μελών.

Το κρίσιμο ερώτημα είναι εάν οι δύο παράλληλες έννομες τάξεις (ενωσιακή και εθνική) που υφίστανται σήμερα εντός της ΕΕ δύνανται να καθορίσουν από κοινού μία «συνταγματική ταυτότητα», η οποία να αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο μιας «*Ευρωπαϊκής Συμπολιτείας*»· μίας *res communis*, για τους πολίτες της Ένωσης, ταυτότητας, η οποία να αποτυπώνει επιτυχώς τον χαρακτηρισμό της *in varietate concordia* «ένωσης» των ευρωπαϊκών λαών.

¹³ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου της 15^{ης} Ιουλίου 1964, *Costa v E.N.E.L.*, 6/64, ECLI:EU:C:1964:66.

¹⁴ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου της 5^{ης} Φεβρουαρίου 1963, *van Gend & Loos κατά Nederlandse administratie der belastingen*, 26/62, ECLI:EU:C:1963:1.

¹⁵ Taylor, P., *International Organization in the Modern World: The Regional and the Global Process*, Pinter, London, 1993, pp. 1-46.

¹⁶ Βλ. άρθρο 267 της ΣΛΕΕ.

Εισαγωγή

Η ίδρυση των *Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων* και η μετεξέλιξη τους σε μία όχι μόνο οικονομική, αλλά και πολιτική ένωση κρατών, με ομοσπονδιακά και συνομοσπονδιακά χαρακτηριστικά, αποτέλεσε την αφετηρία μίας νέας μορφής συμβίωσης. Η συμβίωση αυτή, ως νέα, αυτόνομη δικαιική τάξη έχει καθορίσει σε μεγάλο βαθμό τα εγχώρια νομικά συστήματα των κρατών-μελών της ΕΕ (τότε ΕΟΚ), διαμορφώνοντας ένα ευρύτερο πλαίσιο πολιτικής και δικονομίας, όπου η νομολογία του *Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων* (σήμερα *Δικαστήριο της ΕΕ*) διατηρεί καθοριστικό ρόλο ως προς την καθιέρωση μέσω αυτής των αρχών του *άμεσου αποτελέσματος* και της *υπεροχής* του κοινοτικού/ενωσιακού δικαίου έναντι του εθνικού.¹⁷

Η *ευρωπαϊκή συνεργασία*, αρχικά κινούμενη στον τομέα της οικονομικής συνεργασίας, πλαισιώθηκε από την ίδρυση της ΕΚΑΕ και της ΕΟΚ στις 25 Μαρτίου 1957 και τη δημιουργία της ΕΖΕΣ, τρία περίπου χρόνια αργότερα. Σημείο σταθμό στην ενοποιητική διαδικασία αποτέλεσε η υπογραφή της ΕΕΠ στις 17/28 Φεβρουαρίου 1986, καθότι εισήγαγε την *«Ευρωπαϊκή Πολιτική Συνεργασία»*, ενώ με τις Συνθήκες του Μάαστριχτ (7 Φεβρουαρίου 1992), του Άμστερνταμ (2 Οκτωβρίου 1997) και της Νίκαιας (26 Φεβρουαρίου 2001) τέθηκαν οι βάσεις για την οικονομική ολοκλήρωση, την πολιτική ενοποίηση και την ενίσχυση της θεσμικής διάρθρωσης της ΕΕ και των θεσμικών ενωσιακών οργάνων. Η ΕΕ απέκτησε ίδια νομική προσωπικότητα, ενώ επιχειρήθηκε η εν γένει συγκρότησή της υπό ένα κοινό, *ευρωπαϊκό σύνταγμα*.

Η μετέπειτα όμως *«συνταγματική»* αποτυχία, δεν αποτελεί αποτυχία της ενοποιητικής διαδικασίας εν συνόλω. Καταδεικνύει μάλλον την ανάγκη επαναπροσδιορισμού της *Ένωσης* ως *«Συμπολιτεία»*,¹⁸ η οποία αποτελεί ένα μόρφωμα που δεν δύναται να ενταχθεί στο μοντέλο του ενιαίου ή ομοσπονδιακού κράτος, εκφεύγει όμως και από το μοντέλο ενός διεθνούς οργανισμού. Αποτελεί δε μία νέα, πρωτόγνωρη, ιδιαίτερη και αρκούντως επιτυχημένη μορφή έννομης συμβίωσης των ευρωπαίων πολιτών, έναντι της οποίας το διεθνές σύστημα δεν μπορεί να αντιτάξει αντίστοιχη συμβιωτική σχέση, ανάμεσα σε πολίτες, κοινωνίες, έθνη ή κράτη.

Τα χαρακτηριστικά της ευρωπαϊκής φύσης των κρατών-μελών δεν περιορίζονται από ποσοτικά ή εξωτερικά κριτήρια, αλλά εστιάζουν σε μία διαδικασία ευρύτερου και συνεχούς εξευρωπαϊσμού. Μία διαδικασία αμφίδρομη που αποσκοπεί στην εγκαθίδρυση ενός κοινού θεσμικού πολιτισμού στον ευρωπαϊκό χώρο, ο οποίος εδράζεται σε ποιοτικά χαρακτηριστικά των κρατών ή/και των κοινωνιών, ιδίως στον εγχώριο συνταγματικό πολιτισμό.

¹⁷ Οι αρχές του άμεσου αποτελέσματος και της υπεροχής του κοινοτικού/ενωσιακού δικαίου, όπως αυτές θεμελιώθηκαν στις αποφάσεις του Δικαστηρίου της 5^{ης} Φεβρουαρίου 1963 (*van Gend & Loos*) και της 15^{ης} Ιουλίου 1964 (*Costa v E.N.E.L.*).

¹⁸ Τσάτσος, *Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία*, ό.π., σσ. 32-34.

Η έντονη ανάγκη για ελευθερία στην κυκλοφορία των αγαθών επέβαλε τη θεμελίωση μιας γενικής αρχής περί μη διάκρισης λόγω ιθαγένειας και της σαφούς εννοιολόγησης των «μέτρων ισοδύναμου αποτελέσματος».¹⁹ Επιχειρήθηκε μία σταδιακή εναρμόνιση με σκοπό την εξάλειψη των εμποδίων στη διακίνηση αγαθών. Σε αυτό το πνεύμα κινήθηκε και το ΔΕΚ με την εξέχουσας σημασίας απόφαση στην υπόθεση *Cassis de Dijon*,²⁰ περί των μέτρων ισοδύναμου αποτελέσματος προς ποσοτικούς περιορισμούς.

Στην ίδια συλλογιστική με τη διακίνηση αγαθών, κατευθύνθηκε και η ελεύθερη διακίνηση των προσώπων, μέσα σε ένα ενιαίο πλαίσιο που διέπεται από κοινούς κανόνες. Συναφώς, θεσπίστηκε συν τω χρόνω ένα γενικευμένο δικαίωμα μετακίνησης για τους πολίτες της ΕΕ, το οποίο αφενός ενίσχυσε τους τομείς του ελεύθερου εμπορίου και της αγοράς εργασίας, αφετέρου επεκτάθηκε σε τομείς που δεν σχετίζονταν άμεσα με την ενιαία αγορά. Αποτέλεσε δε περιοριστικό παράγοντα στην αποκλειστική αρμοδιότητα των κρατών-μελών να ρυθμίζουν τη λειτουργία των υπόψη τομέων, όπως ο τουρισμός ή η κοινωνική και προνοιακή πολιτική.²¹

Όμως, το γενικευμένο αυτό δικαίωμα δεν είναι άνευ ετέρου, με τη θέσπιση περιοριστικών κριτηρίων στο δικαίωμα ελεύθερης μετακίνησης, για λόγους που αφορούν τη δημόσια ασφάλεια, τάξη και υγεία.²² Το πλέον καθοριστικό βήμα στην πορεία προς την ολοκλήρωση της ΕΟΚ αποτέλεσε η ΟΝΕ, εισάγοντας ένα πλαίσιο όχι μόνο οικονομικού, αλλά και νομικού περιορισμού των κρατών-μελών. Εν προκειμένω, ο σκοπός της ολοκλήρωσης της ενιαίας αγοράς αποτέλεσε και αποτελεί αξιακό στόχο της Ένωσης. Δύναται δε να λαμβάνονται αποφάσεις, οι οποίες προωθώντας την ενιαία αγορά αγγίζουν τον τομέα της κοινωνικής πολιτικής ως πρόνοια για την προστασία των καταναλωτών, παρά το γεγονός ότι η εν γένει κοινωνική πολιτική τίθεται υπό τον έλεγχο του κράτους.

Υπό το ανωτέρω πρίσμα, τα κριτήρια της Κοπεγχάγης²³ συνθέτουν το πλαίσιο των αρχών και αξιών, οι οποίες αποτελούν απαραίτητες προϋποθέσεις για τη συμμετοχή στην ευρωπαϊκή συμβίωση και την ενίσχυση της αντίληψης μιας *κοινής ευρωπαϊκής ταυτότητας*. Κατά τα ανωτέρω, δύναται να λεχθεί πως η μεταβίβαση αρμοδιοτήτων από τα κράτη-μέλη προς την ΕΕ επ' ουδενί λόγω δεν συνιστά απεμπόληση της εθνικής κυριαρχίας.

¹⁹ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου της 11^{ης} Ιουλίου 1974, *Dassonville*, C-8/74, ECLI:EU:C:1974:82.

²⁰ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου της 20^{ης} Φεβρουαρίου 1979, *Rewe κατά Bundesmonopolverwaltung für Branntwein*, C-120/78, ECLI:EU:C:1979:42.

²¹ Μπρακατσούλας, Α., *Εθνικός Συνταγματισμός και Ευρωπαϊκή Συνταγματοποίηση: Νομική προσέγγιση της πολυδιάστατης σχέσης μεταξύ κράτους και ΕΕ*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2022, σσ. 206-207.

²² Βλ. άρθρο 45, παρ. 3 της ΣΛΕΕ.

²³ Βλ. Accession criteria (Copenhagen criteria), διαθέσιμο στο: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM%3Aaccession_criteria_copenhagen (πρόσβαση 05/06/2023).

Κεφάλαιο 1. Η ενωσιακή έννομη τάξη

1.1. Η μετάβαση από τη διαφωνία σε μία «διαρκώς στενότερη ένωση»

Η κρίση του 1965, με την αποχώρηση της Γαλλίας για ένα εξάμηνο από τα θεσμικά όργανα της ΕΟΚ λόγω των διαφωνιών στον τομέα της ΚΑΠ, ανέδειξε το διαχρονικό ζήτημα που ταλανίζει την ΕΕ ακόμα και σήμερα. Η διαφωνία του στρατηγού de Gaulle με την ομοσπονδιοποίηση της ΕΟΚ συνέκλινε προς την ιδέα μιας «*Ευρώπης των πατρίδων*», της οποίας η δικαιοδοσία δεν θα κατίσχυε των εθνικών και όπου τα κράτη-μέλη θα διατηρούσαν την εθνική τους ταυτότητα και αυτοτέλεια. Η επίλυση της διαφωνίας επήλθε με τον περιβόητο «*συμβιβασμό του Λουξεμβούργου*» τον Ιανουάριο 1966,²⁴ μέσω του οποίου έγιναν με έμμεσο τρόπο αποδεκτές η ιδέα για μία «*Ευρώπη ως ένωση κρατών*», καθώς και η πρακτική της ομοφωνίας κατά τη διαδικασία λήψης αποφάσεων, θέσεις οι οποίες είχαν αρχικά εκφραστεί από το σχέδιο *Fouchet* το 1961.²⁵

Κατά τη *Σύνοδο του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου* στο Μιλάνο τον Ιούνιο 1965, αποφασίστηκε η σύγκληση διακυβερνητικής διάσκεψης με σκοπό την αναθεώρηση της ΣυνθΕΟΚ και τη θεσμοθέτηση της ΕΕΠ. Η υπογραφή της ΕΕΠ – η πρώτη αναθεώρηση της ΣυνθΕΟΚ – συνέβαλε στην ενίσχυση του ρόλου του *Κοινοβουλίου* στη διαδικασία λήψη απόφασης, με τη θέσπιση της διαδικασίας συνεργασίας ανάμεσα σε αυτό και το *Συμβούλιο*.²⁶ Μέσω της δυνατότητας της *αναβλητικής παρέμβασης* του *Κοινοβουλίου* στις πλειοψηφικές αποφάσεις του *Συμβουλίου*, δια της διαδικασίας της *σύμφωνης γνώμης*, υποχρέωσε το *Συμβούλιο* να λαμβάνει υπόψιν τη γνώμη του *Κοινοβουλίου*. Επιπλέον, θεσμοθετήθηκε η αρμοδιότητα της ΕΟΚ σε θέματα νομισματικής πολιτικής,²⁷ καθότι μέχρι τότε το ΕΝΣ και το ECU λειτουργούσαν εκτός *Συνθηκών*.

Στον τομέα της κοινωνικής πολιτικής της ΕΟΚ, στο *Συμβούλιο* αποδόθηκε η δυνατότητα να συμμετέχει στην προσπάθεια βελτίωσης αυτής, λαμβάνοντας αποφάσεις, «κατόπιν πρότασης της *Επιτροπής*, σε συνεργασία με το *Κοινοβούλιο*»²⁸ και κατόπιν διαβούλευσης με την ΕΟΚΕ. Ακόμη, υιοθετήθηκαν εργαλεία όπως το Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής

²⁴ Βλ. σχετικά EEC Council, “Final Communiqué of the extraordinary session of the Council”, *Bulletin of the European Communities*, March 1966, 3-66, pp. 5-11, διαθέσιμο στο: <https://web.archive.org/web/20150610220051/http://www.eurotreaties.com/luxembourg.pdf> (πρόσβαση 04/05/2023).

²⁵ Βλ. σχετικά Fouchet, Chr., “Draft Treaty - Fouchet Plan I (2 November 1961)”, διαθέσιμο στο: https://www.cvce.eu/obj/draft_treaty_fouchet_plan_november_1961-en-485fa02e-f21e-4e4d-9665-92f0820a0c22 (πρόσβαση 05/06/2023).

²⁶ Βλ. άρθρο 252 της ΣΕΚ.

²⁷ Βλ. άρθρο 20 της ΕΕΠ.

²⁸ Βλ. άρθρο 21 της ΕΕΠ.

Ανάπτυξης, το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και η Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων, για την υποστήριξη και ενίσχυση της οικονομικής και κοινωνικής συνοχής της ΕΟΚ.²⁹

Η ΣΕΕ αποτέλεσε τη δεύτερη μεγάλη αναθεώρηση των ιδρυτικών *Συνθηκών*. Βασική καινοτομία υπήρξε η διάρθρωση της λειτουργίας της ΕΕ σε τρεις πυλώνες, ήτοι:

α. *Ευρωπαϊκές Κοινότητες* (1^{ος} πυλώνας) – περιελάμβαναν σημαντικούς τομείς για τη λειτουργία, την οικονομική και κοινωνική συνοχή της ΕΕ,

β. *Κοινή Εξωτερική Πολιτική και Πολιτική Ασφαλείας* (2^{ος} πυλώνας) και

γ. *Αστυνομική και Δικαστική Συνεργασία σε Ποινικές Υποθέσεις* (3^{ος} πυλώνας).

Με τη ΣΕΕ επήλθε το επόμενο μεγάλο βήμα στην πορεία προς την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Επιβεβαιώνοντας την αρχική δέσμευση για μία «*Ένωση δίχως τέλος*»,³⁰ τα κράτη-μέλη «*ιδρύουν μεταξύ τους μία Ευρωπαϊκή Ένωση*», διανοίγοντας μία «*νέα φάση στη διαδικασία μιας διαρκώς στενότερης ένωσης των λαών της Ευρώπης, στην οποία οι αποφάσεις λαμβάνονται όσο το δυνατόν πιο κοντά στους πολίτες*». ³¹ Κατά τα ανωτέρω, τα κράτη-μέλη θέτουν τους εξής στόχους για την επιτυχή έκβαση του φιλόδοξου «*ενωσιακού εγχειρήματος*»:³²

α. Ενίσχυση και προώθηση της οικονομικής και κοινωνικής προόδου και συνοχής «με την ίδρυση μιας οικονομικής και νομισματικής ένωσης» και την υιοθέτηση ενός κοινού νομίσματος.

β. Επιβεβαίωση της ταυτότητας της *Ένωσης*, με την εφαρμογή μιας κοινής εξωτερικής πολιτικής και πολιτικής ασφάλειας.

γ. Επίτευξη στενότερης συνεργασίας όσον αφορά τη δικαιοσύνη και τις εσωτερικές υποθέσεις και η προστασία των δικαιωμάτων και συμφερόντων των πολιτών της ΕΕ.

δ. Διατήρηση και προστασία του κοινοτικού κεκτημένου.

Η *Συνθήκη του Άμστερνταμ* επέφερε σημαντικές αλλαγές στη λειτουργία της *Ένωσης*, προκειμένου περί της εγκαθίδρυση ενός χώρου ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης. Προς τον σκοπό αυτό, υιοθετήθηκαν τρεις νέες ενότητες:

α. η αστυνομική και δικαστική συνεργασία σε ποινικές υποθέσεις,

β. η ενίσχυση της στενότερης συνεργασίας των κρατών-μελών και

γ. οι πολιτικές θεωρήσεων, ασύλου και μετανάστευσης, σχετικά με την ελεύθερη κυκλοφορία των προσώπων.

Εν προκειμένω, η ενότητα της συνεργασίας των κρατών-μελών σε δικαστικές υποθέσεις ενισχύθηκε, ενώ δια της *αρχής της αμοιβαίας αναγνώρισης*, οι δικαστικές αποφάσεις των

²⁹ Βλ. άρθρο 23 της ΕΕΠ.

³⁰ Βλ. Προοίμιο της ΣυνθΕΟΚ.

³¹ Βλ. άρθρο Α της ΣΕΕ (1992).

³² Βλ. άρθρο Β της ΣΕΕ (1992).

κρατών-μελών επί ποινικών υποθέσεων, πλέον αναγνωρίζονται από όλα τα κράτη-μέλη. Στο πνεύμα της ενίσχυσης της δικαστικής συνεργασίας, ιδρύθηκε τον Απρίλιο 2004 η Eurojust, η οποία συνεπικουρούμενη από τις Europol και OLAF, και ενισχυόμενη από το *ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης* εστιάζει στη δίωξη και εξιχνίαση του διασυνοριακού εγκλήματος.

1.2. Η αυτονομία της ενωσιακής έννομης τάξης

1.2.1. Η σταδιακή συνταγματοποίηση του ενωσιακού φαινομένου

Τι είναι σύνταγμα; Από την αρχαιότητα ο Αριστοτέλης αναφερόμενος στο σύνταγμα το περιγράφει ως ένα σύνολο κανόνων δικαίου,³³ έχον ανώτερη τυπική ισχύ από τους υπόλοιπους. Αποτελεί δε τον εν γένει ρυθμιστικό παράγοντα διαμόρφωσης των σχέσεων ανάμεσα στους πολίτες και την εκάστοτε *πολιτεία*, επιτελώντας, προσδιορίζοντας, οριοθετώντας και επιβεβαιώνοντας τη νομιμοποίηση της άσκησης της κρατικής εξουσίας (*νομιμοποιητική λειτουργία του συντάγματος*). Σύμφωνα με τον Αλιβιζάτο³⁴ το *Σύνταγμα*, ως ο υπέρτατος νόμος της *πολιτείας*, καθίσταται θεμελιώδες κατά πρώτον ως ορίζον την ανωτέρω *νομιμοποιητική λειτουργία* του εν γένει πολιτικού (κρατικού) βίου, κατά δε δεύτερον ως ρυθμίζον τον κοινωνικό βίο των πολιτών, με την απονομή, ρύθμιση και κατοχύρωση των θεμελιωδών δικαιωμάτων αυτών.

Κάθε σύγχρονο κράτος διαθέτει σύνταγμα, ανεξάρτητα εάν αυτό είναι γραπτό ή άγραφο, τυπικό (*lex scripta, lex suprema, lex rigida*) ή ουσιαστικό (*lex generalis, lex fundamentalis, lex universalis*), κωδικοποιημένο ή μη. Κατ' επέκταση το σύγχρονο σύνταγμα προϋποθέτει την ύπαρξη του κράτους, υπέρ του οποίου διαμορφώνονται ή/και ρυθμίζονται οι θεμελιώδεις πολιτειακοί κανόνες, καθώς και η (συνταγματική) τάξη του.³⁵ Άλλως, αποτελεί ένα είδος περιορισμού, ή καλύτερα αυτοπεριορισμού του κράτους, το οποίο δεσμεύεται να ασκεί την απόλυτη αρμοδιότητά του στην εξουσία, σύμφωνα με ένα σύνολο κανόνων δικαίου που οριοθετούν αυτήν, για να το καταστήσουν «*κράτος δικαίου*».

Ο όρος «συνταγματοποίηση» δεν είναι άγνωστος στον ευρωπαϊκό χώρο. Αποτελεί διαχρονική ιδέα, η οποία διατρέχει την ευρωπαϊκή σκέψη από τη σύλληψη των «*Ηνωμένων Πολιτειών της Ευρώπης*» του Churchill ή των «*Ηνωμένων Εθνών της Ευρώπης*» του François de Menthon, έως το *Σχέδιο Spinelli* του 1984. Ως όρος θα μπορούσε δε να περιγράψει μία προσπάθεια για ολοκλήρωση σε νομικό επίπεδο, πέραν της οικονομικής ολοκλήρωσης και της πολιτικής ενοποίησης, με την ενσωμάτωση των θεμελιωδών αρχών και αξιών του

³³ Αριστοτέλης, Πολιτικά, Βιβλίο Δ', 1290α, 22.

³⁴ Αλιβιζάτος, Κ. Ν., «Τι είναι το Σύνταγμα;», *Syntagma Watch*, 13/05/2019, διαθέσιμο στο: <https://www.syntagmawatch.gr/my-constitution/ti-einai-to-syntagma/>, (πρόσβαση 02/01/2023).

³⁵ Μπρακατσούλας, ό.π., σσ. 3-4.

πρωτογενούς ενωσιακού δικαίου, όπως αυτές συστηματοποιούνται από το παράγωγο ενωσιακό δίκαιο και τα δικαιικά συστήματα των κρατών-μελών.³⁶

Το σύνταγμα, αυτό καθ' αυτό, αποτελεί κοινό τόπο ανάμεσα στην πολιτική και το δίκαιο. Μέσα από την ιστορική του πορεία, πρωταρχικός του σκοπός ήταν να περιορίσει την απόλυτη εξουσία του μονάρχη. Εν συνεχεία εξοπλίσθηκε με το «τέλος» της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων των πολιτών απέναντι στην πιθανότητα καταχρηστικής άσκησης των εξουσιών του κράτους. Υπό τη νοηματοδότηση αυτή θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι οι *Συνθήκες*³⁷ συνιστούν *Σύνταγμα*, με την ουσιαστική έννοια του όρου, στο μέτρο που οριοθετούν τη δράση και τις αποφάσεις των ενωσιακών θεσμικών οργάνων, δεσμεύοντας τόσο αυτά όσο και τα κράτη-μέλη. Γεννούν δε δικαιώματα και υποχρεώσεις υπέρ των πολιτών της ΕΕ που πρέπει να διασφαλίζονται τόσο σε ενωσιακό, όσο και σε εθνικό θεσμικό επίπεδο.

Η διαμορφωθείσα ιδεολογία του συνταγματισμού ανθίσταται στις συν τω χρόνω μεταβολές, πέρα απ' ό,τι ρητά ορίζει η εκάστοτε προβλεφθείσα διαδικασία αναθεώρησης των συνταγματικών κανόνων. Αυτές τις οιονεί απειλές τείνει να τις αντιμετωπίζει με συγκρουσιακή διάθεση, με σκοπό την προστασία του εκάστοτε συνταγματικού πυρήνα.

Στην περίπτωση της ΕΕ απουσιάζουν τα στοιχεία που θα μπορούσαν να κατατείνουν στην ύπαρξη ενός τυπικού συντάγματος. Θα μπορούσε να θεωρηθεί πως η χρήση των όρων «σύνταγμα» και «συνταγματικός» απέκτησαν πολιτική χροιά, προκειμένου να υπάρξει διαχωρισμός το ενωσιακού από το εν γένει διεθνές δίκαιο³⁸ και να προχωρήσει η ενοποιητική διαδικασία δια της «συνταγματοποίησης», συνιστώντας μία *δια του δικαίου ενοποίηση*. Η περίπτωση της ευρωπαϊκής συνταγματοποίησης θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως μία διαδικασία νομομοποίησης κανόνων, αρχών ή αξιών, προκειμένου να αποτελέσουν πηγή δικαίου συνταγματικής υφής ή ακόμα και να καταλήξουν στη γέννηση ενός *Συντάγματος για την ΕΕ*.³⁹

Στις απαρχές της ευρωπαϊκής συμβίωσης η ενωσιακή διαδικασία διέπονταν από το διεθνές δίκαιο. Συνεπώς, οι *Συνθήκες* θεμελιώναν τις *Ευρωπαϊκές Κοινότητες* στο πλαίσιο του διεθνούς δικαίου. Όμως η εμβάθυνση της συνεργασίας και ενίσχυση της συνοχής του ευρωπαϊκού οικοδομήματος προσέδωσαν στην ενωσιακή διαδικασία μία πρωτοφανή δυναμική. Η δυναμική αυτή οδήγησε στη μετατροπή της πρώιμης οικονομικής συνεργασίας σε μία «αυτοτελή έννομη

³⁶ Μεταξάς, Α., «Έννομη τάξη και θεμελιώδεις ελευθερίες στην ΕΕ», στο Μαραβέγιας, Ν. (επιμ.), *Ευρωπαϊκή Ένωση – Δημιουργία, εξέλιξη, προοπτικές*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα, Σεπτέμβριος 2016, σσ. 136-138.

³⁷ Όπου *Συνθήκες*, οι ιδρυτικές *Συνθήκες* της ΕΕ.

³⁸ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου της 23^{ης} Απριλίου 1986, *Les Verts v Parliament*, C-294/83, ECLI:EU:C:1986:166.

³⁹ Χρυσομάλλης, Μ., *Η «Κοινοτική Μέθοδος» σε Αμφισβήτηση και ο «Ευρωπαϊκός Συνταγματισμός» σε Κίνδυνο*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2017., σσ. 43-44.

εξουσιαστική τάξη»⁴⁰ με πολιτικά χαρακτηριστικά, η οποία δύναται να παράγει κανόνες που υπερέχουν των αντίστοιχων κανόνων των εθνικών έννομων τάξεων. Χάριν αυτής, η *Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία* κατόρθωσε να αποκτήσει συνταγματικής υφής υπόσταση, την οποία θεμελιώνουν οι αρχές και αξίες της ενωσιακής έννομης τάξης, δρώντας αυτόνομα, χωρίς όμως να καταργείται η εθνική κυριαρχία των συστατικών της μερών.

Ο συνταγματισμός της ΕΕ θεμελιώνεται στις αξίες, τη θεσμική και δομική οργάνωση, τη δικαιοπαραγωγική ικανότητα, τη νομική προσωπικότητα της *Ευρωπαϊκής Συμπολιτείας* και την πίστη στην αρχή του κράτους δικαίου. Παρά τη μη ύπαρξη ενός τυπικού συντάγματος για την ΕΕ, ο ενωσιακός συνταγματισμός συνίσταται πέρα από τις επιταγές του κρατικού φαινομένου. Θεμέλιο του ευρωπαϊκού συνταγματισμού αποτελεί ο αυτόνομος χαρακτήρας της ενωσιακής έννομης τάξης, ο οποίος εδραιώνεται στην ικανότητά της να παράγει νομικά δεσμευτικούς κανόνες δικαίου που δημιουργούν υποχρεώσεις και δικαιώματα υπέρ των ιδιωτών, σύμφωνα με τις διαδικασίες που προβλέπονται από τις *Συνθήκες*.

Η συνταγματοποίηση όμως της ΕΕ λειτουργεί αμφίδρομα – επηρεάζει και επηρεάζεται – στη διάδρασή της με τα εθνικά συντάγματα. Μέσα από τη λειτουργική ώσμωση των εγχώριων συνταγματικών τάξεων, δια της σύγκλισης των εγχώριων συνταγματικών παραδόσεων, στη βάση κοινών αρχών και αξιών, γεννάται ο κοινός ευρωπαϊκός συνταγματικός (ή/και νομικός) πολιτισμός. Χάριν αυτού, τα εθνικά συντάγματα δεν εξαφανίζονται, αλλά συνυπάρχουν στη βάση ενός πλουραλιστικού δικαιικού συστήματος, αλληλεπιδρούν, εναρμονίζονται και αλληλοσυμπληρώνονται με το ενωσιακό δίκαιο.

Παρά τη μη ύπαρξη ενός τυπικού συντάγματος για την ΕΕ, ο ενωσιακός συνταγματισμός συνίσταται πέρα από τις επιταγές του κρατικού φαινομένου. Αναδύεται εν είδει ενός πολυεπίπεδου συνταγματισμού που διέπεται από την αρχή της επικουρικότητας. Διαπλεκόμενος δε με τις εθνικές δικαιικές τάξεις, τις νομολογίες των ΕΔΔΑ και ΔΕΕ, επί τη βάση των εγχώριων συνταγματικών προβλέψεων, της ΕΣΔΑ και του πρωτογενούς ενωσιακού δικαίου, διατηρεί ως κανονιστικό πυρήνα τα άρθρα 2 και 7 της ΣΛΕΕ.⁴¹ Με τον τρόπο αυτό η ΕΕ προάγει ένα σύστημα που βασίζεται στις κοινές αξίες των κρατών-μελών και αποσκοπεί στην περαιτέρω βελτίωση και αποτελεσματική προστασία του. Ο σεβασμός στο κοινοτικό/ενωσιακό αξιακό σύστημα αποτελεί προαπαιτούμενο για την ένταξη νέων μελών στην *Ένωση*. Επιπροσθέτως, η ΣΕΕ προέβλεψε τη δυνατότητα επιβολής κυρώσεων στα κράτη-μέλη που παραβιάζουν το ανωτέρω αξιακό σύστημα,⁴² με μία διαδικασία που δύναται να διακριθεί σε δύο στάδια. Το πρώτο στάδιο είναι προληπτικού χαρακτήρα και υφίσταται όταν

⁴⁰ Τσάτσος, *Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία*, ό.π., σ. 238.

⁴¹ Κανελλοπούλου-Μαλούχου, Ν. Αθ., *Η Χειραφέτηση της Ευρώπης: Συνταγματική Θεωρία της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2012, σσ. 304-309.

⁴² Βλ. άρθρο 7 της ΣΕΕ (2016).

τα ενωσιακά θεσμικά όργανα, ήτοι η *Επιτροπή*, το *Κοινοβούλιο* και το *Συμβούλιο*, διαπιστώνουν σαφή κίνδυνο σοβαρής παραβίασης των αξιών από κράτος/-η-μέλος/-η. Προβαίνουν δε σε συστάσεις προς το περί ου ο λόγος κράτος-μέλος, για την εξάλειψη του κινδύνου παραβίασης. Εάν το υπόψη κράτος-μέλος δεν προβεί στις απαιτούμενες ενέργειες, τότε λαμβάνονται μέτρα κυρωτικού χαρακτήρα.

Η εν γένει διαδικασία επιβολής κυρώσεων διέπεται από ιδιαίτερα αυστηρό πλαίσιο. Το υπόψη κράτος-μέλος διαθέτει το δικαίωμα ακρόασης, προκειμένου να γνωστοποιήσει στα ενωσιακά όργανα τις θέσεις του. Εν συνεχεία, η επιβολή κυρώσεων απαιτεί ομόφωνη απόφαση του *Ευρωπαϊκού Συμβουλίου*, η οποία να διαπιστώνει «σοβαρή και διαρκή παραβίαση» των ενωσιακών αξιών. Λόγω της αυξημένης θεσμικής σημασίας και πολιτικής βαρύτητας της ως άνω διαδικασίας, η λήψη των σχετικών με την επιβολή κυρώσεων αποφάσεων από το *Συμβούλιο* και το *Κοινοβούλιο* γίνεται με αυξημένη πλειοψηφία.⁴³ Είναι δε άξιο αναφοράς ότι παρά την πιθανή αναστολή ορισμένων δικαιωμάτων του υπόψη κράτους-μέλους, οι υποχρεώσεις του έναντι της *Ένωσης*, δυνάμει των *Συνθηκών*, εξακολουθούν να το δεσμεύουν.

Οι αλλεπάλληλες κρίσεις που έπληξαν τα κράτη-μέλη της ΕΕ προκάλεσαν ρήγματα στο εγχείρημα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, καθότι συνέτειναν στη διαμόρφωση μιας κουλτούρας απειθαρχίας έναντι των ενωσιακών θεσμών και των πράξεών τους. Η πολιτική άνοδος των ευρωσκεπτικιστικών δυνάμεων και η κατάληψη κυβερνητικών θέσεων και θέσεων ευθύνης στη διαδικασία λήψης απόφασης τόσο σε ενωσιακό, όσο και σε εθνικό επίπεδο, αποτέλεσαν ισχυρότατο κώλυμα για την προαγωγή της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Αποκορύφωμα αποτέλεσε το δημοψήφισμα υπέρ της αποχώρησης του Ηνωμένου Βασιλείου από την ΕΕ το 2016. Ταυτόχρονα, η οικονομική κρίση η οποία επεκτάθηκε εντός της ευρωζώνης σε συνδυασμό με την προσφυγική κρίση, επέφεραν μία συγκρουσιακή, έως και διχαστική συμπεριφορά ανάμεσα στα κράτη-μέλη, θέτοντας σε αμφισβήτηση τη συνοχή της *Ένωσης*, καθώς επίσης και το ενιαίο της ενωσιακής συνταγματικής τάξης.⁴⁴

Σε ό,τι αφορά το BREXIT, η ΣΕΕ⁴⁵ θεμελιώνει ένα άνευ όρων δικαίωμα υπέρ των κρατών-μελών να αποφασίσουν και να εκκινήσουν τις διαδικασίες αποχώρησης από την *Ένωση*. Το ΔΕΕ δεν δύναται, ως μη έχον την εκ των *Συνθηκών* αρμοδιότητα, να ασκήσει έλεγχο επί των διαδικασιών αυτών σε εθνικό επίπεδο.⁴⁶ Κατ' αυτόν τον τρόπο, κάθε κράτος-μέλος έχει τη δυνατότητα να αποφασίσει μονομερώς την αποχώρησή του από τον ευρωπαϊκό συμβιωτικό

⁴³ Πλιάκος, Αστ., «Η οπισθοδρόμηση του κράτους δικαίου στην ΕΕ και ο ρόλος του ΔΕΕ», στο Giegerich, Th., Weiß, W., Βέρνυ, Σ., Κουτνατζής, Σ.-Ι., Μεταξάς, Α., Παπανικολάου, Κ., Περάκης, Μ., Πλιάκος, Αστ., Χατζόπουλος, Β., και Χρυσομάλλης, Μ., *Ο Ευρωπαϊκός Συνταγματισμός και η κρίση του*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2019, σσ. 88-89.

⁴⁴ Περάκης, Μ., *Η Δικαστική Προστασία των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2015, σ. 129.

⁴⁵ Βλ. άρθρο 50, παρ. 1 της ΣΕΕ (2016).

⁴⁶ Βλ. άρθρο 275 της ΣΛΕΕ.

δεσμό, το δε προαναφερθέν δικαίωμα καθίσταται ανέλεγκτο από την ενωσιακή έννομη τάξη. Σημαντικό είναι και το γεγονός της απουσίας σχετικών προϋποθέσεων, προκειμένου περί της εξόδου κράτους-μέλους από την Ένωση, εν αντιθέσει με τις αυστηρές προϋποθέσεις για την ένταξη σε αυτήν.

Κατά τη διάρκεια της ως άνω διαδικασίας δεν μεταβάλλονται οι υποχρεώσεις του αποχωρούντος κράτους-μέλους έναντι της Ένωσης, ενώ παράλληλα περιορίζεται το δικαίωμα εκπροσώπησής του στα ενωσιακά θεσμικά όργανα. Θεωρείται δε τρίτο κράτος και κατά συνέπεια οι συμβατικές σχέσεις του με την Ένωση αποτελούν αντικείμενο μεταγενέστερης συμφωνίας με αυτήν, προκειμένου περί της συντεταγμένης αποχώρησής του.⁴⁷ Επιπρόσθετα, η ΣΕΕ⁴⁸ επιχειρεί να ισορροπήσει ανάμεσα σε δύο σημαντικές συνιστώσες. Αφενός διασφαλίζει τον σεβασμό στην έννοια της κυριαρχίας του αποχωρούντος, αναγνωρίζοντάς του το απόλυτο δικαίωμα να αποχωρήσει οικεία βουλήσει. Αφετέρου, θέτοντας ένα αυστηρό πλαίσιο περί της εξόδου, επιδιώκει να εξασφαλίσει το κύρος, την ισχύ και τη συνοχή της Ένωσης και των κρατών-μελών, καθώς και τη διαφύλαξη των δικαιωμάτων των πολιτών της.

1.2.2. Οι φάσεις της συνταγματοποίησης

Η χρονική περίοδος της ευρωπαϊκής συνταγματοποίησης θα μπορούσε να χωρισθεί στις εξής φάσεις:⁴⁹

α. Φάση I, από την ίδρυση της ΕΟΚ μέχρι την υπογραφή της ΕΕΠ. Στη φάση αυτή εκκινεί η προσπάθεια θεμελίωσης της ενωσιακής έννομης τάξης, δια της διάπλασης των αρχών πάνω στις οποίες στηρίχθηκε η αυτονομία και η υπεροχή του ενωσιακού δικαίου, καθώς και η διαμόρφωση των κανόνων της ευρωπαϊκής οικονομικής αγοράς, εν είδει οικονομικού συντάγματος.

β. Φάση II, από την υπογραφή της ΕΕΠ έως τη *Συνθήκη της Νίκαιας*. Οι προσπάθειες εστιάζουν στη διαμόρφωση του ενωσιακού τρόπου λήψης των αποφάσεων, καθώς και την κατανομή των αρμοδιοτήτων εντός της Ένωσης.

γ. Φάση III, από τη *Συνθήκη της Νίκαιας* έως την αποτυχία της *Συνταγματικής Συνθήκης*. Οι ενωσιακοί θεσμοί εστιάζουν στον καθορισμό ενός ενωσιακού τρόπου διακυβέρνησης⁵⁰ και την αναθεώρηση των *Συνθηκών*, με επίκεντρο την τελολογία της ΕΕ.

⁴⁷ Βλ. άρθρο 218 της ΣΛΕΕ.

⁴⁸ Βλ. άρθρο 50 της ΣΕΕ (2016).

⁴⁹ Μπρακατσούλας, ό.π., σσ. 13-15.

⁵⁰ Βλ. Λευκή Βίβλος για την Ευρωπαϊκή Διακυβέρνηση και Διαβούλευση: Ευρωπαϊκή Επιτροπή, *Έκθεση της Επιτροπής για την ευρωπαϊκή διακυβέρνηση*, Υπηρεσία Επισήμων Εκδόσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, 25/07/2001, διαθέσιμο στο: https://ec.europa.eu/governance/docs/comm_rapport_el.pdf (πρόσβαση 01/06/2023).

δ. Φάση IV, από την υπογραφή της *Συνθήκης της Λισσαβώνας* έως σήμερα, εντείνεται η προσπάθεια ενίσχυσης της συμμετοχής των πολιτών στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων, μέσω της διασφάλισης της *αρχής της επικουρικότητας*, ενδυναμώνεται το *Ευρωπαϊκό Συμβούλιο* και αναδεικνύεται η αξία της *αρχής του σεβασμού της εθνικής ταυτότητας* των κρατών-μελών.

Σημείο καμπής για τη συνταγματοποίηση της ενωσιακής δικαιοταξίας αποτέλεσε η *Συνθήκη του Μάαστριχτ*. Ένεκα αυτής, η ΕΕ απέκτησε χαρακτηριστικά συνταγματικής ποιότητας,⁵¹ εξελισσόμενη σε υποκείμενο δικαίου με θεσμικά όργανα και αντίστοιχες αρμοδιότητες, εγείροντας παράλληλα το ζήτημα της δημοκρατικής νομιμοποίησης. Η υπογραφή της *Συνθήκης της Νίκαιας* αποτέλεσε το εφαλτήριο για τη μερική απομάκρυνση του ευρωπαϊκού οικοδομήματος από τη διακυβερνητική μέθοδο της «*Ευρώπης των κρατών*» προς μία «*Ένωση λαών και κρατών*»,⁵² με την εισαγωγή στοιχείων νομιμοποίησης, προερχόμενων από τους ευρωπαϊκούς λαούς.⁵³ Κατ' αυτόν τον τρόπο, συνέβαλε στην εκκίνηση της διαδικασίας «*εκδημοκρατισμού*» της λειτουργίας της *Ένωσης*, εμπλέκοντας πιο ενεργά τους λαούς της Ευρώπης στη διαδικασία της αναθεώρησης των *Συνθηκών*. Ταυτόχρονα όμως κατέστη κομβικός σταθμός στη διαδικασία συνταγματοποίησης της *Ένωσης*.

Αποκορύφωμα της ενωσιακής δυναμικής αποτέλεσε η ιδέα ενός *Ευρωπαϊκού Συντάγματος*. Στο πλαίσιο αυτό, και για πρώτη φορά μετά τη διακήρυξη Schumann, συνεκλήθη μία ευρύτατη συνέλευση, τόσο σε συμμετοχή όσο και σε αντιπροσώπευση, προκειμένου να παράξει το «*Σχέδιο Συνθήκης για ένα Σύνταγμα για την Ευρώπη*». Η *Συνέλευση* αποτελούνταν από τους εκπροσώπους των κοινοβουλίων των κρατών-μελών, αντιπροσώπους του *Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου* και της *Ευρωπαϊκής Επιτροπής* (εφεξής το *Κοινοβούλιο* και η *Επιτροπή*), καθώς και εκπροσώπους των αρχηγών ή πρωθυπουργών εκάστου κράτους-μέλους. Συμμετείχαν δε ως παρατηρητές εκπρόσωποι της ΕΟΚΕ και της ΕτΠ, ο *Ευρωπαίος Διαμεσολαβητής*, καθώς και εκπρόσωποι της *κοινωνίας των πολιτών*.

Γίνεται λοιπόν αντιληπτό ότι η *Συνέλευση* προσομοίαζε μία *συντακτική συνέλευση*. Ωστόσο, θα ήταν λάθος να χαρακτηριστεί ως τέτοια, καθότι η εξουσία της ήταν δοτή και καθορισμένη σύμφωνα με την εντολή του *Ευρωπαϊκού Συμβουλίου* του Λάακεν (14-15 Δεκεμβρίου 2001).⁵⁴ Οι αποφάσεις της *Συνέλευσης* είχαν εξ αρχής συμβουλευτικό χαρακτήρα. Όμως, η ένθερμη αποδοχή τους από το *Ευρωπαϊκό Συμβούλιο* της Θεσσαλονίκης (19-20 Ιουνίου 2003), χαρακτηρίζοντας μάλιστα το *Σχέδιο* ως «καλή βάση» για τις διεργασίες της *Διακυβερνητικής Διάσκεψης*, προσέδωσε σε αυτό αυξημένο κύρος. Μάλιστα, η *Διακυβερνητική Διάσκεψη* της

⁵¹ Τσάτσος, *Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία*, ό.π., σ. 151.

⁵² Τσάτσος, *Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία*, ό.π., σ. 225.

⁵³ Βλ. Δήλωση υπ' αριθμ. 23 στη *Συνθήκη της Νίκαιας*.

⁵⁴ Βλ. Συμπεράσματα της Προεδρίας, Ευρωπαϊκό Συμβούλιο του Λάακεν, 14-15 Δεκεμβρίου 2001, διαθέσιμο στο: <https://www.consilium.europa.eu/media/20950/68827.pdf> (πρόσβαση 02/02/2023).

Ρώμης επέφερε ελάχιστες τροποποιήσεις, διατηρώντας εν πολλοίς τον πυρήνα του *Σχεδίου* και αναδεικνύοντας παράλληλα το υψηλό νομιμοποιητικό του κύρος, ένεκα της ευρύτατης συμμετοχής των ευρωπαϊκών πολιτικών και θεσμικών κέντρων στην κατάρτισή του.⁵⁵

Παράλληλα, η *Συνταγματική Συνθήκη* αποκρυσταλλώνει μία προσπάθεια συμβιβασμού στην κατεύθυνση προς μία *ανταγωνιστική κοινωνική οικονομία της αγοράς*, επιχειρώντας να αποτελέσει τη ζεύξη ανάμεσα στις έννοιες του *κοινωνικού κράτους* και μιας *φιλελεύθερης οικονομίας της αγοράς*, κυρίως μέσω δημοκρατικών διασφαλίσεων. Παραταύτα, για την επιτυχή λειτουργία της ενωσιακής διαδικασίας έγινε γρήγορα αντιληπτή η απαίτηση για ενισχυμένη δημοκρατική νομιμοποίηση. Η επιτυχία του εγχειρήματος της *«Ευρώπης των Κρατών και των Λαών»* απαιτούσε τη συναίνεση και ενεργό συμμετοχή των Ευρωπαίων πολιτών στο θεσμικό, πολιτικο-οικονομικό και κοινωνικό *γίνεσθαι* της ενωσιακής έννομης τάξης. Κατά συνέπεια αναγνωρίστηκε η ανάγκη της πολιτικής οργάνωσης με την εισαγωγή του θεσμού του ευρωπαϊκού πολιτικού κόμματος,⁵⁶ προκειμένου περί της έκφρασης των πολιτών της ΕΕ διαμέσου του *Κοινοβουλίου*, εξισορροπώντας το διακρατικό μοντέλο διακυβέρνησης στα υπόλοιπα θεσμικά ενωσιακά όργανα.

Μετά την απόρριψη της *Συνταγματικής Συνθήκης* και τη θεσμική κρίση που προκλήθηκε, η προσπάθεια των κρατών-μελών εστίασε στη θεραπεία των σημείων εκείνων που είχαν προκαλέσει τις διαφωνίες και τις αντιπαραθέσεις σε πανευρωπαϊκό επίπεδο. Αποτέλεσμα αυτής της προσπάθειας ήταν η υπογραφή της *Συνθήκης της Λισσαβώνας*, η οποία τροποποίησε τη ΣΕΕ και τη ΣΕΚ, εστιάζοντας στην ενίσχυση της αποτελεσματικής λειτουργίας των ενωσιακών θεσμικών οργάνων, καθώς και της συμμετοχής των πολιτών της ΕΕ στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων, με την παράλληλη προστασία των δικαιωμάτων των Ευρωπαίων πολιτών.

Επιχειρώντας μία ηπιότερη συνταγματοποίηση, η *Συνθήκη της Λισαβώνας* αποδίδει στα εθνικά κοινοβούλια πιο ενεργό ρόλο στο ενωσιακό *γίνεσθαι*. Πλέον, οι εκπρόσωποι των πολιτών της ΕΕ αποκτούν τη δυνατότητα άμεσης συμμετοχής στο ενωσιακό θεσμικό σύστημα, ασκώντας έλεγχο επί των πράξεων των θεσμικών οργάνων, διασφαλίζοντας την τήρηση της *αρχής της επικουρικότητας*. Μέσω της πιο ενεργού συμμετοχής των αντιπροσώπων των πολιτών της ΕΕ στα ενωσιακά θέματα, επιχειρείται η πιο εντατική εμπλοκή των ιδίων των πολιτών, με την ενίσχυση του ενδιαφέροντος και την ενημέρωση επ' αυτών από τους τελευταίους. Παράλληλα δε, η προσπάθεια αυτή αποσκοπεί στον περιορισμό του ελλείμματος δημοκρατίας που χαρακτηρίζει την ενωσιακή λειτουργία, προσδίδοντας πρόσθετη νομιμοποίηση κατά τη διαδικασία λήψης αποφάσεων από τα ενωσιακά θεσμικά όργανα.

⁵⁵ Τσάτσος, *Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία*, ό.π., σσ. 311-312.

⁵⁶ Τσάτσος, *Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία*, ό.π., σσ. 401-402.

Ο διακυβερνητικός χαρακτήρας της διαδικασίας λήψης αποφάσεων εντός της ΕΕ αποτέλεσε και αποτελεί ανασταλτικό παράγοντα σε μία άνευ όρων συνταγματοποίηση ή ομοσπονδιοποίηση της Ένωσης. Τα κράτη-μέλη διατηρούν τη θέση τους ως *κύριοι των Συνθηκών*.⁵⁷ Κατά συνέπεια διαθέτουν την ευχέρεια να αποχωρήσουν από τη συμπολιτεία, ασκώντας με αυτόν τον τρόπο ένα απόλυτο κυριαρχικό δικαίωμα, γεγονός που συνηγορεί στη μη απαλλοτρίωση της έννοιας της εθνικής κυριαρχίας, αναδεικνύοντας την έννοια της αυτοδιάθεσης του κράτους.

Ενισχυτική των ανωτέρω αποτέλεσε και η ενδυνάμωση του *Ευρωπαϊκού Συμβουλίου* και η ανάδειξή του σε ξεχωριστό ενωσιακό θεσμικό όργανο, το οποίο καθοδηγεί, καθορίζει τους γενικούς πολιτικούς προσανατολισμούς και τις προτεραιότητες της Ένωσης⁵⁸ και χαράσσει κατευθυντήριες για την Ένωση γραμμές.⁵⁹ Ταυτόχρονα δε, δρα με αντιστρόφως ανάλογο τρόπο έναντι της κοινοτικής μεθόδου. Τέλος, ξεκάθαρο σημείο ανάσχεσης μίας άνευ ετέρου ομοσπονδιοποίησης αποτέλεσε και η αρχή του *σεβασμού της εθνικής ταυτότητας* των κρατών-μελών.⁶⁰ Η εν λόγω αρχή συνέβαλε στη διατήρηση εκ μέρους των κρατών-μελών της αρμοδιότητας επί ορισμένων, υψηλής σημασίας για κάθε κράτος-μέλος, ζητημάτων.

1.2.3. Ο ιδιαίτερος χαρακτήρας της ενωσιακής δικαιοταξίας

Η ιδέα της ευρωπαϊκής ενοποίησης και ολοκλήρωσης αποτέλεσε εκδήλωση της κυριαρχικής βούλησης των κρατών-μελών να αποτελέσουν τμήματα μιας υπερεθνικής ολότητας. Για τον σκοπό αυτό, τα κυρίαρχα κράτη εκχώρησαν, με τρόπο κυρίαρχο, αρμοδιότητές τους στο νέο υπερεθνικό όλον, εγκαθιδρύοντας μία νέα, αυτόνομη έννομη τάξη.

Το φαινόμενο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης δέσμευσε τις εθνικές συνταγματικές τάξεις των κρατών-μελών σε μία αέναη, αμφίδρομη διάδραση με την ενωσιακή έννομη τάξη. Μία διαρκή επικοινωνία, η οποία αποσκοπεί στην καθιέρωση ενός κοινού συνταγματικού χώρου, εντός του οποίου εκπληρώνεται το εμβληματικό σύνθημα της ΕΕ «*in varietate concordia*»,⁶¹ δηλαδή «*ενωμένη στην πολυμορφία*», εξυμνώντας παράλληλα την πεποίθηση περί κοινών συνταγματικών παραδόσεων. Η αποτυχία της *Συνταγματικής Συνθήκης* αποκάλυψε την ανάγκη ανανομηματοδότησης του όρου «*ενωσιακό Σύνταγμα*», καθότι το σύνταγμα ως στοιχείο του κρατικού φαινομένου δεν δύναται να ανταποκριθεί στις εν γένει ανάγκες της έννομης συμβίωσης εντός της Ένωσης.

⁵⁷ Βλ. άρθρο 48 της ΣΕΕ (2016).

⁵⁸ Βλ. άρθρο 15 της ΣΕΕ (2016) και άρθρο 121 της ΣΛΕΕ.

⁵⁹ Βλ. άρθρο 148 της ΣΛΕΕ.

⁶⁰ Βλ. άρθρο 4, παρ. 2 της ΣΕΕ (2016).

⁶¹ Βλ. European Union, “EU motto”, διαθέσιμο στο: https://european-union.europa.eu/principles-countries-history/symbols/eu-motto_en (πρόσβαση 31/01/2023).

Μη εντασόμενη στα κριτήρια της παραδοσιακής πολιτειολογίας περί κρατών ή ομοσπονδιών, η ΕΕ εγκαινιάζει μία νέα αυτοτελή έννομη τάξη, η οποία δεν υποκαθιστά, αλλά συμπληρώνει και λειτουργεί παραπληρωματικά προς τις εγχώριες δικαιοτικές τάξεις των κρατών-μελών. Η ανεπιτυχής προσπάθεια για τη *Συνταγματική Συνθήκη* δεν ανέκοψε αυτή τη δυναμική, καθότι η υπογραφή της *Συνθήκης της Λισαβόνας* επιχείρησε να αμβλύνει τους ενδοιασμούς που προκάλεσε η ρητή αναφορά στον όρο «*Σύνταγμα για την ΕΕ*», παράλληλα με τον σεβασμό της συνταγματικής δομής των κρατών-μελών, ο οποίος εντάχθηκε στο πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο.⁶² Αν και η προσπάθεια συνταγματοποίησης της ενωσιακής τάξης δεν εγκαταλείφθηκε οριστικά, χάρη στη *Μεταρρυθμιστική Συνθήκη* ανακατευθύνεται, προκειμένου οι εγχώριες έννομες τάξεις των κρατών-μελών να αποτελέσουν τα θεμελιώδη στηρίγματα για την ενωσιακή, η οποία αποκρυσταλλώνει τις κοινές παραδόσεις και δεν αγνοεί τις εγχώριες συνταγματικές δομές.

Η μεταβίβαση αρμοδιοτήτων από τα κράτη-μέλη προς την *Ένωση* δεν συνοδεύτηκε από την απεμπόληση των (κυριαρχικών) αρμοδιοτήτων που εντάσσονται στον στενό πυρήνα άσκησης της αυτόνομης κυριαρχικής τους βούλησης. Η απρόσκοπτη συμμετοχή στο ενωσιακό εγχείρημα τελεί υπό την αίρεση μη έκφρασης της περί του αντιθέτου βουλήσεως εκάστου κράτους-μέλους: ήτοι τα κράτη-μέλη διατηρούν κατ' απόλυτο τρόπο τη διακριτική ευχέρεια να διακόψουν τους ευρωπαϊκούς συμβιωτικούς δεσμούς και να επανέλθουν στην προγενέστερη κυριαρχική τους υπόσταση.⁶³ Είναι όμως το ίδιο το πρωτογενές δίκαιο, το πηγάζον εκ των *Συνθηκών*, που κατοχυρώνει τον σεβασμό και τη διατήρηση της κυριαρχικής υπόστασης και συνταγματικής δομής των κρατών-μελών.

Ο ιδιαίτερος αυτόνομος χαρακτήρας της ΕΕ και της νέας έννομης τάξης δεν εντάσσεται στην κλασική κατηγοριοποίηση του διεθνούς δικαίου. Εδράζεται δε στις θεμελιώδεις αξίες της δημοκρατίας και του σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, οι οποίες είναι κοινές στις εγχώριες δικαιοταξίες των κρατών-μελών. Η νομολογία του ΔΕΕ καθόρισε εν πολλοίς την εξέλιξη της ενωσιακής δικαιοταξίας, χάρη της απόδοσης σε αυτήν χαρακτηριστικών συνταγματικής υφής.

Η ενωσιακή δικαιοταξία συνίσταται σε θεσμικούς κανόνες και αξίες που διέπουν την εν γένει λειτουργία των θεσμικών οργάνων της ΕΕ, ρυθμίζοντας τη συμπεριφορά των υποκειμένων του ενωσιακού δικαίου, ήτοι των κρατών-μελών και των πολιτών της ΕΕ.

Το ενωσιακό δίκαιο διακρίνεται:

⁶² Κοντιάδης, Ξ. Ι., Σπυρόπουλος, Φ. Κ., Τσουκαλάς, Κ. (επιμ.), *Δημοκρατία, Σύνταγμα, Ευρώπη στην εποχή της κρίσης: μελέτες στη μνήμη του Δημήτρη Θ. Τσάτσου*, Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου - Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου (ΚΕΣΔ), Κοινωνικές Επιστήμες, Εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα, 2012, σσ. 113-116.

⁶³ Βλ. άρθρο 50, παρ. 1 της ΣΕΕ (2016).

α. στο πρωτογενές, το οποίο πηγάζει από τις ιδρυτικές *Συνθήκες*, όπως αυτές έχουν τροποποιηθεί και ισχύουν μέχρι σήμερα και

β. το δευτερογενές ή παράγωγο, το οποίο πηγάζει από τις πράξεις και αποφάσεις των θεσμικών οργάνων της *Ένωσης*.

Συμπληρωματικό ρόλο προς τα ανωτέρω κατέχουν οι γενικές αρχές του ενωσιακού δικαίου, όπως έχουν διαμορφωθεί από τη νομολογία του ΔΕΕ, καθώς και τα θεμελιώδη δικαιώματα.⁶⁴ Το ενωσιακό δίκαιο πηγάζει από τις γενικές αρχές του δικαίου, οι οποίες αποτελούν άγραφες πηγές δικαίου.⁶⁵ Αποτελούν δε αξιώματα που καθιερώθηκαν μέσα από τη νομολογία του ΔΕΕ και έχουν καταβολές από το διεθνές δίκαιο και τις έννομες τάξεις των κρατών-μελών.⁶⁶ Επιπλέον, συμπληρωματικά επενεργούν και οι διεθνείς συνθήκες που συνάπτει η ΕΕ στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων της,⁶⁷ με τρίτα κράτη ή διεθνείς οργανισμούς.

Η ως άνω ικανότητα της *Ένωσης* να συνάπτει διεθνείς συμφωνίες απορρέει από την αυτόνομη νομική της προσωπικότητα. Η ικανότητα αυτή διέπεται από την *αρχή της δοτής αρμοδιότητας*.⁶⁸ Πιο συγκεκριμένα, εάν η συμφωνία εμπίπτει σε τομέα αποκλειστικής αρμοδιότητας της *Ένωσης*, μόλις τεθεί σε ισχύ δεσμεύει τόσο τα θεσμικά όργανα της *Ένωσης*, όσο και τα κράτη-μέλη, αποτελώντας παράλληλα αναπόσπαστο τμήμα της ενωσιακής έννομης τάξης. Εάν εμπίπτει σε συντρέχουσα αρμοδιότητα ανάμεσα στην ΕΕ και τα κράτη-μέλη, τότε στη συνολομολόγησή της συμμετέχουν αμφότερα μέρη. Επιπλέον, η *Ένωση* διαθέτει την ικανότητα να συνάπτει συμφωνίες εμπίπτουσες στον τομέα της ΚΕΠΠΑ. Στην περίπτωση όμως αυτή, τα κράτη-μέλη δύνανται να μην εφαρμόσουν τα συμφωνηθέντα, έως ότου επικυρώσουν το κείμενο της υπόψιν συμφωνίας, σύμφωνα με τις προβλέψεις της εγχώριας συνταγματικής τάξης.

1.3. Η υπεροχή του ενωσιακού δικαίου: κατασκευή, θεμελίωση, διάδραση

Με τη *Μεταρρυθμιστική Συνθήκη*, η «*Ένωση*» διαδέχεται την «*Κοινότητα*» και αποκτά ενιαία νομική προσωπικότητα. Ταυτόχρονα, εκλείπει ο όρος «*Σύνταγμα*» ή παράγωγα αυτού, ενώ η ΣΕΚ μετονομάζεται σε ΣΛΕΕ και μαζί με την τροποποιημένη ΣΕΕ διαθέτουν ίδιο

⁶⁴ Βλ. σχετικά Fact sheet: “Sources and scope of European Union law”, διαθέσιμο στο: <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/6/sources-and-scope-of-european-union-law> (πρόσβαση 27/01/2023).

⁶⁵ Δούση, Εμ., «Η Έννομη Τάξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης», στο Μαραβέγιας, Ν. και Τσιμισιζέλης, Μ. (επιμ.), *Νέα Ευρωπαϊκή Ένωση: Οργάνωση και Πολιτικές 50 Χρόνια*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, 2007, σσ. 215-216.

⁶⁶ Οι διατάξεις του πρωτογενούς ενωσιακού δικαίου διαθέτουν αυξημένη τυπική ισχύ και εφαρμόζονται σε ολόκληρη την επικράτεια των κρατών-μελών, συνεπώς και της ΕΕ. Δεν δύναται να τροποποιούνται με μεταγενέστερη πράξη των θεσμικών οργάνων της ΕΕ, αλλά μόνο μέσα από τη διαδικασία αναθεώρησης των *Συνθηκών*. Το παράγωγο δίκαιο περιλαμβάνει τις πράξεις των οργάνων της *Ένωσης*, οι οποίες μετά τη *Μεταρρυθμιστική Συνθήκη* διακρίνονται στον Κανονισμό, την Οδηγία, την Απόφαση, τη Σύσταση και τη Γνώμη. Οι τρεις πρώτες περιπτώσεις αποτελούν δεσμευτικές πράξεις.

⁶⁷ Βλ. άρθρα 216 και 217 της ΣΛΕΕ.

⁶⁸ Βλ. άρθρο 2 της ΣΛΕΕ.

νομικό κύρος.⁶⁹ Έτσι, η ΕΕ αποτελεί αυτοδύναμο υποκείμενο εξουσίας, με αυτόνομη νομική προσωπικότητα, του οποίου η έννομη τάξη διεισδύει κανονιστικά στις έννομες τάξεις των κρατών-μελών, ενώ ταυτόχρονα διακηρύττει την υπεροχή της έναντι αυτών.

Ήδη από το 1964, το ΔΕΕ υποστήριξε πως τα κράτη-μέλη «ιδρύοντας μία Κοινότητα απεριόριστης διάρκειας, έχουσα δικά της όργανα, νομική προσωπικότητα, ικανότητα δικαίου, ικανότητα διεθνούς εκπροσώπησης και ιδίως πραγματικές εξουσίες απορρέουσες από τον περιορισμό των αρμοδιοτήτων τους και τη μεταβίβαση εξουσιών τους στην Κοινότητα» περιόρισαν σε ορισμένους τομείς τα κυριαρχικά τους δικαιώματα και «δημιούργησαν ένα σύστημα δικαίου εφαρμοζόμενο τόσο στους υπηκόους τους όσο και σ' αυτά τα ίδια».⁷⁰

Σύμφωνα με τον Ευρωπαϊό πολιτειολόγο Peter Habermle η νέα έννομη τάξη της ΕΕ εδράζεται στη βάση έξι θεμελιωδών αρχών, οι οποίες συνθέτουν ένα διακριτό ευρωπαϊκό πολιτισμό. Αυτές είναι οι εξής:⁷¹

- α. η αρχή της ιστορικότητας, με εφελτήριο τη δικαιοκή σκέψη από την πρώιμη αρχαιότητα,
- β. η αρχή της επιστημονικότητας, η οποία διέπει την ευρωπαϊκή νομική σκέψη από τη ρωμαϊκή εποχή έως τη διαμόρφωση της γερμανικής συνταγματικής θεωρίας,
- γ. η ανεξάρτητη δικαιοδοτική λειτουργία στην αναζήτηση της «αλήθειας»,
- δ. η αρχή της ουδετερότητας του κράτους, στα ζητήματα της θρησκείας και της κοσμοθεωρίας, και η ανεξιθρησκεία,
- ε. η αρχή της ενότητας και πολυμορφίας του νομικού πολιτισμού της Ευρώπης, ήτοι η συνύπαρξη και από κοινού ανάπτυξη του ευρωπαϊκού με τον εκάστοτε εθνικό νομικό πολιτισμό και
- στ. η αρχή της ειδικότητας και παγκοσμιότητας του νομικού πολιτισμού της Ευρώπης, υπό την έννοια της ύπαρξης ενός κοινού νομικού πολιτισμού στον ευρωπαϊκό χώρο, διακριτό σε σχέση με τους υπόλοιπους νομικούς πολιτισμούς της ανθρωπότητας πέρα από τον ιστορικό χώρο της Ευρώπης.

Η ενωσιακή έννομη τάξη, καθοριζόμενη εν πολλοίς από τον *sui generis* χαρακτήρα της ΕΕ, ως υπερεθνικού πολιτικού μορφώματος και διακρινόμενη από τη διεθνή έννομη τάξη, όχι μόνο διεισδύει στις εθνικές έννομες τάξεις των κρατών-μελών, αλλά αποτελεί εν τέλει αναπόσπαστο τμήμα των νομικών τους συστημάτων.⁷² Κατ' αυτόν τον τρόπο, καθίσταται μία ένωση δικαίου, της οποίας η αυτόνομη δικαιοταξία διαθέτει στοιχεία συνταγματικής υφής. Το ενωσιακό

⁶⁹ Βλ. άρθρο 1 (γενικές διατάξεις), εδάφ. 2β της Συνθήκης της Λισσαβόνας για την τροποποίηση της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση και της Συνθήκης περί ίδρύσεως της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, C 306, 17 Δεκεμβρίου 2007, (C:2007:306:TOC).

⁷⁰ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *Costa v E.N.E.L.*, (6/64), ό.π., σκεπτικό της απόφασης.

⁷¹ Habermle, P., *Gemeineuropäisches Verfassungsrecht*, in *Europäisches Grundrechtszeitschrift* (EuGRZ), 1991, pp. 261-274.

⁷² Μεταξάς, *Έννομη τάξη*, ό.π., σσ. 135-136.

νομικό σύστημα, στη βάση των κοινών συνταγματικών παραδόσεων των κρατών-μελών, παράγει κανόνες δικαίου, δυνάμει του πρωτογενούς δικαίου, οι οποίοι στο πλαίσιο των δοτών εκ των *Συνθηκών* αρμοδιοτήτων της Ένωσης, αλληλεπιδρούν με τα δικαιικά συστήματα των κρατών-μελών, παράγοντας έννομα αποτελέσματα, επί τη βάσει των αρχών της υπεροχής και του άμεσου αποτελέσματος του δικαίου της ΕΕ.⁷³

Η θεμελίωση της αρχής του άμεσου αποτελέσματος που αρθρώθηκε από το ΔΕΚ στην υπόθεση *van Gend en Loos* αποτελεί τον στυλοβάτη της κοινοτικής/ενωσιακής δικαιοταξίας,⁷⁴ καθότι αποτέλεσε την απαρχή για την ανάδυση της νέας έννομης τάξης, υποκείμενα της οποίας είναι όχι μόνο τα κράτη-μέλη, αλλά και οι υπήκοοί τους. Η εμβληματική αυτή αρχή δεν θεμελιώθηκε όμως χωρίς την αντίδραση των κρατών-μελών.

Προκειμένου να αντικρούσουν το άμεσο αποτέλεσμα, υποστήριξαν πως το άρθρο 12 της Συνθήκης απονέμει το δικαίωμα αντίδρασης σε τυχόν παραβίαση μόνο σε αυτά και την Επιτροπή και όχι σε ιδιώτες και πως στην περίπτωση ο λόγος υπόθεση δεν ετίθετο ζήτημα ερμηνείας, αλλά εφαρμογής του δικαίου. Όμως το ΔΕΚ θεώρησε ότι όντως ετίθετο ζήτημα ερμηνείας και κατ' επέκταση ήταν αποκλειστικά αρμόδιο να αποφανθεί επ' αυτού. Τα εθνικά δικαστήρια δεν προέβαλαν αντίσταση στην απόφαση του ΔΕΚ, αποδεχόμενα εξ αρχής την αρχή του άμεσου αποτελέσματος. Χάριν αυτής, το ενωσιακό δίκαιο εισχωρεί στο εθνικό δίκαιο των κρατών-μελών, παράγει δικαιώματα υπέρ των ιδιωτών και τους επιτρέπει να τα επικαλούνται ενώπιον της εγχώριας δικαιοταξίας.

Η αρχή της υπεροχής θεμελιώθηκε νομολογιακά στην υπόθεση *Costa v. E.N.E.L.*⁷⁵ Το ΔΕΚ διέγνωσε εγκαίρως πως μόνη η αρχή του άμεσου αποτελέσματος δεν θα μπορούσε να διασφαλίσει την εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου. Συνεπώς, θα έπρεπε οι κανόνες δικαίου της ΕΟΚ να υπερέχουν έναντι των εθνικών, αλλά όχι σύμφωνα με την αρχή της πρωταρχίας (*primacy*) που διέπει εν γένει το διεθνές δίκαιο. Συναφώς, διαμορφώθηκαν τρεις διακριτές θεωρήσεις ως προς την αρχή της υπεροχής:⁷⁶

α. Η πρώτη εκδοχή ορίζει ότι το κοινοτικό δίκαιο κατισχύει του εθνικού. Συνεπώς, εντός αυστηρού ιεραρχικού μοντέλου, εάν οι εθνικοί κανόνες δικαίου έρχονται σε σύγκρουση με τους κοινοτικούς, θα πρέπει να καθίστανται ανίσχυροι.

β. Η δεύτερη εκδοχή αποδέχεται την υπεροχή του κοινοτικού δικαίου, οριοθετώντας ωστόσο την εφαρμογή της αρχής στους τομείς αρμοδιοτήτων που έχουν απονεμηθεί από τα

⁷³ Οι αρχές του άμεσου αποτελέσματος και της υπεροχής του κοινοτικού/ενωσιακού δικαίου, όπως αυτές θεμελιώθηκαν στις αποφάσεις του Δικαστηρίου της 5^{ης} Φεβρουαρίου 1963 (*van Gend & Loos*) και της 15^{ης} Ιουλίου 1964 (*Costa v E.N.E.L.*).

⁷⁴ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *van Gend & Loos*, 26/62, ό.π.

⁷⁵ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *Costa v E.N.E.L.*, C-6/64, ό.π.

⁷⁶ Κουσπύ, ό.π., σσ. 26-27.

κράτη-μέλη στην ΕΟΚ/ΕΕ, υπό την προϋπόθεση του σεβασμού της συνταγματικής ταυτότητας των κρατών-μελών και των αρχών της επικουρικότητας και της αναλογικότητας.

γ. Η τρίτη εκδοχή θέτει τη διάδραση του κοινοτικού/ενωσιακού με το εθνικό δίκαιο σε ένα μη ιεραρχικό πλαίσιο. Η ενωσιακή και η εκάστοτε εθνική δικαιοταξία καθίστανται διακριτές και αυτόνομες, χωρίς να υποτάσσονται η μία στην άλλη, πολλώ δε μάλλον δεν είναι εφικτό οι συνταγματικές υφής κανόνες δικαίου να υποταχθούν σε έτερη έννομη τάξη.

Σύμφωνα με τον Σκανδάμη,⁷⁷ η αρχή της υπεροχής του κοινοτικού/ενωσιακού δικαίου περιλαμβάνει τρία στοιχεία:

- α. Ο ενωσιακός κανόνας εισέρχεται και ενσωματώνεται στο εθνικό δίκαιο.
- β. Ο ενωσιακός κανόνας είναι αυτόνομος, ανεξάρτητος και δεν εντάσσεται στην ιεραρχική σχέση των εθνικών κανόνων δικαίου (ιδιοθεσία).
- γ. Ο ενωσιακός κανόνας κατισχύει του εθνικού και οι ιδιώτες μπορούν να τον επικαλούνται.

Τα εθνικά δικαστήρια δύνανται σε περίπτωση σύγκρουσης του εθνικού δικαίου με τον ενωσιακό κανόνα:

- α. να παραμερίσουν τον εθνικό κανόνα,
- β. να τον καταστήσουν ανεφάρμοστο ή
- γ. να τον καταργήσουν.

Ωστόσο, ο Μανιτάκης εισάγει μία τέταρτη διάσταση για το δίκαιο της ΕΕ, ως προς την αξίωση υπεροχής έναντι των εθνικών εννόμων τάξεων. Παρά την πρωτοτυπία της ενωσιακής δικαιοταξίας ως «δικαικό μόρφωμα», τα κράτη-μέλη παραμένουν «οι κύριοι των Συνθηκών» (*les maîtres des traités*).⁷⁸ Εξακολουθούν δε να δεσμεύονται από τις εγχώριες συνταγματικές πρόνοιες, όντας υπεύθυνα να προβαίνουν σε έλεγχο επί της εγκυρότητας των πράξεων της ΕΕ, ως προς τα όρια αρμοδιότητας αυτής. Συναφώς, δεν αποδίδεται στην ενωσιακή έννομη τάξη μία γενική αρμοδιότητα δράσης. Αντιθέτως, εάν ο προαναφερθείς έλεγχος, σεβόμενος την ιδιαίτερη και αυτοτελή φύση του δικαίου της ΕΕ, συνηγορεί σε ανεπίτρεπτη προσβολή της συνταγματικής δικαιοδοσίας των κρατών-μελών, ο εγχώριος δικαστής, ως αρμόδιος και μη δυνάμενος να απόσχει της συνταγματικής του αποστολής, οφείλει να απορρίψει και να καταστήσει κάθε αντίστοιχη πράξη ανεφάρμοστη.⁷⁹

⁷⁷ Σκανδάμης, Ν., *Ευρωπαϊκό Δίκαιο, Θεσμοί και Έννομες Τάξεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1997, σσ. 172 και 344.

⁷⁸ Μανιτάκης, Α., «Εκχώρηση αρμοδιοτήτων στην Ευρωπαϊκή Ένωση και η επιφύλαξη κυριαρχίας κατά το άρθρο 28 παρ. 2 και 3 Σ», *Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου (ΕΕΕυρΔ)*, Τόμος 23(4), 2003, σσ. 745-747, <http://hdl.handle.net/11728/6720> (πρόσβαση 25/01/2023).

⁷⁹ Μανιτάκης, «Εκχώρηση αρμοδιοτήτων», ό.π., σσ. 760-769.

Κατά τα ανωτέρω, δύναται να υποστηριχθεί πως το δίκαιο της ΕΕ και οι πράξεις των οργάνων αυτής απολαμβάνουν προτεραιότητα εφαρμογής έναντι των εθνικών διατάξεων, σε ό,τι αφορά τις εκ των *Συνθηκών* απονεμηθείσες στην ΕΕ αρμοδιότητες. Σε περίπτωση δε σύγκρουσης με διατάξεις συνταγματικής υφής, θα πρέπει να επιζητάται η *συν τω χρόνω* εναρμόνιση αυτών – ως προς την ερμηνεία ή την αναθεώρηση – με τις προβλέψεις του ενωσιακού δικαίου,⁸⁰ ώστε το τελευταίο να απολαμβάνει προτεραιότητα στην εφαρμογή έναντι των αντίστοιχων εγχώριων διατάξεων.

Στην *Costa v E.N.E.L.*,⁸¹ η ιταλική κυβέρνηση υποστήριξε ότι η υπόθεση στερούνταν παραδεκτού, ενώ το ιταλικό *Συνταγματικό Δικαστήριο* απεφάνθη ότι το δίκαιο της ΕΟΚ δεν υπερέχει του εθνικού. Το ΔΕΚ κατέβαλε προσπάθεια για να αποφύγει την απευθείας σύγκρουση με την Ιταλία, ενώ απεφάνθη πως η επίδικη εθνικοποίηση ήταν σύννομη και ότι το κοινοτικό δίκαιο υπερέχει του εθνικού.⁸² Ακολούθως, στην υπόθεση *Simmenthal*, το ΔΕΚ υποστήριξε ότι το κοινοτικό δίκαιο υπερέχει του εθνικού, συμπεριλαμβανομένων και των κανόνων συνταγματικής υφής.⁸³ Κατ' αυτόν τον τρόπο θεμελίωσε την *αρχή της υπεροχής*:

- α. στην ιδιαίτερη φύση του κοινοτικού δικαίου και της νέας έννομης τάξης,
- β. στην άμεση ισχύ, ως προς την υποχρέωση εφαρμογής του από τα εθνικά δικαστήρια και
- γ. στο γεγονός ότι η ΕΟΚ συνιστά έναν διεθνή οργανισμό απεριόριστης διάρκειας, με δικά του θεσμικά όργανα, ιδιαίτερη θεσμική δομή και δικαιοπαραγωγική ικανότητα, καθώς και δική του ξεχωριστή νομική προσωπικότητα.

Κατά την εκδίκαση της υπόθεσης, παρατηρήθηκε έντονη διαφοροποίηση ως προς την αιτιολόγηση των νομικών επιχειρημάτων που υιοθέτησε το ΔΕΚ. Πιο συγκεκριμένα, ο γενικός εισαγγελέας Lagrange υποστήριξε πως το δίκαιο της ΕΟΚ και τα εθνικά είναι διαφορετικά δίκαια, όμως συνδέονται οργανικά μεταξύ τους.⁸⁴ Αντίθετα, το Δικαστήριο κινούμενο προς μία πιο μονιστική λογική, υποστήριξε πως το δίκαιο της ΕΟΚ αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα των εθνικών δικαιотаξιών. Εν τέλει, το ΔΕΚ για την εξασφάλιση της αποτελεσματικής εφαρμογής του κοινοτικού δικαίου, διέπλεσε την *αρχή της υπεροχής*.⁸⁵ Σε αντίθετη δε

⁸⁰ Βενιζέλος, Ευάγ., «Η σχέση εθνικού Συντάγματος και Ευρωπαϊκού Κοινοτικού Δικαίου μετά την υπογραφή της συνθήκης για το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα και την αναθεώρηση του Ελληνικού Συντάγματος του 2001», *Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου (ΕΕΕυρΔ)*, Τεύχος 1, 2005, σ. 9.

⁸¹ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *Costa v E.N.E.L.*, C-6/64, ό.π.

⁸² Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *Costa v E.N.E.L.*, C-6/64, ό.π.

⁸³ Απόφαση του Δικαστηρίου της 9^{ης} Μαρτίου 1978, *Amministrazione delle finanze dello Stato v Simmenthal*, C-106/77, ECLI:EU:C:1978:49, σκέψη 25.

⁸⁴ Βλ. Προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα Maurice Lagrange, της 25^{ης} Ιουνίου 1964, *Costa v E.N.E.L.*, 6/64, ECLI:EU:C:1964:51.

⁸⁵ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *Costa v E.N.E.L.*, 6/64, ό.π.

περίπτωση, ελλόχευε ο κίνδυνος οι εγχώριες έννομες τάξεις να οδηγηθούν σε βαθιά δομικές αλλαγές των συνταγματικών τάξεών τους, με ορατό τον κίνδυνο για το ενωσιακό εγχείρημα.

Καθοριστικός παράγων κατέστη η αποδοχή και η εν γένει αντίδραση των κρατών-μελών στην *αρχή της υπεροχής*. Η αρχή έγινε αποδεκτή απ' όλα τα κράτη-μέλη, παρά το γεγονός ότι κάποια εξ αυτών την αντιμετώπισαν με καχυποψία και δυσκολεύθηκαν να την αποδεχθούν. Για τα δε κράτη-μέλη που εντάχθηκαν στην ΕΟΚ με τις διευρύνσεις, η ενσωμάτωση της αρχής στο *κοινοτικό κεκτημένο* (*acquis communautaire*) διευκόλυνε την αποδοχή της από αυτά, ως προαπαιτούμενο για την ένταξη.

Το ενωσιακό δίκαιο αξιώνει την υπεροχή των κανόνων όχι μόνο του πρωτογενούς, αλλά και του παράγωγου (δευτερογενούς) δικαίου έναντι των κανόνων των δικαιοκτών τάξεων των κρατών-μελών, συμπεριλαμβανομένων δε και αυτών με αυξημένη τυπική ισχύ, ήτοι των εθνικών συνταγματικών κανόνων.⁸⁶ Ωστόσο, η *αρχή της υπεροχής* δεν έχει περιληφθεί στο πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο. Αντιθέτως, απορρέει από την πάγια νομολογία του ΔΕΕ, χωρίς όμως αυτό να αλλοιώνει επ' ουδενί την κανονιστική ισχύ της.

Στηριζόμενο στη θεμελιώδη παραδοχή της αυτονομίας της κοινοτικής έννομης τάξης,⁸⁷ το ΔΕΕ διέκρινε ότι το κοινοτικό δίκαιο απορρέει από αυτόνομη πηγή δικαίου. Κατά συνέπεια δεν δύναται «λόγω του ιδιόμορφου πρωτότυπου χαρακτήρα του, να του αντιτάσσεται οποιοδήποτε εσωτερικό νομοθετικό κείμενο, χωρίς να χάνει τον κοινοτικό του χαρακτήρα και χωρίς να διακυβεύεται η νομική βάση της ίδιας της Κοινότητας». Έκτοτε, η *αρχή της υπεροχής* υπηρετείται επιμελώς. Κρίνεται ωστόσο σκόπιμο να επισημανθεί ότι η υπεροχή δεν εξαλείφει τις νομικές διατάξεις των εθνικών δικαιοκτών συστημάτων, οι οποίες έρχονται σε σύγκρουση με το ενωσιακό δίκαιο. Αντιθέτως, συνίσταται στη μη εφαρμογή των υπόψη διατάξεων, οι οποίες συγκρούονται με το ενωσιακό δίκαιο.

Στο σημείο αυτό σημαίνοντα ρόλο αποκτά η εννοιολόγηση της *αρχής της υπεροχής* ως *πρωταρχία*. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οσάκις ανακύπτει σύγκρουση ενωσιακού και εθνικού κανόνα δικαίου, ο ενωσιακός κανόνας λαμβάνει προτεραιότητα ως προς την εφαρμογή επί της υπόψη υπόθεσης, χωρίς ωστόσο ο εθνικός κανόνας να καταργείται. Εν προκειμένω, ο εθνικός κανόνας παραμερίζεται, μένει ανεφάρμοστος στην υπόψη υπόθεση, δεν στερείται όμως της εν γένει κανονιστικής του ισχύος.

Η υιοθετούμενη ερμηνευτική μέθοδος του ΔΕΕ αποτέλεσε συχνά σημείο τριβής, ανάμεσα σε αυτό και τις εγχώριες δικαιοταξίες. Στο ενωσιακό επίπεδο, η επιλογή εκ μέρους του ΔΕΕ της τελολογικής μεθόδου δύναται να αιτιολογηθεί στη διαρκή αναζήτηση του ενωσιακού

⁸⁶ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου της 17^{ης} Δεκεμβρίου 1970, *Internationale Handelsgesellschaft mbH v Einfuhr- und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel*, C-11/70, ECLI:EU:C:1970:114, σκέψη 3.

⁸⁷ Όπως αυτή θεμελιώθηκε με την Απόφαση του Δικαστηρίου της 15^{ης} Ιουλίου 1964 (*Costa v E.N.E.L.*).

«τέλους», ήτοι του σκοπού τους ενωσιακού δικαίου, όπως αυτό αναδύεται από τις Συνθήκες. Ωστόσο, τα ανωτέρω αποτέλεσαν συχνά την αφορμή, ίσως μερικές φορές και την αιτία, για να κατηγορηθεί το ΔΕΕ για δικαστικό ακτιβισμό, κυρίως όταν οι αποφάσεις του δεν ικανοποιούσαν ολικώς ή μερικώς τον εκάστοτε εθνικό δικαστή.

Η επιλογή όμως της τελολογικής ερμηνευτικής μεθόδου συνιστά κατά τον Maduro μία συνειδητή επιλογή, η οποία ίσως ταιριάζει περισσότερο στις ιδιαιτερότητες του ενωσιακού δικαίου, χωρίς όμως να απαλείφει την όποια, πιθανή κατά περίπτωση, αξία δύνανται να παρέχουν ερμηνευτικές μέθοδοι όπως η γραμματική ή η ιστορική.⁸⁸ Καθίσταται όμως αναγκαία η επισήμανση πως η πλειοψηφία των διατάξεων των *Συνθηκών* εστιάζει σε γενικές και θεμελιώδεις αρχές και ρήτρες. Συνεπώς, η αναγκαία ευελιξία εκ μέρους του ΔΕΕ αναζητάται στην τελολογική ερμηνεία, αποσκοπώντας πέραν της καθαυτής ερμηνείας του δικαίου στην πλήρωση των όποιων νομικών κενών εμφανίζονται στα υπόψη *κείμενα*.

Τέλος, εξίσου καθοριστική για τη διαμόρφωση της κοινοτικής δικαιοταξίας αποτελεί η υπόθεση *Francovich*. Το ΔΕΕ, βασιζόμενο στην *αρχή της πλήρους αποτελεσματικότητας* του ενωσιακού δικαίου,⁸⁹ την *αρχή του κράτους δικαίου* και την *αρχή της ισοδυναμίας και της απαγόρευσης διακρίσεων*,⁹⁰ διακήρυξε την υποχρέωση των κρατών-μελών έναντι ιδιωτών για αποκατάσταση των ζημιών που οι τελευταίοι υφίστανται, από παραβιάσεις του ενωσιακού δικαίου που καταλογίζονται στα κράτη-μέλη. Με τον τρόπο αυτό θεμελίωσε τη νομική βάση για αξίωση αποζημίωσης από τους ζημιωθέντες ιδιώτες, προκειμένου περί της διαφύλαξης της αποτελεσματικής εφαρμογής των ενωσιακών κανόνων δικαίου και της προστασίας των δικαιωμάτων που αυτοί θεμελιώνουν.

1.4. Το Δικαστήριο της ΕΕ: αποστολή και συνεισφορά

Το *Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης* (πρώην *Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*) κατέχει καθοριστικής σημασίας θέση στο εγχείρημα του ευρωπαϊκού συνταγματισμού και της συνταγματοποίησης του δικαίου της ΕΕ. Αποτελεί το ανώτατο δικαιοδοτικό όργανο της Ένωσης,⁹¹ περιλαμβάνει το *Δικαστήριο* και το *Γενικό Δικαστήριο* και είναι αρμόδιο για την επίλυση διαφορών ως προς την ερμηνεία και την εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου. Η αποστολή του εκτείνεται στον έλεγχο της νομιμότητας των πράξεων των οργάνων της Ένωσης

⁸⁸ Κουσπύ, ό.π., σσ. 45-46 και Maduro, M. P., “Interpreting European Law - Judicial Adjudication in a Context of Constitutional Pluralism”, *IE Law School*, Working Paper (WPLS08-02), 05/02/2008, διαθέσιμο στο: (SSRN): <https://ssrn.com/abstract=1134503> (πρόσβαση 15/04/2023).

⁸⁹ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου της 19^{ης} Νοεμβρίου 1991, *Francovich and Bonifaci v Italy*, C-6/90, ECLI:EU:C:1991:428, σκέψεις 32-34 και 39.

⁹⁰ Μεταξάς, Έννομη τάξη, ό.π., σσ. 140-141.

⁹¹ Βλ. άρθρα 256 και 267 της ΣΛΕΕ.

και την ερμηνεία του ενωσιακού δικαίου, κατόπιν υποβολής αιτήσεως εκ μέρους των εθνικών δικαστών. Επιπλέον, φροντίζει για την τήρηση των απορρεουσών εκ των *Συνθηκών* υποχρεώσεων των κρατών-μελών και αποφαινεται μέσω δικαστικών αποφάσεων και γνωμοδοτήσεων, επί των υποθέσεων που άγονται ενώπιον του.

Στο ΔΕΕ δύναται να υποβληθούν προσφυγές από την *Επιτροπή*, τα κράτη-μέλη και ιδιώτες, ενώ οι αποφάσεις του δεσμεύουν νομικά τα θεσμικά όργανα της ΕΕ, αλλά και τα κράτη-μέλη.⁹² Κατ' αυτόν τον τρόπο, λειτουργεί ως οιοное συνταγματικό δικαστήριο⁹³ που είναι επιφορτισμένο με την εφαρμογή του δικαίου, όπως αυτό πηγάζει από τις ιδρυτικές *Συνθήκες* της ενωσιακής έννομης τάξης. Επιπλέον, κατέχει προεξάρχοντα ρόλο όσον αφορά την εν γένει προστασία της ενωσιακής δικαιοταξίας, ενώ η πλειοψηφία των αποφάσεών του εμπνέεται από την αποτελεσματική προστασία της *αρχής του κράτους δικαίου*. Τέλος, προς διασφάλιση της ασφάλειας δικαίου, ακολουθεί την αρχή *stare decisis* του αγγλοσαξονικού δικαίου, ενώ σε περίπτωση μη συμμόρφωσης με τις αποφάσεις του δύναται να επιβάλλονται κυρώσεις.⁹⁴

Εφαλτήριο της «*συνταγματοποίησης*» του ΔΕΕ αποτέλεσε η αναγνώριση του αυτόνομου χαρακτήρα του ενωσιακού δικαίου. Σκοπός του δικαίου κατέστη η δόμηση ή/και ενστάλαξη της ενωσιακής ταυτοτικής υπόστασης, ήτοι της *ευρωπαϊκής συνταγματικής ταυτότητας*. Το δίκαιο έθεσε τις προϋποθέσεις της θεσμικής ωρίμανσης της ενοποιητικής διαδικασίας «*και η πολιτική ακολούθησε*».⁹⁵ Με την εκχώρηση αρμοδιοτήτων από τα κράτη-μέλη στην *Ένωση* όμως, καθίσταται επιτακτική ανάγκη η διαμόρφωση μηχανισμών που προσφέρουν την απαραίτητη νομιμοποίηση στο υπερεθνικό επίπεδο.

Ωστόσο, δεν υποβάλλονται όλες οι διαφορές στο ΔΕΕ. Ο εθνικός δικαστής παραμένει αρμόδιος για την επίλυση δικονομικών διαφορών. Απευθύνεται δε στο ΔΕΕ εάν κατά την εκδίκαση εκάστης υποθέσεως ανακύπτουν αμφιβολίες σχετικά με την ερμηνεία των ενωσιακών κανόνων δικαίου ή εάν η υπόψη υπόθεση αφορά το κύρος πράξεως οργάνου της *Ένωσης*. Κατά τις ανωτέρω περιπτώσεις, ο εθνικός δικαστής άλλοτε δύναται και άλλοτε οφείλει να απευθυνθεί μέσω της διαδικασίας της προδικαστικής παραπομπής στο ΔΕΕ, απευθύνοντας σε αυτό προδικαστικά ερωτήματα, προκειμένου να αποφανθεί επί της ερμηνείας του ενωσιακού δικαίου ή του κύρους των πράξεων των ενωσιακών θεσμικών οργάνων.⁹⁶

⁹² Βλ. άρθρο 260, παρ. 1 της ΣΛΕΕ.

⁹³ Billis, Em., “The European Court of Justice: A ‘Quasi-Constitutional Court’ in Criminal Matters? The Taricco Judgment and its Shortcomings”, *New Journal of European Criminal Law*, Vol. 7(1), 2016, p. 30, διαθέσιμο στο: (SSRN): <https://ssrn.com/abstract=2767102> (πρόσβαση 01/05/2023). Βλ. επιπλέον άρθρο 267 της ΣΛΕΕ.

⁹⁴ Βλ. άρθρο 260, παρ. 2 της ΣΛΕΕ.

⁹⁵ Μεταξάς, Α., *Η Ποιοτική Ιδιαιτερότητα της Ενωσιακής Έννομης Τάξης: Αλληλένθεση, Κρίση, Εξάιρεση*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2020, σ. 19.

⁹⁶ Βλ. άρθρο 267 της ΣΛΕΕ.

Σκοπός της διαδικασίας αυτής είναι η ομοιόμορφη εφαρμογή και ερμηνεία του ενωσιακού δικαίου.

Το ΔΕΕ δεν διαθέτει γενική αρμοδιότητα επίλυσης διαφορών. Δεσμεύεται να ασκεί τις αρμοδιότητες που ρητά του αναγνωρίζουν οι ιδρυτικές *Συνθήκες*, εστιάζοντας στην ερμηνεία και την εφαρμογή των ενωσιακών κανόνων και όχι στη θέσπιση κανόνων δικαίου (*δικαιοθεσία*). Κατ' αυτόν τον τρόπο, και προς εκπλήρωση της αποστολής του, το ΔΕΕ είναι αρμόδιο να εξετάζει τα κάτωθι:⁹⁷

- α. προδικαστικές παραπομπές,
- β. προσφυγή λόγω παραβάσεως κράτους-μέλους,
- γ. προσφυγή ακυρώσεως,
- δ. προσφυγή λόγω παραλείψεως και
- ε. αίτηση αναιρέσεως.

Σε ό,τι αφορά τον μηχανισμό της προδικαστικής παραπομπής, αποφαινεται επί των προδικαστικών ερωτημάτων που του απευθύνουν τα εθνικά δικαστήρια, εκδίδοντας προδικαστικές αποφάσεις.⁹⁸ Η αρμοδιότητα αυτή ανήκει κατ' αρχήν στο ΔΕΕ, ωστόσο ορισμένα ερωτήματα δύναται να υποβάλλονται στο *Γενικό Δικαστήριο*. Στο πλαίσιο του ως άνω μηχανισμού, το *Δικαστήριο* εκδίδει όχι απλή γνωμοδότηση, αλλά απόφαση ή αιτιολογημένη διάταξη. Συναφώς, το εκάστοτε εθνικό δικαστήριο δεσμεύεται από τη δοθείσα ερμηνεία, όταν κρίνεται υπόθεση που εκκρεμεί ενώπιόν του, ενώ δεσμεύονται κατά τον ίδιο τρόπο και τα υπόλοιπα εθνικά δικαστήρια, στα οποία ανακύπτει παρόμοιο ζήτημα. Επιπλέον, το ΔΕΕ δεν διαθέτει αρμοδιότητα στον τομέα της ΚΕΠΠΑ, ενώ δύναται να εκδώσει γνωμοδοτήσεις, κατόπιν σχετικού αιτήματος της *Επιτροπής*, του *Κοινοβουλίου*, του *Συμβουλίου* ή κράτους-μέλους, προκειμένου περί της συμβατότητας διεθνούς συμφωνίας, την οποία προτίθεται να υπογράψει η ΕΕ, με το πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο.

Εξέχουσας σημασίας υπήρξε η καθολική αποδοχή – κατά τα αρχικά τουλάχιστον στάδια της αλληλεπίδρασης με τα κράτη-μέλη – της νομολογίας του ΔΕΕ, παρά τις υπαρκτές εν μέρει διαφωνίες. Μέσα από την ιδιαιτέρως κρίσιμη νομολογία του, το ΔΕΕ συνέτεινε στην αλληλένθεση των συνταγματικών παραδόσεων των κρατών-μελών και του πρωτογενούς ενωσιακού δικαίου. Οι θεμελιώδους σημασίας αποφάσεις του, συνεπικουρούμενες από τον μηχανισμό της προδικαστικής παραπομπής, εν είδει διαλόγου ανάμεσα στην ενωσιακή έννομη τάξη και τα δικαιικά συστήματα των κρατών-μελών, διαπλέκονται, αλληλεπιδρούν και συνδιαμορφώνουν έναν ποιοτικά διακριτό νομικό πολιτισμό, συγκροτώντας έναν ενιαίο ευρωπαϊκό συνταγματικό χώρο, επί τη βάσει κοινών συνταγματικών παραδόσεων.

⁹⁷ Βλ. “Court of Justice”, *Court of Justice of the European Union*, διαθέσιμο στο: https://curia.europa.eu/jcms/jcms/Jo2_7024/en/ (πρόσβαση 05/06/2023).

⁹⁸ Βλ. άρθρα 93-104 του Κανονισμού Διαδικασίας του Δικαστηρίου.

Κεντρικό ρόλο κατέλαβε εξ αρχής η ευρύτερη δικονομική συζήτηση ανάμεσα στο ΔΕΕ και τα εθνικά δικαστήρια, ως προς την ένταση της υπεροχής του δικαίου της *Κοινότητας/Ένωσης* έναντι του εθνικού δικαίου. Ο δικονομικός αυτός διάλογος θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως αποτελεί μία εν εξελίξει διαδικασία συνταγματοποίησης του ευρωπαϊκού δικαίου, η οποία εκφράζεται σε ενωσιακό επίπεδο στο πλαίσιο ενός «πολυεπίπεδου συνταγματισμού» και μιας «πολυεπίπεδης διακυβέρνησης».⁹⁹

Χωρίς αμφιβολία, η ΕΕ ως μία εν δικαίω οργανωμένη κοινότητα διαθέτει στοιχεία πολιτικής εξουσίας. Παρά τη λειτουργική της εξάρτηση από την εκ των κρατών-μελών νομιμοποίηση των πράξεών της, στο πλαίσιο των δοτών της αρμοδιοτήτων, διατηρεί την ικανότητα να παράγει πολιτική, η οποία δύναται να διαμορφώνει ή/και να αναμορφώνει τις εθνικές δικαιοταξίες. Ταυτόχρονα, εγκαθιδρύει ένα δίαυλο επικοινωνίας μεταξύ της ενωσιακής δικαιοταξίας και των εθνικών εννόμων τάξεων, μέσω του οποίου συμμετέχει, συμβαδίζει ή/και συμπληρώνει, ακόμα και όταν ανταγωνίζεται, τα εγχώρια δικαιικά συστήματα.

Ο εν γένει ρόλος της δικαστικής εξουσίας στη διαδικασία αναθεώρησης των συνταγματικών κανόνων έχει συχνά επικριθεί, ιδιαίτερα σε περιπτώσεις κατά τις οποίες η εκ των δικαστών ερμηνεία των κανόνων δικαίου γίνεται αντιληπτή ως μία προσπάθεια άτυπης αναθεώρησης του συντάγματος, η οποία εν τέλει θα οδηγήσει και στο τυπικό σκέλος της διαδικασίας. Ιδιαίτερα δε σε περιπτώσεις έντονου ακτιβισμού εκ μέρους των δικαστών κατά τη νομολογία, οδηγούμαστε στο φαινόμενο του «κράτους των δικαστών», όπου η δικαστική εξουσία προβάλλεται ως ούσα σε θέση ισχύος έναντι του νομοθέτη. Αντίστοιχη περίπτωση αποτελεί και η νομολογία στα πλαίσια του ενωσιακού φαινομένου, εκπορευόμενη από τις ιδρυτικές *Συνθήκες*, και ούσα παράλληλα μία ειδική περίπτωση διαλόγου ανάμεσα στον νομοθέτη και τον δικαστή, είτε κατά το διακυβερνητικό, είτε κατά το κοινοτικό μοντέλο διακυβέρνησης στην ΕΕ.

Από τα πρώιμα κιόλας στάδια της διαμόρφωσής της, η ενωσιακή έννομη τάξη προέβαλε την αυτονομία της, κυρίως χάρη στη νομολογία του ΔΕΚ. Επεδίωξε τη θεμελίωσή της στο πρωτογενές και παράγωγο ενωσιακό δίκαιο, διαθέτοντας τα αναγκαία θεσμικά όργανα για την παραγωγή, ερμηνεία και εφαρμογή του δικαίου, αυτοχαρακτηριζόμενη εν τέλει ως «κοινότητα δικαίου».¹⁰⁰ Συν τω χρόνω, επεδίωξε τη διαπλοκή με τις εγχώριες έννομες τάξεις των κρατών-μελών προκειμένου, μέσα από την επικοινωνία, τη σύμπλευση ή τη σύγκρουση με τις εγχώριες δικαιοταξίες, να θεμελιωθούν τα κριτήρια εκείνα που δύνανται να καθορίσουν τις μεταξύ τους ιεραρχικές σχέσεις, καθώς και να οριοθετήσουν την υπεροχή του ενωσιακού δικαίου.

⁹⁹ Ρεθυμιωτάκη, Ε., *Πηγές του Δικαίου και Νομικός Πλουραλισμός στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2012, σσ. 228-229.

¹⁰⁰ Ρεθυμιωτάκη, ό.π., σ. 240.

Τα κριτήρια αυτά αποτέλεσαν τις τρεις θεμελιώδεις αρχές του ενωσιακού δικαίου, οι οποίες έθεσαν τις βάσεις της συμβιωτικής σχέσης των εγχώριων με την ενωσιακή δικαιοταξία και είναι οι εξής:¹⁰¹

- α. η αρχή της δοτής αρμοδιότητας,
- β. η αρχή της επικουρικότητας και
- γ. η αρχή της αναλογικότητας.

Όσον αφορά δε την αρχή της υπεροχής, η ρητή αναφορά της στη *Συνταγματική Συνθήκη* δεν επαναλήφθηκε στη *Μεταρρυθμιστική Συνθήκη*. Ωστόσο συμπεριελήφθη στη Δήλωση υπ' αριθμ. 17, η οποία προσαρτήθηκε στη *Συνθήκη της Λισσαβώνας*. Το γεγονός αυτό δεν αίρει την ισχύ της αρχής, κατά το ότι η *Δήλωση* είναι δεσμευτική για τα κράτη-μέλη. Η απάλειψη της αρχής από τη *Μεταρρυθμιστική Συνθήκη* θα μπορούσε μάλλον να ιδωθεί ως μία προσπάθεια αναστροφής του διάχυτου φόβου περί ομοσπονδιοποίησης της *Ένωσης*. Ως προς την κανονιστική δε ισχύ της, η επιλογή της διατήρησης της θεμελίωσής της στη νομολογία του ΔΕΚ/ΔΕΕ και της αδυναμίας ανατροπής της από τις εγχώριες δικαιοταξίες, δύναται να ερμηνευθεί δυνάμει του ενωσιακού νομικού πλουραλισμού.

¹⁰¹ Βλ. άρθρο 5 της ΣΕΕ (2016).

Κεφάλαιο 2. Η εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου

2.1. Για μία ευρωπαϊκή συνταγματική ταυτότητα

2.1.1. Θεωρητικό και νομολογιακό υπόβαθρο

Στη μετά τη *Λισσαβόνα* εποχή, η επικοινωνία ανάμεσα στην ενωσιακή και τις εθνικές έννομες τάξεις έχει ενισχυθεί, με τη μεταξύ τους αλληλεπίδραση και αλληλεξάρτηση να καθίστανται τα δύο κυριότερα χαρακτηριστικά αυτής της διάδρασης. Ωστόσο, κατά την αρχική περίοδο της διαμόρφωσης της ενωσιακής δικαιοταξίας και της αλληλεπίδρασης με τις εγχώριες έννομες τάξεις, σχηματοποιήθηκαν δύο συγκρουόμενες αντιλήψεις γύρω από τη σχέση, ιεραρχική ή μη, του ενωσιακού δικαίου με τα αντίστοιχα εθνικά.

Η μεν πρώτη, επηρεασμένη από μια αντίληψη μονισμού, επεδίωξε να εδραιώσει μία ξεκάθαρη ιεραρχική σχέση ανάμεσα στα δύο επίπεδα, υποδιαιρούμενη σε δύο διακριτές ομάδες.¹⁰² Η μία εξ αυτών, στηριζόμενη στην κρατοκεντρική αντίληψη περί δικαίου, προέβαλλε τη νομιμοποίηση, άρα την οριοθέτηση, του ενωσιακού δικαίου από τις συνταγματικές διατάξεις των κρατών-μελών, δυνάμει των οποίων το ενωσιακό δίκαιο υπεισέρχεται στις εγχώριες έννομες τάξεις. Η δε άλλη, εκπροσωπώντας την ευρωκεντρική θεώρηση περί αλληλεπίδρασης του ενωσιακού με το εθνικό επίπεδο, προέβαλλε την υπεροχή του δικαίου της ΕΕ, δυνάμει του σκοπού της. Κατά συνέπεια, το ενωσιακό δίκαιο καθίσταται αυτοδύναμο, ενώ για την επίλυση τυχόν συγκρούσεων, η αναζήτηση των πηγών του δικαίου επικεντρώνεται στην ιεραρχική σχέση αυτών και όχι σε μία πιθανή διαδικασία «συναίνεσης».

Στον αντίποδα παρατίθεται η πλουραλιστική αντίληψη περί αλληλεξάρτησης των δύο επιπέδων. Υπό την ανωτέρω σύλληψη, η εφαρμογή των ενωσιακών κανόνων δικαίου στις εγχώριες δικαιοτικές τάξεις πραγματοποιείται χωρίς την παράλληλη αναίρεση των διακριτών στοιχείων των δευτέρων. Κατά συνέπεια, η εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου οριοθετείται από την *αρχή της δοτής αρμοδιότητας* της ΕΕ, με αποτέλεσμα τη συνύπαρξη και αρμονική συμβίωση δύο αυτόνομων εννόμων τάξεων: της ενωσιακής και της εγχώριας.¹⁰³

Καταλυτικό ρόλο στις ανωτέρω σχέσεις απέκτησε το ΔΕΚ. Μέσα από τη νομολογία του, θεμελίωσε αυτές στην *αρχή της άμεσης ισχύος*, την *αρχή του άμεσου αποτελέσματος* και εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου, την *αρχή της υπεροχής* και της *σύμφωνης με το ενωσιακό δίκαιο ερμηνείας* του εγχώριου δικαίου, καθώς και την *αρχή της ευθύνης* του κράτους-μέλους λόγω παράβασης του ενωσιακού δικαίου. Όρισε δε την ενωσιακή έννομη τάξη μέσα από τις εξέχουσας σημασίας αποφάσεις *van Gend en Loos*, *Costa v E.N.E.L.* και *Les Verts*, ως μία *νέα, ιδιαίτερη, αυτόνομη έννομη τάξη*, με *υποκείμενα* τα κράτη-μέλη και *φυσικά ή/και νομικά*

¹⁰² Ρεθυμωτάκη, ό.π., σσ. 243-244.

¹⁰³ Ρεθυμωτάκη, ό.π., σσ. 244-246.

πρόσωπα, η οποία συνιστά μία «κοινότητα δικαίου» που θεσπίζει, ερμηνεύει και εφαρμόζει κανόνες δικαίου.¹⁰⁴

Πιο συγκεκριμένα, μέσα από τη θεμελιώδους αξίας απόφαση *van Gend en Loos* το ΔΕΚ χαρακτήρισε την *Ευρωπαϊκή Κοινότητα* ως μία «νέα έννομη τάξη διεθνούς δικαίου», «απομακρύνοντάς» την παράλληλα από το παραδοσιακό διεθνολογικό σύστημα. Εν συνεχεία, εστίασε στην προσπάθεια κάλυψης ενός υπαρκτού κενού που υπήρχε στο κοινοτικό (τότε) δίκαιο και αφορούσε την απουσία ρητών διατάξεων, σχετικών με τις αρχές της *υπεροχής* και του *άμεσου αποτελέσματος* στη *Συνθήκη της Ρώμης*. Έτσι, για πρώτη φορά στην απόφαση *Costa v. E.N.E.L.* το ΔΕΚ θα αναφερθεί στην υπεροχή του κοινοτικού δικαίου έναντι του εθνικού,¹⁰⁵ ενώ στην υπόθεση *Internationale Handelsgesellschaft*¹⁰⁶ θα διευρύνει την εφαρμογή της υπεροχής και στο πεδίο των διατάξεων συνταγματικής υφής των εθνικών δικαιοταξιών, προκειμένου περί της διασφάλισης της ενότητας και αποτελεσματικότητας του κοινοτικού δικαίου.

Επιπρόσθετα, στην υπόθεση *Francovich* το Δικαστήριο αναγνώρισε την (αστική) ευθύνη των κρατών-μελών, όταν τα τελευταία δεν εφαρμόζουν ή δεν εφαρμόζουν κατά τον προσήκοντα τρόπο τους κανόνες του κοινοτικού δικαίου, με αποτέλεσμα οι ιδιώτες να υφίστανται ζημία λόγω της μερικής ή συνολικής αποστέρησης των δικαιωμάτων τους που πηγάζουν από το κοινοτικό δίκαιο.¹⁰⁷ Σταδιακά όμως, η νομολογία του ΔΕΚ μετεβλήθη σε πεδίο αντιπαράθεσης με τα κράτη-μέλη, διότι το Δικαστήριο, όπως συχνά κατηγορήθηκε από τα τελευταία, επεκτάθηκε πολλάκις σε τομείς πέραν της αποκλειστικής κοινοτικής αρμοδιότητας. Οι δε προαναφερθέντες τομείς άγγιζαν τις αποκλειστικές αρμοδιότητες των κρατών-μελών, τις οποίες τα κράτη δεν είχαν μεταβιβάσει και δεν προτίθεντο να μεταβιβάσουν στην *Κοινότητα*.

Οι ενωσιακοί κανόνες διέπονται από την *αρχή της υπεροχής* διότι προέρχονται από μία αυτόνομη πηγή δικαίου.¹⁰⁸ Συνεπώς, δεν δύναται να αντιτίθενται σε αυτούς κανόνες του εθνικού δικαίου των κρατών-μελών.¹⁰⁹ Οσάκις συγκρούονται, ο εθνικός δικαστής οφείλει να εφαρμόζει τις διατάξεις του ενωσιακού δικαίου, αφήνοντας ανεφάρμοστες και χωρίς να τις καταργεί τις διατάξεις του εθνικού δικαίου.

¹⁰⁴ Βλ. Αποφάσεις του Δικαστηρίου *Van Gend en Loos* (C-26/62), *Costa v E.N.E.L.* (C-6/64) και *Les Verts* (C-294/83), ό.π., σκέψη 23.

¹⁰⁵ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *Costa v E.N.E.L.*, C-6/64, ό.π., σκέψη 66.

¹⁰⁶ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *Internationale Handelsgesellschaft*, C-11/70, ό.π., σκέψη 3.

¹⁰⁷ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *Francovich*, C-6/90, ό.π., σκέψεις 11-23.

¹⁰⁸ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *Francovich*, C-6/90, ό.π., σκέψη 31.

¹⁰⁹ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *Francovich*, C-6/90, ό.π., σκέψεις 38-46.

Στην πρόωγη πορεία του το ενωσιακό δίκαιο αποσκοπούσε στον καθορισμό των οικονομικών σχέσεων μεταξύ ιδιωτών, ήτοι να επιφέρει διαρθρωτικές αλλαγές στο εσωτερικό των εγχώριων δικαιοταξιών και οικονομικών συστημάτων.¹¹⁰ Έτσι, η εν γένει διαδικασία του ευρωπαϊκού συνταγματισμού εστίασε, εν αντιθέσει με τον εθνικό, στη διαμόρφωση, τη διατήρηση και τη δια του δικαίου προαγωγή της ενιαίας αγοράς. Πρωταρχικός σκοπός της ΕΟΚ υπήρξε η οικονομική ολοκλήρωση των ευρωπαϊκών οικονομικών συστημάτων, σε αγοραίους όρους. Κατ' αυτόν τον τρόπο διαμορφώθηκε ένα οικονομικό μοντέλο, εν είδει προτύπου για ολόκληρη την Ευρώπη, γύρω από τον στόχο της οικονομίας της αγοράς, η οποία λειτουργεί υπό όρους ελεύθερου ανταγωνισμού, υγιούς οικονομικής και δημοσιονομικής πολιτικής, μη διάκρισης και σταθερότητας τόσο στο επίπεδο των τιμών, όσο και στο ισοζύγιο των συναλλαγών.¹¹¹

Συν τω χρόνω, ο σκοπός της ενοποίησης επεκτάθηκε/διαχύθηκε και σε παρεπόμενους τομείς, πέρα από τη διαμόρφωση μιας υπερεθνικής αγοράς. Δυνάμει δε του σκοπού του, το ενωσιακό δίκαιο διεισδύει και έχει άμεσο αποτέλεσμα, καθότι παράγει αγωγήματα υπέρ των ιδιωτών, τα οποία μπορούν να επικαλούνται ενώπιον των κρατών-μελών και σε περίπτωση παραβίασης αυτών, δύνανται να ασκήσουν δικαίωμα για αποζημίωση κατά του κράτους-μέλους.

Τα ανωτέρω συνετέλεσαν στη δημιουργία ενός συστήματος που χάριν της τελολογίας του, κατέληξε στη δημιουργία ενός οικονομικού δικαίου, συντιθέμενου από κανόνες, οι οποίοι εν τέλει λειτούργησαν ως ρυθμιστικό εργαλείο της ενιαίας αγοράς. Όμως, μέσω αυτών και της νομολογίας διεπλάθη μία δυναμική περί της «*δια του δικαίου ενοποίησης*», συμπληρώνοντας τα κενά που αδυνατούσε να καλύψει η πολιτική. Καθ' υπερβολή, θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως το δίκαιο λειτούργησε ως το εργαλείο για την εκπλήρωση της τελολογίας και την επιβολή της ΕΕ στα κράτη-μέλη, ελλείψει της ισχύος και της κυριαρχίας, στοιχείων άρρηκτα συνδεδεμένων με το υπό στενή ερμηνεία κρατικό φαινόμενο.

Είναι αδιαμφισβήτητο ότι το ΔΕΕ μέσα από τη νομολογία του καθόρισε εν πολλοίς τη φύση της ευρωπαϊκής κοινότητας. Ωστόσο, πολλάκις αποτέλεσε πρόσφορο έδαφος προκειμένου επιχειρηματικοί κύκλοι ιδιωτών, καθώς και κυβερνήσεις, να εκμεταλλευθούν τη δυναμική της νομολογίας του, ώστε μέσω ανεπαίσθητων συγκρούσεων να προκαλέσουν δομικές νομοθετικές αλλαγές ή νομικά κενά στην ερμηνεία και εφαρμογή του δικαίου. Και αν εξ αρχής τα νομικά άλματα του ΔΕΚ συνέδραμαν στη θεμελίωση της φύσης της ΕΕ με την αντίστοιχη ανοχή των εθνικών κυβερνήσεων, σήμερα παρατηρείται μία συνεχής προσπάθεια αποδόμησης ή αποσυνταγματοποίησης της ενωσιακής έννομης τάξης.

¹¹⁰ Ρεθυμωτάκη, ό.π., σσ. 246-248.

¹¹¹ Μπρακατσούλας, ό.π., σσ. 122-123.

2.1.2. Ευρωπαϊκή ιθαγένεια και κοινή αξιακή ταυτότητα

Σύμφωνα με το άρθρο 1, παρ. 2 της ΣΕΕ «η παρούσα Συνθήκη διανοίγει νέα φάση στη διαδικασία μιας διαρκώς στενότερης ένωσης των λαών της Ευρώπης, στην οποία οι αποφάσεις λαμβάνονται όσο το δυνατόν πιο ανοικτά και όσο το δυνατόν εγγύτερα στους πολίτες».¹¹² Κατ' επέκταση διακρίνονται δύο διαστάσεις στην ενωσιακή διαδικασία. Αφενός, η Ευρώπη αναδεικνύεται ως ένας ενιαίος ιστορικός χώρος που διέπεται από ένα κοινό αξιακό σύστημα,¹¹³ με πολιτιστικά χαρακτηριστικά, τα οποία προσδιορίζονται από την (ιστορική) συνέχεια. Αφετέρου, ο σεβασμός και η παρεχόμενη από τις *Συνθήκες* προστασία της εθνικής ταυτότητας των κρατών-μελών¹¹⁴ προσδίδουν στους πολίτες της ΕΕ μία συμπληρωματική της εθνικής τους ιθαγένειας – αλλά εξόχως σημαντική – ιδιότητα: την *ευρωπαϊκή ιθαγένεια*. Όπως δε υποστηρίζει ο Τσάτσος,¹¹⁵ η ενωσιακή διαδικασία οφείλει να ισορροπεί ταυτόχρονα ανάμεσα στις δύο υποστάσεις, προκειμένου περί της ορθής ανάδειξης της *ολοκλήρωσης* στην «ενωσιακή της διάσταση».

Η ΕΕ αποτελεί πρωτίστως μία *ένωση αξιών*, οι οποίες αποτελούν τον πυρήνα της ταυτότητάς της.¹¹⁶ Από το πρωταρχικό κιάλας στάδιο της ενοποιητικής διαδικασίας, όπου ο κύριος σκοπός ήταν η δημιουργία μιας ενιαίας αγοράς, με την ταυτόχρονη ελεύθερη διακίνηση προϊόντων, ατόμων, υπηρεσιών και κεφαλαίων, παρατηρείται η εγκαθίδρυση και ανάπτυξη ενός κοινού αξιακού πυρήνα. Η ΣΕΕ θέτει το νομικό πλαίσιο για την ανάπτυξη αυτού του αξιακού συστήματος,¹¹⁷ το οποίο εδράζεται σε αξίες, *κοινές* στα κράτη-μέλη, καθώς και σε *κοινές* συνταγματικές παραδόσεις,¹¹⁸ οι οποίες αποτελούν τμήμα των γενικών αρχών του ενωσιακού δικαίου.

Ταυτόχρονα όμως, επιχειρεί να οριοθετήσει ή/και περιορίσει την πιθανότητα αθέμιτης αξιακής διαπαιδαγώγησης της έννομης τάξης των κρατών-μελών από τα ενωσιακά θεσμικά όργανα, εισάγοντας την έννοια του σεβασμού της εθνικής ταυτότητας των κρατών-μελών.¹¹⁹ Επιπλέον, για την εν γένει προστασία του ενωσιακού αξιακού συστήματος εισάγεται εκτός από τον κατασταλτικό, και ο προληπτικός έλεγχος για περιπτώσεις που αφορούν σαφή κίνδυνο

¹¹² Τσάτσος, *Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία*, ό.π., σ. 112.

¹¹³ Τσάτσος, *Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία*, ό.π., σ. 117.

¹¹⁴ Βλ. άρθρο 4 της ΣΕΕ (2016).

¹¹⁵ Τσάτσος, *Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία*, ό.π., σσ. 121-122.

¹¹⁶ Βλ. σχετικά *Communication from the Commission to the Council and the European Parliament on Article 7 of the Treaty on European Union - Respect for and promotion of the values on which the Union is based*, COM/2003/0606 final, διαθέσιμο στο: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52003DC0606> (πρόσβαση 21/01/2023).

¹¹⁷ Βλ. άρθρο 2 της ΣΕΕ (2016).

¹¹⁸ Βλ. άρθρο 6, παρ. 3 της ΣΕΕ (2016).

¹¹⁹ Βλ. άρθρο 4, παρ. 2 της ΣΕΕ (2016).

παραβίασης των κοινών αξιών.¹²⁰ Με τον τρόπο αυτό, επιχειρείται η αποτροπή πιθανής καθυποταγής των εγχώριων αξιακών συστημάτων από το αντίστοιχο ενωσιακό.

Ο ευρωπαϊκός ιστορικός χώρος παρουσιάζει σημαντικές ιδιαιτερότητες, οι οποίες του προσδίδουν διαφορετικά χαρακτηριστικά σε σχέση με το κρατικό φαινόμενο. Η προσπάθεια ερμηνείας των ενωσιακών θεσμών και του ενωσιακού φαινομένου επί τη βάση της κρατικογενούς πολιτειολογίας, συνέβαλε στην ανάπτυξη του περιβόητου *δημοκρατικού ελλείμματος* στη λειτουργία των θεσμών και τον πολιτικό βίο της Ένωσης εν συνόλω. Η απόκτηση δε χαρακτηριστικών συνταγματικής υφής από την ΕΕ, στη βάση του κοινού ευρωπαϊκού συνταγματικού πολιτισμού, αποτέλεσε τον θεμέλιο λίθο για την αναβάθμιση της έννομης συμβίωσης των Ευρωπαίων πολιτών, σε μία νέα κατάσταση, όπου το διεθνές δίκαιο δεν αποτελεί τη μόνη νομική αφετηρία ρύθμισης των σχέσεων των πολιτών. Κατ' αυτόν τον τρόπο, εισάγεται το ενωσιακό δίκαιο στα πλαίσια μιας νέας αυτόνομης, ενωσιακής τάξης.

Το εν γένει κρατικό φαινόμενο και οι ορολογίες του αναπτύχθηκαν προκειμένου να νοηματοδοτήσουν τις διεργασίες και τα χαρακτηριστικά που συνδέονται με την ανάδυση του κράτους, κυριότερα δε του έθνους-κράτους· ήτοι της οργάνωσης του λαού σε κράτος με βάση εθνικά χαρακτηριστικά, καθώς και την ομοιογένεια των πολιτών του ως προς αυτά. Η λειτουργία της ΕΕ βασίζεται στη δημοκρατική αρχή,¹²¹ η οποία αποτελεί κοινή αρχή σε όλα τα κράτη-μέλη. Ωστόσο, η απουσία του λεγόμενου «*ευρωπαϊκού δήμου*», εν είδει ευρωπαϊκής κοινής γνώμης, συμβάλλει στην ενίσχυση του επιχειρήματος περί δημοκρατικού ελλείμματος στην ΕΕ.¹²² Η απουσία αυτή είναι δόκιμη όταν ο «*δήμος*» ερμηνεύεται αποκλειστικά εντός του κρατικού φαινομένου. Η ΕΕ όμως δεν μπορεί να ερμηνευθεί πλήρως από την παραδοσιακή (κρατική) πολιτειολογία.

Ο όρος «*ευρωπαϊκός δήμος*» οφείλει να ανανοηματοδοτηθεί, καθότι ο σύγχρονος πολίτης της ΕΕ συμμετέχει πιο ενεργά, ενώ συμβάλλει στην ανάδειξη των ενωσιακών θεσμικών οργάνων. Η συμβολή του καθίσταται διττή. Αφενός συμμετέχει ενεργά στην άμεση εκλογή των μελών του *Κοινοβουλίου*, αφετέρου μέσω των εκλογικών διαδικασιών σε εθνικό επίπεδο καθορίζει έμμεσα τη συγκρότηση του *Συμβουλίου της ΕΕ* (στο εξής το *Συμβούλιο*) και του *Ευρωπαϊκού Συμβουλίου*. Κατ' αυτόν τον τρόπο, καθίσταται φορέας μιας διττής ταυτότητας· αυτής του πολίτη του κράτους και της ΕΕ, ενώ στην ταυτότητά του προβάλλεται ο δυϊσμός που διέπει την ΕΕ, ως «*Ένωση Κρατών και Πολιτών οργανωμένων σε Λαούς*».¹²³

¹²⁰ Βλ. άρθρο 7 της ΣΕΕ (2016).

¹²¹ Βλ. άρθρα 10 και 21 της ΣΕΕ (2016).

¹²² Τσάτσος, *Η Έννοια της Δημοκρατίας*, ό.π., σ. 92.

¹²³ Τσάτσος, *Η Έννοια της Δημοκρατίας*, ό.π., σσ. 60-61.

Η σύγχρονη ενωσιακή ταυτότητα μοιάζει να απομακρύνεται από το γραμμικό μοντέλο του δικαίου. Μέσα από τη συναίρεση της ενωσιακής έννομης τάξης με τις εθνικές δικαιοταξίες, αποδεχόμενη την καταλυτική επιρροή και του ΕΔΔΑ, αναδύεται μία προοδευτικά διαμορφούμενη *ευρωπαϊκή συνταγματική ταυτότητα*, η οποία υιοθετεί ένα κυκλικό και όχι πυραμιδικό μοντέλο διάδρασης με τις εγχώριες συνιστώσες της, προσδίδοντας στην *ευρωπαϊκή συμπολιτεία* μία συνταγματικής υφής ταυτότητα, αξιωματική (με τον εννοιολογικό ορισμό της λέξης) και αρμόζουσα. Η ιδιότητα του πολίτη της ΕΕ (*ευρωπαϊκή ιθαγένεια*) ακολουθεί, προστίθεται και συμπληρώνει την εθνική ιθαγένεια.

Η *ιθαγένεια* αποτελεί τον νομικό δεσμό του ατόμου με μία ορισμένη *Πολιτεία*. Στο επίπεδο της *Ένωσης* θεμελιώνεται στο πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο.¹²⁴ Ιδρύοντας μία νέα έννομη σχέση ανάμεσα στην *Ένωση* και τους πολίτες της, γεννά δικαιώματα υπέρ αυτών και ευθύνες-υποχρεώσεις εκ μέρους των κρατών-μελών, ενώ παράλληλα καθίσταται ανεξάρτητη από τις εν γένει εγχώριες πολιτικές υποχρεώσεις των πολιτών. Συμπληρώνει δε την εγχώρια ιθαγένεια, χωρίς να την αντιμάχεται. Η εθνική ιθαγένεια συνεχίζει να αποτελεί την αναγκαία προϋπόθεση ώστε οι πολίτες των κρατών-μελών να καθίστανται πολίτες της ΕΕ, ελλείψει αυτοτελούς κρατικής υπόστασης της *Ένωσης*, καθώς και ενός συγκροτημένου ευρωπαϊκού δήμου.

Η ενωσιακή ιθαγένεια αναδύεται μέσα από τρία κύρια χαρακτηριστικά, ήτοι:

- α. την απαγόρευση των διακρίσεων,¹²⁵
- β. το δικαίωμα του *εκλέγειν και εκλέγεσθαι*¹²⁶ και
- γ. την εν γένει προστασία των πολιτών της ΕΕ σε διπλωματικό επίπεδο, έναντι τρίτων.¹²⁷

Η ρητή απαγόρευση των διακρίσεων λόγω ιθαγένειας, σε συνδυασμό με το δικαίωμα ελεύθερης κυκλοφορίας και διαμονής για τους πολίτες της ΕΕ εντός αυτής,¹²⁸ συμβάλλουν στην εμπέδωση του αισθήματος περί *ευρωπαϊκότητας* των πολιτών, παρά το γεγονός πως τα κράτη-μέλη διαθέτουν το δικαίωμα να ελέγχουν τα στοιχεία ταυτοπροσωπίας των μετακινούμενων – με ένταση ωστόσο ανάλογη με τους ημεδαπούς.

Η σχέση ανάμεσα στην ενωσιακή ιθαγένεια και τις εγχώριες ιθαγένειες των κρατών-μελών χαρακτηρίζεται από μια δυναμική αλληλεπίδραση. Είναι δε συμπληρωματική της εθνικής, καθότι αποδίδει στους πολίτες της ΕΕ δικαιώματα που εφαρμόζονται ομοιόμορφα σε όλα τα κράτη-μέλη, κυρίως στο πεδίο της ελεύθερης μετακίνησης και εγκατάστασης εντός της *Ένωσης*, της απαγόρευσης των διακρίσεων και της κυκλοφορίας κεφαλαίων. Επιπλέον, η

¹²⁴ Βλ. άρθρα 20-24 της ΣΛΕΕ.

¹²⁵ Βλ. άρθρο 18 της ΣΛΕΕ.

¹²⁶ Βλ. άρθρο 22 της ΣΛΕΕ.

¹²⁷ Βλ. άρθρο 23 της ΣΛΕΕ και άρθρο 35 της ΣΕΕ (2016).

¹²⁸ Βλ. άρθρο 21 της ΣΛΕΕ.

ταυτότητα του «πολίτη της ΕΕ» απονέμει στους λαούς της Ένωσης τα δικαιώματα του «εκλέγειν» και «εκλέγεσθαι» όχι μόνο σε ευρωπαϊκό, αλλά και στο επίπεδο της αυτοδιοίκησης (περιφερειακό),¹²⁹ προσθέτοντας πολιτική χροιά στην ιδιότητα του πολίτη της ΕΕ και αναδεικνύοντας παράλληλα την πεποίθηση μιας ενεργής ευρωπαϊκής ιθαγένειας. Προς την ίδια κατεύθυνση κινείται και η διπλωματική προστασία των πολιτών της Ένωσης από τις αρχές των κρατών-μελών σε τρίτες χώρες, προβάλλοντας παράλληλα την ενωσιακή ταυτότητα και στις εξωτερικές σχέσεις της ΕΕ με τα υπόψη κράτη.¹³⁰

Παράλληλα όμως, αυτή η διττή θεσμική ταυτότητα διαμορφώθηκε μέσα από το ιστορικό φαινόμενο, μέσω μιας διαδικασίας εκδημοκρατισμού της Ένωσης. Σημείο-σταθμός στη διαδικασία αυτή για την απαλοιφή ή τον περιορισμό του δημοκρατικού ελλείμματος κατέστη η *Συνθήκη για την ΕΕ*. Η ενίσχυση του *Κοινοβουλίου* και η ανάδειξή του σε συννομοθέτη, μαζί με το *Συμβούλιο*, αποτυπώνει τον θεσμικό δυισμό της Ένωσης.¹³¹ Το *Συμβούλιο* αποτελεί τον κατ' εξοχήν εκφραστή της ταυτοτικής συνιστώσας της *Ευρώπης των Κρατών*, ενώ το *Κοινοβούλιο* της *Ευρώπης των Πολιτών*. Καθίσταται ωστόσο εξόχως σημαντική η προσπάθεια διατήρησης ισορροπίας ανάμεσα στα δύο θεσμικά ενωσιακά όργανα, καθότι η διατάραξή της θα προκαλούσε τον εν μέρει ή εν συνόλω εκτοπισμό ενός εκ των δύο ταυτοτικών στοιχείων της ΕΕ· ήτοι της *Ευρώπης των Κρατών* ή των *Πολιτών*.

Με τη *Συνθήκη του Μάαστριχτ* εκκίνησε μία προσπάθεια περιορισμού του ελλείμματος και ενίσχυσης της δεύτερης συνιστώσας της ΕΕ, στο σύνολο της θεσμικής της οργάνωσης. Προς αυτόν τον στόχο συνέτεινε και η εγκαθίδρυση ενός συστήματος στάθμισης των ψήφων κατά τη διαδικασία λήψης απόφασης εντός του *Συμβουλίου*, το οποίο αποτελούσε εκφραστή του διακυβερνητικού μοντέλου.¹³² Παράλληλα με την ισοτιμία της ψήφου κάθε κράτους-μέλους, εγκαινιάσθηκε και ο συνυπολογισμός του πληθυσμιακού στοιχείου, προκειμένου περί της εγκυρότητας της εκάστοτε απόφασης. Συνεπώς, απαιτήθηκε οι ψήφοι των κρατών-μελών να μην είναι μόνο αριθμητικά ισότιμοι, αλλά να εκπροσωπούν ένα ελάχιστο ποσοστό των πολιτών της ΕΕ, βάσει των πληθυσμών των κρατών-μελών, κατά τη διαδικασία λήψης απόφασης, ώστε οι λαμβανόμενες αποφάσεις να είναι έγκυρες.

Βήμα προς τον περιορισμό του ελλείμματος αποτέλεσε και η σταδιακή προσπάθεια περιορισμού της *αρχής της ομοφωνίας*, η οποία εκκίνησε με τη *Συνθήκη του Άμστερνταμ* και υποστηρίχθηκε από τη *Συνθήκη της Νίκαιας*, την ανεπιτυχή *Συνταγματική Συνθήκη* και τη *Μεταρρυθμιστική Συνθήκη*. Με τον τρόπο αυτό, η πλειονότητα των λειτουργικών θεμάτων της

¹²⁹ Βλ. άρθρο 20, παρ. 2, εδάφ. β της ΣΛΕΕ σε συνδυασμό με άρθρο 14, παρ. 2 της ΣΕΕ (2016) και άρθρο 39 του ΧΘΔΕΕ.

¹³⁰ Βλ. άρθρο 20, παρ. 2, εδάφ. γ της ΣΛΕΕ σε συνδυασμό με άρθρο 46 του ΧΘΔΕΕ.

¹³¹ Τσάτσος, *Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία*, ό.π., σσ. 111-123 και 145-147.

¹³² Μενδρινού, Μ., «Η εξέλιξη των προτύπων διακυβέρνησης της ΕΕ», στο Μαραβέγιας, Ν. (επιμ.), *Ευρωπαϊκή Ένωση – Δημιουργία, εξέλιξη, προοπτικές*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα, Σεπτέμβριος 2016, σσ. 118-122.

Ένωσης εισέρχονται στον κανόνα των (ειδικών) πλειοψηφιών, με τον κανόνα της ομοφωνίας ωστόσο να διατηρείται για ζητήματα που σχετίζονται με την ένταξη νέων μελών στην Ένωση ή την αναθεώρηση των Συνθηκών.

Όμως, ακόμη και στην τελευταία περίπτωση, η εμπειρία της διευρυμένης σύνθεσης της Διακυβερνητικής Διάσκεψης για την κατάρτιση της ανεπιτυχούς Συνταγματικής Συνθήκης, καταδεικνύει μία προσπάθεια εμπέδωσης της δημοκρατικής αρχής, όπως υποστηρίζει ο Τσάτσος, με τη μετάβαση της Ένωσης από το πλαίσιο του διεθνούς δικαίου σε αυτό του ενωσιακού, με στοιχεία συνταγματικής υφής.¹³³ Εν τέλει, διαχωρίζεται η υπόσταση της Ένωσης από το παραδοσιακό μοντέλο του διεθνούς οργανισμού, ενώ παράλληλα προσδίδονται στην ενωσιακή έννομη τάξη χαρακτηριστικά αυτονομίας από το εν γένει διεθνοδικαικό σύστημα. Καταληκτικά, η Συνθήκη της Λισσαβώνας διάνοιξε μία νέα φάση στη διαδικασία της διαρκώς στενότερης ένωσης των λαών της ΕΕ.

Εντάσσοντας την έννοια της ευρωπαϊκής ιθαγένειας στην ενότητα των ενωσιακών δημοκρατικών αρχών,¹³⁴ θεμελίωσε αυτήν στις αξίες της ΕΕ, οι οποίες είναι κοινές στις έννομες τάξεις των κρατών-μελών. Παράλληλα, απέδωσε στους πολίτες της Ένωσης το δικαίωμα συμμετοχής στον δημοκρατικό ενωσιακό βίο,¹³⁵ εδραιώνοντας τη διαδικασία λήψης των αποφάσεων όσο το δυνατόν πιο ανοιχτά και εγγύτερα στους πολίτες.

Η ευρωπαϊκή ιθαγένεια διατήρησε τον παράγωγο χαρακτήρα της, εξαρτώμενη από την προγενέστερη κτήση της ιθαγένειας κάποιου εκ των κρατών-μελών. Τα κράτη-μέλη διατήρησαν την αποκλειστική αρμοδιότητα καθορισμού των προϋποθέσεων περί της κτήσης της εθνικής ιθαγένειας, επηρεάζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο την εν γένει απόδοση ευρωπαϊκής ιθαγένειας στους πολίτες τους, σύμφωνα με τις προβλέψεις του ενωσιακού και του δημοσίου διεθνούς δικαίου.¹³⁶ Συναφώς, και δυνάμει του αυτοτελούς και αυτόνομου περιεχομένου της ενωσιακής ιθαγένειας, ενδεχόμενη αυθαίρετη αποστέρηση της εγχώριας ιθαγένειας, κατά παράβαση των διατάξεων του δικαίου της Ένωσης, θα αντιτίθετο στην αρχή της αναλογικότητας, όπως αυτή κατοχυρώνεται στο ενωσιακό δίκαιο και τη νομολογία του ΔΕΚ.¹³⁷

¹³³ Τσάτσος, *Η Έννοια της Δημοκρατίας*, ό.π., σσ. 119-123.

¹³⁴ Βλ. άρθρο 9 της ΣΕΕ (2016).

¹³⁵ Βλ. άρθρο 20 της ΣΛΕΕ.

¹³⁶ Bauböck, R., "The Three Levels of Citizenship within the European Union", *German Law Journal*, Vol. 15(5), 2014, p. 67, (doi:10.1017/S207183220001912X) και Kochenov, D., *Rounding up the Circle: The Mutation of Member States' Nationalities under Pressure from EU Citizenship*, EUI RSCAS – EUDO Citizenship Observatory, Working Paper 2010/23, 2010, pp. 1- 2, (<https://hdl.handle.net/1814/13634>).

¹³⁷ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου της 7^{ης} Ιουλίου 1992, *Micheletti and Others v Delegación del Gobierno en Cantabria*, C-369/90, ECLI:EU:C:1992:295., σκέψη 53.

2.2. Οριοθέτηση και διάδραση του ενωσιακού δικαίου

2.2.1. Η οριοθέτηση του ενωσιακού κανονιστικού πλαισίου

Το ενωσιακό οικοδόμημα βασίστηκε εξ αρχής σε *Συνθήκες*. Κατ' επέκταση αυτού και δυνάμει της απουσίας *Συντάγματος*, το σύνολο των ενωσιακών εξουσιών-αρμοδιοτήτων διαρθρώνεται σε ένα σχήμα διακριτό από το παραδοσιακά, αυστηρά οριοθετημένο σχήμα των εξουσιών του κράτους.¹³⁸ Κατά συνέπεια, τα όρια των ενωσιακών εξουσιών διαμορφώνονται συν τω χρόνω, εντός του καθορισμένου από τις *Συνθήκες* πλαισίου, οριζόμενες από την αρχή της δοτής αρμοδιότητας και εγκαθιδρύοντας παράλληλα μία ευρωπαϊκή κοινότητα δικαίου, ήτοι την *ευρωπαϊκή/ενωσιακή έννομη τάξη*.

Η βούληση των κρατών-μελών να δημιουργήσουν μία αυτόνομη έννομη τάξη, η οποία διέπει τη μεταξύ τους συμβιωτική σχέση εντός του ενωσιακού οικοδομήματος, παράλληλα με τις εγχώριες δικαιοτικές τάξεις, απέδωσε στην ΕΕ έναν υπερεθνικό-διακριτό χαρακτήρα, ο οποίος αφενός συμπληρώνει τις εγχώριες δικαιοταξίες, αφετέρου καθορίζει ή/και προσανατολίζει-συντονίζει αυτές, μέσω της ικανότητας παραγωγής και εφαρμογής κανόνων δικαίου.

Η *ευρωπαϊκή συμπολιτεία* αποτέλεσε και αποτελεί μία έννομη τάξη *εν τω γίνεσθαι*, αποσκοπώντας εξ αρχής στη δημιουργία ενός κοινού ευρωπαϊκού δικαιοκού χώρου και πολιτισμού, δια της συναίρεσης και όχι της καθηγεμόνευσης των εθνικών δικαιοταξιών. Ωστόσο, η εν είδει προπατορικού αμαρτήματος ασάφεια του τέλους της ευρωπαϊκής ενοποιητικής διαδικασίας, εκ μέρους της πολιτικής συνιστώσας της ΕΕ, προκάλεσε σύγχυση στην ενοποιητική διαδικασία και στις μεταξύ δικαίου και πολιτικής σχέσεις. Η αδυναμία ή απροθυμία σαφούς οριοθέτησης του «τέλους», δίκαια οδήγησε στην πεποίθηση ότι «*πρώτα επήλθε το δίκαιο και ύστερα ακολούθησε η πολιτική*».

Η εγκαθίδρυση της ενωσιακής έννομης τάξης αποτέλεσε, δυνάμει και του υβριδικού-υπερεθνικού της χαρακτήρα, υπέρβαση του κρατοκεντρικού δικαιοκού μοντέλου.¹³⁹ Το ίδιο το ΔΕΚ, βασιζόμενο στις αρχές αυτού του μοντέλου, θεμελίωσε την ενωσιακή έννομη τάξη στην αρχή του *κράτους δικαίου και του σεβασμού και της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων*. Παρόλα αυτά, η διάδραση μεταξύ ενωσιακής και εθνικών εννόμων τάξεων θέτει επιτακτικά το ερώτημα «*σε περίπτωση σύγκρουσης ποια τάξη υπερισχύει και ποιες αρχές διέπουν αυτήν την υπεροχή*».

Η αποτυχία της *Συνταγματικής Συνθήκης* ανέδειξε την ανετοιμότητα της *Ένωσης* να πραγματοποιήσει ένα αποφασιστικό βήμα προς την περαιτέρω ομοσπονδίωση. Παρά ταύτα, δεν κατέστη ικανή να ανακόψει την ήδη αρχθείσα διαδικασία συνταγματοποίησης της

¹³⁸ Ρεθυμωτάκη, ό.π., σ. 192.

¹³⁹ Ρεθυμωτάκη, ό.π., σ. 216.

ενωσιακής έννομης τάξης, όπου πρωταγωνιστικό ρόλο κατέχει το ΔΕΕ. Οι λόγοι της αποτυχίας θα μπορούσαν να συμπυκνωθούν ως εξής:¹⁴⁰

α. Εξέλειπε μία οργανωμένη ευρωπαϊκή πολιτική κοινότητα, εν είδει ευρωπαϊκού δήμου, στην οποία θα μπορούσε τρόπον τινά να θεμελιωθεί μία ενωσιακή εξουσιαστική δύναμη που θα αντλούσε την αναγκαία νομιμοποίηση μέσα από δημοκρατικές διαδικασίες.

β. Ο όρος «σύνταγμα» έχει άρρηκτα συνδεθεί με το κρατικό φαινόμενο και εμπεριέχεται στη διαντίδραση του εθνικού κράτους με το δίκαιο. Κατ' επέκταση, επηρεασμένο από εκάστη πολιτική ιδεολογία, αποτελεί προϊόν πολιτικού αγώνα και διεκδικήσεων, στη βάση ενδοκρατικών και όχι διακρατικών συσχετισμών.

γ. Φορέας νομιμοποίησης και ισχύος εντός της ΕΕ αποτελεί έκαστο κράτος-μέλος. Εν προκειμένω η ενοποιητική διαδικασία συντελείται εντός των τιθέμενων από τα εγχώρια συνταγματικά κείμενα όρια, ήτοι με όρους διεθνούς δικαίου, επί τη βάση της λειτουργικής ισότητας και της αρχής της θεσμικής ισορροπίας των κρατών-μελών.

Οι σχέσεις ανάμεσα στο εθνικό και το ενωσιακό δίκαιο θα μπορούσαν να συνοψισθούν σε δύο διακριτές θεωρήσεις. Από τη μεριά της δικαιοταξίας της ΕΕ προβάλλεται η καθολική και εν συνόλω υπεροχή των κανόνων δικαίου που παράγονται στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής θεωρίας και της ενωσιακής νομολογίας έναντι των κανόνων δικαίου των εθνικών εννόμων τάξεων, ακόμα και των εθνικών συνταγμάτων. Από την άλλη, εκφράζονται επιφυλάξεις σε επίπεδο κρατών-μελών ως προς τα όρια υπεροχής του ενωσιακού δικαίου έναντι των εθνικών συνταγματικών τάξεων.

Η αρχή της υπεροχής θεμελιώθηκε στην απόφαση *Costa v E.N.E.L.* και σύμφωνα με αυτήν δεν είναι δυνατόν τα εσωτερικά νομοθετικά κείμενα των κρατών-μελών να αντιτάσσονται στο δίκαιο της Κοινότητας (Ένωσης), καθότι σε αντίθετη περίπτωση διακυβεύεται η νομική βάση της Κοινότητας και ο κοινοτικός του χαρακτήρας.¹⁴¹ Εν συνεχεία, η απόφαση *Internationale Handelsgesellschaft* θεμελίωσε το ανεπίτρεπτο της προσβολής των κανόνων του ενωσιακού δικαίου, ακόμα και από κανόνες συνταγματικής υφής, με την επίκληση της προσβολής των θεμελιωδών δικαιωμάτων ή των αρχών των εθνικών συνταγματικών τάξεων, όπως αυτές έχουν διατυπωθεί από τα εκάστοτε συνταγματικά κείμενα.¹⁴² Άλλως λεχθέντος, στο επίπεδο της ενωσιακής έννομης τάξης, η αρχή της υπεροχής σηματοδοτεί πως οι διατάξεις του δικαίου της Ένωσης λαμβάνουν προτεραιότητα εφαρμογής έναντι των πάσης φύσεως διατάξεων εγχώριας νομοθεσίας των κρατών-μελών, ακόμα και των συνταγματικής υφής διατάξεων.

¹⁴⁰ Ρεθυμιωτάκη, ό.π., σσ. 224-226.

¹⁴¹ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *Costa v E.N.E.L.*, C-6/64, ό.π., σκεπτικό επί της εφαρμογής του άρθρου 177.

¹⁴² Κουτνατζής, Σ.-Ι. Γ., «Νέες τάσεις στις σχέσεις εθνικού συνταγματικού δικαίου και δικαίου της ΕΕ - Μια απάντηση στην κρίση του ευρωπαϊκού συνταγματισμού», στο Giegerich, Th., Weiß, W., Βέρνυ, Σ., Κουτνατζής, Σ.-Ι., Μεταξάς, Α., Παπανικολάου, Κ., Περάκης, Μ., Πλιάκος, Αστ., Χατζόπουλος, Β., και Χρυσομάλλης, Μ., *Ο Ευρωπαϊκός Συνταγματισμός και η κρίση του*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2019, σσ. 142-143.

Η υπεροχή του δικαίου της ΕΕ επηρέασε σε ιδιαίτερα μεγάλο βαθμό τις συνταγματικές τάξεις των κρατών-μελών, καθότι σε αρκετές περιπτώσεις απαιτήθηκαν τροποποιήσεις στα εγχώρια συνταγματικά κείμενα, προκειμένου περί της απρόσκοπτης συμμετοχής των εν λόγω κρατών-μελών στο ενωσιακό εγχείρημα. Η ελληνική περίπτωση αποτελεί, αν όχι την πλέον ομαλή, μία από τις πιο ομαλές περιπτώσεις συμμετοχής στην *ευρωπαϊκή συμπολιτεία*, καθότι το ελληνικό *Σύνταγμα* του 1975 προέβλεψε, πριν την είσοδο της χώρας στην (τότε) ΕΟΚ, τη δυνατότητα εκχώρησης αρμοδιοτήτων σε όργανα διεθνών οργανισμών, για την εξυπηρέτηση σπουδαίου εθνικού συμφέροντος και την προαγωγή της συνεργασίας με άλλα κράτη,¹⁴³ καθώς και περιορισμού στην άσκηση της εθνικής κυριαρχίας, εφόσον αυτό υπαγορεύεται από σπουδαίο εθνικό συμφέρον, δεν θίγονται τα ανθρώπινα δικαιώματα και οι βάσεις του δημοκρατικού πολιτεύματος.¹⁴⁴ Σύμφωνα δε με την ερμηνευτική δήλωση κατά την αναθεώρηση του 2001, το άρθρο 28Σ. αποτελεί «*θεμέλιο για τη συμμετοχή της Ελλάδας στις διαδικασίες της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης*».¹⁴⁵

Αντιθέτως, τα περισσότερα κράτη-μέλη, ελλείπει ειδικών συνταγματικών προβλέψεων, υποχρεώθηκαν να υλοποιήσουν τις αναγκαίες συνταγματικές τροποποιήσεις, οι οποίες ωστόσο δεν προσέφεραν κάποια λύση στο θέμα της ιεράρχησης ή/και της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου έναντι του εθνικού δικαίου συνταγματικής φύσης. Εν προκειμένω, η γερμανική έννομη τάξη απεδείχθη η πλέον δραστήρια στην αναζήτηση της ιεραρχικής σχέσης ανάμεσα στο ενωσιακό και το εγχώριο συνταγματικό δίκαιο, αποσκοπώντας στην οριοθέτηση της *αρχής της υπεροχής*. Για τον λόγο αυτό εστίασε πολλάκις στη διασφάλιση της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, όπως αυτά κατοχυρώνονται στα εγχώρια συνταγματικά κείμενα, ελλείψει αντίστοιχης προστασίας τους στο κοινοτικό επίπεδο.

Συγκεκριμένα, στην υπόθεση *Solange-I*¹⁴⁶ το BVerfG, ελλείπει ενός καταλόγου που να απαριθμεί τα θεμελιώδη δικαιώματα, να έχει ψηφισθεί από κοινοβούλιο και να είναι ισοδύναμης τυπικής ισχύος με τον ΘΝ, έκρινε εαυτώ αρμόδιο να κρίνει τη συμφωνία του κοινοτικού δικαίου με τα θεμελιώδη δικαιώματα και να αφήνει ανεφάρμοστες τις διατάξεις εκείνες που συγκρούονται με τις επιταγές του ΘΝ. Στη συνέχεια της υπόθεσης, μετά την αναγνώριση της ανάγκης για προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων από το ΔΕΚ, το BVerfG υποχρεώθηκε σε αναδίπλωση. Έτσι, με την απόφαση *Solange-II*¹⁴⁷ αναγνώρισε ότι το ΔΕΚ και τα κοινοτικά όργανα παρείχαν επαρκή προστασία για τα θεμελιώδη δικαιώματα,

¹⁴³ Βλ. άρθρο 28, παρ. 2 του ελληνικού Συντάγματος.

¹⁴⁴ Βλ. άρθρο 28, παρ. 3 του ελληνικού Συντάγματος.

¹⁴⁵ Βλ. ερμηνευτική δήλωση του άρθρου 28Σ., (Ψήφισμα της 6^{ης} Απριλίου 2001 της Ζ' Αναθεωρητικής Βουλής των Ελλήνων).

¹⁴⁶ Βλ. BVerfG, Judgment of 29 May 1974, 2 BvL 52/71, (BVerfGE 37, 291 - Solange I).

¹⁴⁷ Βλ. BVerfG, Judgment of 22 October 1986, 2 BvR 197/83, (BVerfGE 73, 339 - Solange II), 3 CMLR 225.

ισοδύναμη προς τις διατάξεις του ΘΝ και κατά συνέπεια μπορούσε να μην προβεί σε έλεγχο περί της συμβατότητας του παράγωγου ενωσιακού δικαίου με τις διατάξεις του ΘΝ.

2.2.2. Η αρχή της αναλογικότητας στο ΔΕΕ

Η αρχή της αναλογικότητας αποτελεί γενική αρχή του κοινοτικού/ενωσιακού δικαίου, όπως έχει αναγνωρισθεί από το ΔΕΚ μέσα από τη νομολογία του.¹⁴⁸ Είναι δε συγγενική προς τη γερμανική αντίληψη περί αναλογικότητας, ως προς τις έννοιες της προσφορότητας, της αναγκαιότητας και της αναλογικότητας εν στενή εννοία, διαφοροποιείται δε ως προς την ένταση του ελέγχου επί εκάστου επίδικου ζητήματος.

Το ΔΕΕ όταν ασκεί έλεγχο περί την αναλογικότητα διερευνά:¹⁴⁹

- α. εάν ο εκάστοτε εθνικός κανόνας δύναται να περιορίσει την άσκηση των θεμελιωδών ελευθεριών,
- β. εάν ο υπόψη κανόνας εξυπηρετεί σκοπό δημοσίου συμφέροντος και
- γ. αναζητά το εύρος της διακριτικής ευχέρειας εκάστου κράτους-μέλους, ως προς τον έλεγχο της αναλογικότητας του μέτρου προς τον επιδιωκόμενο σκοπό.

Με άλλα λόγια, το ΔΕΕ υποστηρίζει πως ο εθνικός δικαστής οφείλει να παρουσιάζει ικανά επιχειρήματα προκειμένου να διαβεβαιώνει πως οι εκάστοτε εθνικές περιοριστικές ρυθμίσεις υπέρ της προστασίας της εθνικής συνταγματικής ταυτότητας χαρακτηρίζονται από το στοιχείο της αναγκαιότητας. Η επίκληση δε του σκοπού της δημόσιας τάξης εκ μέρους του εθνικού δικαστή, προκειμένου να αποτελέσει τη νομιμοποιητική βάση για τον περιορισμό των θεμελιωδών ελευθεριών, κατά παρέκκλιση του ενωσιακού δικαίου, θα πρέπει να υφίσταται μόνο εφόσον υπάρχει «πραγματική και αρκούντως σοβαρή απειλή»¹⁵⁰ που θέτει σε κίνδυνο θεμελιώδη συμφέροντα της εκάστοτε κοινωνίας.

Το ΔΕΕ συνεπώς επιτρέπει ο έλεγχος της αναλογικότητας να διεξάγεται και σε εθνικό επίπεδο. Ωστόσο, σε κάθε περίπτωση, μέσα από τον μηχανισμό της προδικαστικής παραπομπής και την επικοινωνία με τα εθνικά δικαστήρια, κατευθύνει τον εθνικό δικαστή ως προς την ευρύτητα ή την ένταση της ερμηνευτικής μεθόδου κατά την επίλυση των εκάστοτε υποθέσεων. Ακόμα και σε περιπτώσεις που απεδέχθη, περιοριστικές του ενωσιακού δικαίου, εθνικές ρυθμίσεις υπέρ της εθνικής συνταγματικής ταυτότητας, στάθμισε και ανήγαγε αυτές στο ίδιο το κοινοτικό/ενωσιακό δίκαιο ως γενικές αρχές του δικαίου. Με τον τρόπο αυτό

¹⁴⁸ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου *Internationale Handelsgesellschaft*, C-11/70, ό.π., και Απόφαση του Δικαστηρίου της 14^{ης} Μαΐου 1974, *Nold KG v Commission*, C-4/73, ECLI:EU:C:1974:51.

¹⁴⁹ Κουσπή, ό.π., σ. 120.

¹⁵⁰ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου της 14^{ης} Οκτωβρίου 2004, *Omega*, C-36/02, ECLI:EU:C:2004:614, σκέψη 30 και Απόφαση του Δικαστηρίου της 22^{ης} Δεκεμβρίου 2010, *Sayn-Wittgenstein*, C-208/09, ECLI:EU:C:2010:806, σκέψη 86.

επεδίωξε ένα ευρύτερο *consensus*, καθότι ως τέτοιες εντάσσονται στις *κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών-μελών*.¹⁵¹

Το ΔΕΕ είναι αρμόδιο για την ερμηνεία και εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου.¹⁵² Ωστόσο, πολλάκις όταν ανακύπτει ζήτημα που αγγίζει την εθνική συνταγματική ταυτότητα των κρατών-μελών, τα εγχώρια δικαστήρια διατείνονται ως τα μόνα αρμόδια να ελέγχουν τη συμβατότητα ή μη των ενωσιακών κανόνων με τους κανόνες δικαίου των εγχώριων συνταγματικών δικαιотаξιών. Το φαινόμενο αυτό εντείνεται όταν τα υπόψη δικαστήρια βρίσκονται στην κορυφή της εγχώριας δικαιοταξικής ιεραρχικής πυραμίδας, ήτοι αφορά κυρίως τα συνταγματικά δικαστήρια, καθώς και αυτά που διαθέτουν τον τελευταίο βαθμό κρίσης. Επικαλούνται δε ότι ο σκοπός και η λειτουργία τους απορρέει απευθείας από τα συνταγματικά κείμενα.

Συνεπώς, επιτελούν ένα ρόλο προστάτη της εγχώριας συνταγματικής τάξης, ιδιότητα που τους επιβάλλει να διαθέτουν τον τελευταίο λόγο στον έλεγχο της συμβατότητας ή μη των εκάστοτε κανόνων δικαίου με τις συνταγματικές πρόνοιες. Έτσι, επιλύουν τις τυχόν συγκρούσεις μέσα στο νομιμοποιητικό πλαίσιο που παρέχει στην ενωσιακή δικαιοταξία η εκάστοτε συνταγματική τάξη, νοηματοδοτώντας και οριοθετώντας την, βάσει των συνταγματικών προβλέψεων.

Όμως, το ΔΕΕ δεν αποδέχεται αυτήν την πρακτική. Το *Δικαστήριο* διατηρεί την αποκλειστική αρμοδιότητα ερμηνείας και εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου,¹⁵³ εν αντιθέσει με τα εθνικά δικαστήρια, τα οποία είναι αρμόδια να ερμηνεύσουν το εθνικό δίκαιο. Για να χαρακτηρίσουν έναν ενωσιακό κανόνα ως ασυμβίβαστο με το εθνικό (συνταγματικό) δίκαιο, θα πρέπει πρωτίστως να εκλείπει η δυνατότητα της σύμφωνης με το ενωσιακό δίκαιο ερμηνείας των συνταγματικών διατάξεων.

2.2.3. Το ενωσιακό δίκαιο και η εθνική συνταγματική ταυτότητα

Η ΕΕ δεν αποτελεί έναν συνήθη διεθνή οργανισμό, υποκείμενο του διεθνούς δικαίου. Ωστόσο, η αυτονομία της θεμελιώνεται και νοηματοδοτείται στις ιδρυτικές *Συνθήκες*, επί των οποίων τα κράτη-μέλη διατηρούν την αρμοδιότητα αναθεώρησης ή/και αποχώρησης. Συνεπώς, η ενωσιακή αυτονομία μπορεί να χαρακτηριστεί *σχετική*, ενώ και ο τρόπος με τον οποίον το ενωσιακό δίκαιο διαπλέκεται με τις εθνικές δικαιοταξίες διαφέρει από τον τρόπο που το διεθνές δίκαιο διαπλέκεται με το εγχώριο.

¹⁵¹ Κουσπή, ό.π., σ. 122.

¹⁵² Βλ. άρθρο 19, παρ. 1 της ΣΕΕ (2016).

¹⁵³ Βλ. άρθρο 267 της ΣΛΕΕ.

Νομικό θεμέλιο της κοινοτικής/ενωσιακής δικαιοταξίας αποτελεί το άρθρο 4§3 της ΣΕΕ, το οποίο θεμελιώνει την *αρχή της καλόπιστης συνεργασίας*, ήτοι οριοθετεί τις υποχρεώσεις των κρατών-μελών έναντι των *Συνθηκών*, επιβάλλοντας αφενός τη *θετική υποχρέωση τήρησης*, αφετέρου την *αρνητική απουσία δράσης*. Η δε διάταξη δεσμεύει τόσο τα κράτη-μέλη, όσο και τα υπαγόμενα στο νομικό πρόσωπο του κράτους όργανα που ασκούν δημόσια εξουσία.

Ως αποτέλεσμα, παρουσιάζεται μία *sui generis*, αμφίδρομη σχέση επικοινωνίας ανάμεσα στο ενωσιακό και το εθνικό επίπεδο, η οποία καταλήγει στην προοδευτική μετεξέλιξη της συμπίεσης των δύο επιπέδων σε μία πραγματική συμβίωση. Στο πλαίσιο αυτής της επικοινωνίας εντάσσεται δε όχι μόνο η συμπίεση, αλλά και η σύγκρουση των δύο επιπέδων, προκειμένου μέσα από τον εντοπισμό των σημείων τριβής να προχωρήσει η τελολογία της Ένωσης και να εγκαθιδρυθεί μία γνήσια «κοινότητα δικαίου», βασιζόμενη στις όντως κοινές συνταγματικές παραδόσεις.

Ο εν γένει νομικός πλουραλισμός που χαρακτηρίζει την ενωσιακή έννομη τάξη επιβάλλει τη συμβιωτική σχέση των ανωτέρω επιπέδων, μέσα από μία διαδικασία αλληλεπίδρασης και αλληλοδιείσδυσης του ευρωπαϊκού (ενωσιακού) δικαίου στις εγχώριες δικαιοταξίες και αντίστροφα.¹⁵⁴ Όμως, παρά την πρόθεση για επίτευξη μιας αγωγής δικονομικής συνεργασίας, εξακολουθεί να ελλοχεύει ο κίνδυνος περί την ασφάλεια δικαίου.¹⁵⁵

Όταν ο εθνικός δικαστής εφαρμόζει ενωσιακούς κανόνες δικαίου, δεν τους εφαρμόζει ως αν ήταν εθνικοί, αλλά ως κανόνες οι οποίοι, αν και προέρχονται από μία άλλη έννομη τάξη, ισχύουν εντός της εθνικής δικαιοταξίας. Εν προκειμένω και περί την αρμοδιότητα κατά την επίλυση μιας πιθανής δικονομικής σύγκρουσης, θα ήταν σάφρον να επιλέγεται ο κανόνας της αρχής *lex specialis derogat legi generali*, ώστε να αποφεύγεται μία πιθανή σύγκρουση ανώτερου ή κατώτερου κανόνα δικαίου (ιεραρχική κατίσχυση).

Μετά την αποτυχία της *Συνταγματικής Συνθήκης*, η *αρχή της υπεροχής* συμπεριελήφθη στη Δήλωση υπ' αριθμ. 17, η οποία υιοθετήθηκε από τη *Συνθήκη της Λισσαβώνας* ως προσαρτημένο στην *Τελική Πράξη της Διακυβερνητικής Διάσκεψης*. Σε ό,τι αφορά δε τις εν γένει σχέσεις του ενωσιακού δικαίου με τους εθνικούς κανόνες συνταγματικής υφής, καθώς και την οριοθέτηση της υπεροχής, αρθρώνονται δύο εκ διαμέτρου αντίθετες πεποιθήσεις: μία εθνοκεντρική και μία κοινοτική-ενωσιακή.

Η ενωσιακή έννομη τάξη υποστηρίζει πως το ενωσιακό δίκαιο μετασχηματίζει ουσιαστικά τις εγχώριες συνταγματικές τάξεις, δυνάμει και της τελολογίας της Ένωσης, ώστε να μη διαρραγεί η ενιαία εφαρμογή του δικαίου. Η Ένωση, σύμφωνα με τη *Συνθήκη του Μάαστριχτ*,

¹⁵⁴ Ρεθυμωτάκη, ό.π., σσ. 268-269.

¹⁵⁵ Ρεθυμωτάκη, ό.π., σσ. 269-270.

οφείλει «σέβεται την εθνική ταυτότητα των κρατών-μελών».¹⁵⁶ Η καθιέρωση της ρήτρας της *εθνικής ταυτότητας* στο πρωτογενές δίκαιο δεσμεύει το ΔΕΕ. Ωστόσο, ως αρμόδιο για την ερμηνεία και εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου, διατηρεί το δικαίωμα να αναζητήσει αυτόνομα την επιθυμητή ερμηνευτική μέθοδο, σταθμίζοντας τις εκάστοτε συνθήκες και προβαίνοντας στον αναγκαίο έλεγχο αναλογικότητας.

Η εν λόγω ρήτρα υιοθετήθηκε αργότερα και στη *Συνθήκη του Άμστερνταμ*, λαμβάνοντας την τελική της μορφή ως εξής:¹⁵⁷ «*Η Ένωση σέβεται την ισότητα των κρατών-μελών ενώπιον των Συνθηκών, καθώς και την εθνική τους ταυτότητα που είναι συμφυής με τη θεμελιώδη πολιτική και συνταγματική τους δομή, στην οποία συμπεριλαμβάνεται η περιφερειακή και τοπική αυτοδιοίκηση. Σέβεται τις ουσιαστικές λειτουργίες του κράτους, ιδίως δε τις λειτουργίες που αποβλέπουν στη διασφάλιση της εδαφικής ακεραιότητας, τη διατήρηση της δημόσιας τάξης και την προστασία της εθνικής ασφάλειας. Ειδικότερα, η εθνική ασφάλεια παραμένει στην ευθύνη κάθε κράτους-μέλους*».

Στόχος των ανωτέρω ήταν να εξισορροπηθεί η ανησυχία των κρατών-μελών μπροστά στο ενδεχόμενο ομοσπονδιοποίησης του ευρωπαϊκού ενοποιητικού εγχειρήματος. Μέσω αυτής, τα κράτη εξέφρασαν την πρόθεσή τους να διαφυλάξουν τις κυριαρχικές τους αρμοδιότητες, οι οποίες δεν είχαν ρητά απονεμηθεί στην ΕΕ. Επιθυμούσαν δε να οριοθετηθούν οι ήδη απονεμηθείσες στην *Ένωση* αρμοδιότητες, επί τη βάση των αρχών της *επικουρικότητας* και της *αναλογικότητας*.¹⁵⁸ Έτσι, εάν αναλογισθούμε ότι η ρήτρα της *εθνικής ταυτότητας* εντάσσεται στον *Τίτλο Ι «Κοινές Διατάξεις»* της ΣΕΕ, μαζί με τις αρχές της *δοτής αρμοδιότητας* της *Ένωσης*, της *επικουρικότητας* και της *αναλογικότητας*¹⁵⁹ και τη διάταξη περί σεβασμού των θεμελιωδών δικαιωμάτων,¹⁶⁰ αντιλαμβανόμαστε ότι αποκτά θεμελιώδη αξία. Δύναται μάλιστα να υπονοηθεί πως αποκτά αυξημένη τυπική ισχύ, ένεκα της ως άνω θεμελιώδους αξίας, αποτελώντας αναπόσπαστο τμήμα του πρωτογενούς ενωσιακού δικαίου.

Συγγενικός όρος προς την *εθνική ταυτότητα* των κρατών-μελών αποτελεί και ο όρος *συνταγματική ταυτότητα*. Ωστόσο, δεν ταυτίζονται απόλυτα. Εξ ορισμού, δύναται να ειπωθεί πως ο όρος *συνταγματική ταυτότητα* εστιάζει σε δομές, αρχές και κανόνες που αποτελούν

¹⁵⁶ Βλ. άρθρο ΣΤ, παρ. 1 της ΣΕΕ (1992).

¹⁵⁷ Βλ. άρθρο 4, παρ. 2 της ΣΛΕΕ.

¹⁵⁸ Guastafarro, B., “Beyond the Exceptionalism of Constitutional Conflicts: The Ordinary Functions of the Identity Clause”, *Yearbook of European Law*, Vol. 31(1), 2012, pp. 263-318.

¹⁵⁹ Βλ. άρθρο 5 της ΣΕΕ (1992).

¹⁶⁰ Βλ. άρθρο 6 της ΣΕΕ (1992).

αναπόσπαστο τμήμα της εν γένει ιδιαίτερης συνταγματικής δομής εκάστου κράτους-μέλους, ήτοι στις εξής περιπτώσεις:¹⁶¹

- α. καθοριστικούς της (πολιτειακής) οργάνωσης του κράτους κανόνες,
- β. κανόνες σχετικούς με την προστασία της κυριαρχίας του κράτους και της δημοκρατικής αρχής,
- γ. διατάξεις σχετικές με τα πολιτειακά και τα εθνικά σύμβολα του κράτους και
- δ. θεμελιώδεις για τη λειτουργία του κράτους κανόνες, όπως η αρχή του κράτους δικαίου, η προστασία των ατομικών δικαιωμάτων κ.α.

Εκ των ανωτέρω, δύναται να λεχθεί πως τα εθνικά συνταγματικά δικαστήρια νομιμοποιούνται, με επίκληση στον σεβασμό της συνταγματικής ταυτότητας, να θέτουν όρια (εκ των εγχώριων συνταγμάτων) στην υπεροχή του ενωσιακού δικαίου.¹⁶²

Στην περίπτωση της ελληνικής συνταγματικής τάξης, η εθνοκεντρική φιλοσοφία εδράζεται στη θεμελίωση της ενωσιακής έννομης τάξης στο ελληνικό *Σύνταγμα*, υπό την προϋπόθεση ότι δεν θίγονται οι αρχές του δημοκρατικού πολιτεύματος και τα ανθρώπινα δικαιώματα. Το ίδιο το *Σύνταγμα* προέβλεψε τη δυνατότητα περιορισμού της εθνικής κυριαρχίας και μεταβίβασης αρμοδιοτήτων σε διεθνή οργανισμό¹⁶³ για την εκπλήρωση σκοπού εθνικής σημασίας.¹⁶⁴ Συνεπώς, το *Σύνταγμα* δεν αυτοκαταργείται, αλλά θεσμικά αυτοπεριορίζεται και κατανέμει αρμοδιότητες υπέρ της ενωσιακής έννομης τάξης. Η εγχώρια έννομη τάξη παραμένει φορέας των υπόψη αρμοδιοτήτων, ενώ διατηρεί την ικανότητα να κρίνει εάν αυτές έχουν περιέλθει ή όχι στη δικαιοδοσία της Ένωσης.¹⁶⁵ Συναφώς, στην υπόθεση του *Βασικού Μετόχου*, το ΣτΕ επ' αφορμή προσβολής διοικητικής πράξης σχετικά με το ασυμβίβαστο ως προς τις διαδικασίες ανάθεσης δημοσίων έργων, έκρινε εαυτώ αρμόδιο να ασκεί έλεγχο επί του παράγωγου ενωσιακού δικαίου, αμφισβητώντας την *αρχή της υπεροχής*. Δύναται ωστόσο να παρατεθεί ο ισχυρισμός ότι, με τον τρόπο αυτό, το ΣτΕ απέκλινε από την υποχρέωση απομείωσης του κινδύνου σύγκρουσης με το ενωσιακό δίκαιο,¹⁶⁶ υιοθετώντας μία συγκρουσιακή δογματική.

Από την πλευρά της γερμανικής συνταγματικής τάξης, το BVerfG είναι ίσως το δικαστήριο που έχει αντιπαρατεθεί πιο δυναμικά με το ΔΕΕ. Σημείο αναφορά για την ένταση ανάμεσα στα δύο δικαστήρια αποτέλεσε η αποτελεσματική προστασία των θεμελιωδών

¹⁶¹ Schill, St. W., and von Bogdandy, A., "Overcoming absolute primacy: Respect for national identity under the Lisbon Treaty", *Common Market Law Review*, Vol. 48(5), 2011, p.1432, <https://doi.org/10.54648/cola2011057>.

¹⁶² Κουντατζής, ό.π., σσ. 149-150.

¹⁶³ Βλ. άρθρο 28, παρ. 2 και 3 του ελληνικού Συντάγματος.

¹⁶⁴ Μανιτάκης, «Εκχώρηση αρμοδιοτήτων», ό.π., σσ. 759-760.

¹⁶⁵ Μανιτάκης, Α., *Το Σύνταγμα της Ευρώπης Αντιμέτωπο με την Εθνική και Λαϊκή Κυριαρχία*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2004, σ. 46.

¹⁶⁶ Βλ. άρθρο 28, παρ. 2 και 3, και άρθρο 110, παρ. 1 του ελληνικού Συντάγματος.

δικαιωμάτων. Μετά τις υποθέσεις *Solange I* και *II*, η ένταση στις σχέσεις τους επανήλθε επ' αφορμή της κύρωσης της *Συνθήκης του Μάαστριχτ*. Στην απόφαση της 12^{ης} Οκτωβρίου 1993 το BVerfG έκρινε εαυτώ αρμόδιο να ασκεί έλεγχο *ultra vires* επί των ενωσιακών πράξεων ή/και κανόνων δικαίου, προκειμένου περί της συμβατότητας τους με τη *δημοκρατική αρχή* του ΘΝ.¹⁶⁷ Ο ΘΝ δεν διέθετε διατάξεις δυνάμει των οποίων τα ομοσπονδιακά όργανα εξουσιοδοτούνταν να μεταβιβάζουν αρμοδιότητες και κυριαρχικά δικαιώματα στην Ένωση. Η ανωτέρω παραδοχή, συνδυαζόμενη με την επίκληση στη μη αναθεωρήσιμη *δημοκρατική αρχή*, συνέτειναν στον συλλογισμό ότι η υπεροχή του ενωσιακού δικαίου είναι αποδεκτή μόνο εντός των ορίων των αρμοδιοτήτων που έχουν απονεμηθεί στην Ένωση, εκφράζοντας παράλληλα μία δυναμική αντίσταση στην «όλο και πιο στενή ενοποίηση».

Ωστόσο, παρά την αρχικά προσεκτική διαλεκτική σχέση ανάμεσα στο ΔΕΚ/ΔΕΕ και το BVerfG ως προς τον έλεγχο *ultra vires*, η αντιμετώπιση της δημοσιονομικής κρίσης της προηγούμενης δεκαετίας αποτέλεσε *μήλον της έριδος*, στο μέτρο της μη ανάμιξης της ΕΚΤ σε τομείς που βρίσκονται πέραν των δοτών αρμοδιοτήτων της ΕΕ. Έτσι, στην υπόθεση *Gauweiler* το BVerfG αναγνώρισε την υπεροχή του ενωσιακού δικαίου, θεμελιώνοντάς την ωστόσο στον ΘΝ. Με τον τρόπο αυτό έθεσε ένα μέτρο ως προς την απεριόριστη εφαρμογή της *αρχής της υπεροχής*, ενώ διατύπωσε επιφυλάξεις ως προς τη νομολογιακή πρακτική του ΔΕΕ.

Η (εντονότερη) νομολογιακή αντιπαράθεση του ΔΕΕ με τα εθνικά ανώτατα/συνταγματικά δικαστήρια εκκίνησε με την υπόθεση *Landtová*.¹⁶⁸ Εν προκειμένω το ΔΕΕ, ύστερα από την υποβολή σχετικού προδικαστικού ερωτήματος από το *Ανώτατο Διοικητικό Δικαστήριο της Τσεχικής Δημοκρατίας*, διαπίστωσε πως η διάκριση λόγω ιθαγένειας, σχετικά με την παροχή σύνταξης γήρατος μόνο σε Τσέχους υπηκόους, είναι μη επιτρεπτή. Όμως, το *Συνταγματικό Δικαστήριο* της Τσεχίας,¹⁶⁹ έκρινε την απόφαση του ΔΕΕ *ultra vires*, επικαλούμενο τη μη αρμοδιότητα και την προσβολή της τσεχικής συνταγματικής ταυτότητας, εγκαινιάζοντας με αυτόν τον τρόπο μία πρακτική ευθείας άρνησης εφαρμογής των αποφάσεων του ΔΕΕ.

Η συνέχεια δόθηκε από το *Ανώτατο Δικαστήριο της Δανίας*, κατόπιν υποβολής προδικαστικού ερωτήματος στο ΔΕΕ. Το τελευταίο στην απόφαση *Dansk Industri* έκρινε ότι τα εθνικά δικαστήρια οφείλουν να προβαίνουν σε σύμφωνη με το ενωσιακό δίκαιο ερμηνεία των εθνικών διατάξεων.¹⁷⁰ Σε περίπτωση δε που αυτό δεν είναι εφικτό, να μην εφαρμόζουν τις εθνικές διατάξεις που αντιβαίνουν στο ενωσιακό δίκαιο, εν προκειμένω την *αρχή της απαγόρευσης διακρίσεων λόγω ηλικίας*. Όμως, το *Ανώτατο Δικαστήριο*, με απόφασή του της 6^{ης}

¹⁶⁷ Βλ. άρθρο 38 του Θεμελιώδους Νόμου της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας.

¹⁶⁸ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου της 22^{ης} Ιουνίου 2011, *Landtová*, C-399/09, ECLI:EU:C:2011:415.

¹⁶⁹ Βλ. Απόφαση του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Τσεχικής Δημοκρατίας της 31^{ης} Ιανουαρίου 2012, *Régime de pensions slovaque*, Pl.ÚS5/12.

¹⁷⁰ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου της 19^{ης} Απριλίου 2016, *DI*, C-441/14, ECLI:EU:C:2016:278, σκέψη 43.

Δεκεμβρίου 2016, έκρινε την ερμηνεία του ΔΕΕ *ultra vires*, καθότι η εν λόγω αρχή αποτελεί άγραφη, γενική αρχή του ενωσιακού δικαίου.

Ακολούθως, στην υπόθεση *Taricco*,¹⁷¹ το ιταλικό *Συνταγματικό Δικαστήριο* επιχείρησε αφενός να οριοθετήσει το εύρος εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου, αφετέρου προσπάθησε να κατευθύνει το ΔΕΕ και να προκαταλάβει την ερμηνεία του. Εν συνεχεία, στην «νομολογιακά» συγγενική υπόθεση *M.A.S. και M.B. (Taricco II)*,¹⁷² το ΔΕΕ απέφυγε να προβεί σε επίλυση της σύγκρουσης ενωσιακού δικαίου και εθνικού συντάγματος, με την υπόδειξη συγκεκριμένου τρόπου επίλυσης. Θεμελίωσε δε την αρχή «ουδέν έγκλημα, ουδεμία ποινή χωρίς νόμο» στο ενωσιακό και όχι στο εγχώριο συνταγματικό δίκαιο, εν είδει μάλιστα μιας κοινής ευρωπαϊκής συνταγματικής αρχής.¹⁷³

¹⁷¹ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου της 8^{ης} Σεπτεμβρίου 2015, *Taricco and Others*, C-105/14, ECLI:EU:C:2015:555.

¹⁷² Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου της 5^{ης} Δεκεμβρίου 2017, *M.A.S. and M.B.*, C-42/17, ECLI:EU:C:2017:936.

¹⁷³ Κουτνατζής, ό.π., σσ. 164-165.

Κεφάλαιο 3. Η δια της νομολογίας διάδραση με την κρατική κυριαρχία

3.1. Πρώτο πεδίο σύγκρουσης: η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων

Όπως έχει αναφερθεί και προηγουμένως, η θεμελίωση της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου συνδέθηκε εξ αρχής με την έννοια της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων του ανθρώπου, όπως αυτή έχει κατοχυρωθεί εντός των εγχώριων συνταγματικών τάξεων των κρατών-μελών. Η προστασία των υπόψη δικαιωμάτων αποτέλεσε και αποτελεί αυτοσκοπό του νομικού πολιτισμού της ΕΕ. Συντελείται δε σε τρία διαφορετικά επίπεδα.

Στο πρώτο επίπεδο εξασφαλίζεται από τα εθνικά συνταγματικά κείμενα των κρατών-μελών, ενώ σε δεύτερο (πανευρωπαϊκό) επίπεδο τα θεμελιώδη δικαιώματα κατοχυρώνονται από την ΕΣΔΑ, στο πλαίσιο του *Συμβουλίου της Ευρώπης*, με εγγυητή το ΕΔΔΑ. Όμως, η ενωσιακή έννομη τάξη εισάγει ένα τρίτο επίπεδο προστασίας – το ενωσιακό επίπεδο – όπου τα θεμελιώδη δικαιώματα διασφαλίζονται από τον ΧΘΔΕΕ και τις ιδρυτικές *Συνθήκες*, όπως αυτές τροποποιήθηκαν από τη *Μεταρρυθμιστική Συνθήκη*.

Η εστίαση του ΔΕΚ και του κοινοτικού δικαίου στην προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων συνδυάστηκε με την επιδίωξη ενίσχυσης της νομιμοποίησης του δικαιοταξικού συστήματος της ΕΟΚ. Σε αντίθετη περίπτωση, η μη επαρκής προστασία θα αποτελούσε πλήγμα τόσο για το κύρος, όσο και τη συνοχή της ΕΟΚ¹⁷⁴. Διαγιγνώσκοντας την ελλιπή προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων εκ μέρους του κοινοτικού δικαίου, το ΔΕΚ δημιούργησε ένα αυτόνομο κοινοτικό σύστημα ελέγχου της προστασίας αυτών, διακηρύσσοντας πως ο σεβασμός τους αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα του κοινοτικού δικαίου και διασφαλίζεται από αυτό.¹⁷⁵

Επιχείρησε δε να καλύψει το ως άνω κενό, αναγάγοντας την προστασία τους σε γενική αρχή του κοινοτικού δικαίου.¹⁷⁶ Έτσι, όχι μόνο προχώρησε στην πλήρωση του σχετικού κενού, αλλά έθεσε την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην αρμοδιότητά του, ως εγγυητής του σεβασμού των γενικών αρχών του κοινοτικού δικαίου, αναπτύσσοντας παράλληλα μία ιδιαίτερα πλούσια νομολογία. Επιπλέον, η πρόνοια του ΧΘΔΕΕ να εστιάσει στον μη περιοριστικό χαρακτήρα του ενωσιακού δικαίου ως προς τις αντίστοιχες διατάξεις της ΕΣΔΑ και των εθνικών συνταγματικών κειμένων, σχετικά με την προστασία των υπόψη δικαιωμάτων, αντανακλά την επιθυμία κατοχύρωσης του μέγιστου βαθμού προστασίας για τα δικαιώματα αυτά.

¹⁷⁴ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου της 13^{ης} Δεκεμβρίου 1979, *Hauer v Land Rheinland-Pfalz*, C-44/79, ECLI:EU:C:1979:290, σκέψη 14.

¹⁷⁵ Κουσπύ, ό.π., σ. 40.

¹⁷⁶ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου της 12^{ης} Νοεμβρίου 1969, *Stauder v Stadt Ulm*, C-29/69, ECLI:EU:C:1969:57, σκέψη 7.

Η πρόβλεψη του ΧΘΔΕΕ περί της εφαρμογής των διατάξεών του στα κράτη-μέλη μόνο όταν εφαρμόζεται το ενωσιακό δίκαιο, καθώς και η δέσμευση μη διεύρυνσης των ήδη δοθεισών στην Ένωση αρμοδιοτήτων,¹⁷⁷ αποτέλεσαν εργαλείο κάμψης της όποιας αντίστασης εκ μέρους των κρατών-μελών. Επιπλέον, εάν τα δικαιώματα που προστατεύονται από τον ΧΘΔΕΕ αντιστοιχούν στις προστατευτικές διατάξεις της ΕΣΔΑ, τότε και στα δύο επίπεδα αποδίδεται η ίδια εμβέλεια, εκτός εάν η προστασία που παρέχει ο ΧΘΔΕΕ είναι ευρύτερη.¹⁷⁸ Στην περίπτωση αυτή, προτεραιότητα θα λάβει το παρεχόμενο από τον ΧΘΔΕΕ πλαίσιο προστασίας, ενώ οι κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών-μελών αποτελούν την ερμηνευτική εκ του ΧΘΔΕΕ μέθοδο των υπόψη δικαιωμάτων.¹⁷⁹

Τα τρία ανωτέρω επίπεδα ωστόσο δεν τίθενται σε ένα κοινό ιεραρχικό σχήμα, με αποτέλεσμα να εμφανίζεται η πιθανότητα συγκρουόμενων αποφάσεων ανάμεσα στα εκάστοτε θεσμικά όργανα που είναι επιφορτισμένα με την προστασία των δικαιωμάτων, σε καθένα επίπεδο ξεχωριστά ή/και συνδυαστικά. Σε ό,τι αφορά την ΕΣΔΑ, το δίκαιο που απορρέει από τη Σύμβαση είναι δεσμευτικό και ισχύει σε όλα τα μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης, τα οποία έχουν ενσωματώσει αυτήν στις εθνικές έννομες τάξεις τους, ήτοι στο σύνολο του γεωγραφικού χώρου της Ευρώπης. Το νομολογιακό έργο του ΕΔΔΑ δε, παρότι το δικαστήριο έχει συχνά κατηγορηθεί ότι επιδεικνύει αξιοσημείωτο ακτιβισμό, απολαμβάνει γενική αναγνώριση από τα συμβαλλόμενα μέρη.

Όμως στο πεδίο της αλληλεπίδρασης με την ενωσιακή έννομη τάξη παρατηρείται μία αξιοσημείωτη ιδιαιτερότητα. Η ΕΕ παρά την πρόβλεψη της ΣΕΕ περί προσχώρησης στην ΕΣΔΑ,¹⁸⁰ δεν έχει πράξει τούτο. Κατά συνέπεια το ΕΔΔΑ στερείται αρμοδιότητας ελέγχου του ενωσιακού δικαίου· είτε πρωτογενούς, είτε παράγωγου. Ωστόσο, μέσα από μία σειρά υποθέσεων, το ΕΔΔΑ προέβη σε παρεμπόδιοντα έλεγχο ενωσιακών πράξεων, δυνάμει τόσο του πρωτογενούς, όσο και του παράγωγου ενωσιακού δικαίου. Παραταύτα, θα μπορούσε να ειπωθεί πως το ΕΔΔΑ έχει καταβάλει αξιοσημείωτη προσπάθεια προκειμένου να αποφευχθεί μία δικονομική σύγκρουση με το ΔΕΕ.¹⁸¹ Η δε ταύτη προσπάθεια έχει καταβληθεί επιμελώς και από το ΔΕΕ, υπό το πρίσμα του σεβασμού και της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων.

¹⁷⁷ Βλ. άρθρο 51, παρ. 2 του ΧΘΔΕΕ.

¹⁷⁸ Βλ. άρθρο 52, παρ. 3 του ΧΘΔΕΕ.

¹⁷⁹ Βλ. άρθρο 52, παρ. 4 του ΧΘΔΕΕ.

¹⁸⁰ Βλ. άρθρο 6, παρ. 2 της ΣΕΕ (2008).

¹⁸¹ Παπαγιάννης, Δ., «Η Προστασία των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων και ο «Διάλογος» μεταξύ του ΔΕΕ και του ΕΔΔΑ», στο Βέρνυ, Σ. και Κόντης, Α. (επιμ.), *Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση: Οι Πολλαπλές Κρίσεις και οι Προκλήσεις του Μέλλοντος*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2017, σσ. 332-338.

Σκοπός των ανωτέρω αποτελεί η διασφάλιση ενός ελάχιστου επιπέδου προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Παρόλα αυτά, το προστατευτικό πλαίσιο αποτέλεσε σημείο τριβής ανάμεσα στην ενωσιακή και τις εγχώριες δικαιοταξίες. Ιδιαίτερα δε, όταν υπόψη των εκάστοτε ανωτάτων δικαστηρίων ανέκυπτε ζήτημα προστασίας θεμελιώδους δικαιώματος, το οποίο τρόπον τινά συνδεόταν με τον στενό συνταγματικό πυρήνα, τουτέστιν με την εθνική συνταγματική ταυτότητα του κράτους.

3.2. Η περίπτωση της Ιταλίας

Το ιταλικό *Συνταγματικό Δικαστήριο* ήταν το πρώτο που ασχολήθηκε με τη σχέση ανάμεσα στο κοινοτικό δίκαιο και αυτό της εγχώριας συνταγματικής δικαιοταξίας. Ο διάλογος ανάμεσα στην ιταλική και την κοινοτική (τότε) δικαιοταξία εκκίνησε με την υπόθεση *Frontini*.¹⁸² Στην υπόψη υπόθεση το δικαστήριο έκρινε πως ο αυτοπεριορισμός της κρατικής κυριαρχίας, χάριν της συμμετοχής της Ιταλίας στην *Ευρωπαϊκή Κοινότητα*, ήταν συμβατός με το άρθρο 11 του ιταλικού *Συντάγματος*.¹⁸³ Ωστόσο, η επενέργεια του κοινοτικού δικαίου στις συνταγματικές πρόνοιες περί προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, καθώς και τις θεμελιώδεις συνταγματικές αρχές, συνιστούσε εν δυνάμει παραβίαση του άρθρου 11Σ.¹⁸⁴ Όσον αφορά δε τις κανονιστικές πράξεις των κοινοτικών θεσμικών οργάνων, θεωρούνται έγκυρες και γίνονται αποδεκτές εφόσον λαμβάνονται εντός του πλαισίου των αρμοδιοτήτων της *Κοινότητας* και όχι καθ' υπέρβαση αυτού. Σε διαφορετική περίπτωση, δύναται να έρθουν σε σύγκρουση με το άρθρο 11Σ., θέτοντας σε κίνδυνο τη συμμετοχή της Ιταλίας στο ευρωπαϊκό οικοδόμημα.¹⁸⁵

Προς υλοποίηση των ανωτέρω και συνδυαστικά με τη νομολογία επί της υπόθεσης *Fragd* το *Συνταγματικό Δικαστήριο* υποστήριξε πως το ΔΕΚ αφενός οφείλει να σέβεται τα θεμελιώδη δικαιώματα, αφετέρου το ίδιο δύναται να ελέγχει το κοινοτικό δίκαιο ως προς την παραβίαση των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Επιπλέον, θέσπισε μία διαδικασία διπλής (ή παράλληλης) παραπομπής, όπου τα κατώτερα δικαστήρια οφείλουν να απευθύνονται με προδικαστικά ερωτήματα τόσο σε αυτό, ώστε να προβαίνει σε έλεγχο συνταγματικότητας των επίμαχων κανόνων δικαίου, όσο και στο ΔΕΚ, προκειμένου περί της εφαρμογής και ερμηνείας του κοινοτικού δικαίου.¹⁸⁶

¹⁸² Βλ. Απόφαση του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Ιταλίας της 18^{ης} Δεκεμβρίου 1973, *Frontini v Ministero delle Finanze*, No 183/1973, ECLI:IT:COST:1973:183.

¹⁸³ Βλ. Απόφαση του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Ιταλίας, *Frontini*, ό.π.

¹⁸⁴ Βλ. άρθρο 11 του ιταλικού Συντάγματος.

¹⁸⁵ Κουσπή, ό.π., σ. 49.

¹⁸⁶ Μπρακατσούλας, ό.π., σσ. 178-179.

Στη μετά τη *Μεταρρυθμιστική Συνθήκη* εποχή, κατά την εκδίκαση της υπόθεσης *Melloni*,¹⁸⁷ εξετάστηκε κατά πόσον η εφαρμογή του ευρύτερου εθνικού πλαισίου προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων έναντι του πλαισίου που παρείχε ο ΧΘΔΕΕ¹⁸⁸ ήταν συμβατή με το ενωσιακό δίκαιο. Πιο συγκεκριμένα, ο Stefano Melloni καταδικάστηκε ερήμην από ιταλικό δικαστήριο για απάτη (δόλια πτώχευση).¹⁸⁹ Δυνάμει της καταδίκης του, εξεδόθη *ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης* εναντίον του. Μετά τη σύλληψή του από την ισπανική αστυνομία, αντιτάχθηκε στην παράδοσή του στις ιταλικές αρχές και προσέφυγε στο *Συνταγματικό Δικαστήριο της Ισπανίας (Tribunal Constitucional de España)* κατά διάταξης του ισπανικού *Εθνικού Δικαστηρίου (Audiencia Nacional)*, σύμφωνα με την οποία θα εκδίδετο στις ιταλικές αρχές.

Στην προσφυγή του υποστήριξε πως η ερήμην καταδίκη του παραβίαζε το δικαίωμά του σε δίκαιη δίκη, όπως αυτό κατοχυρώνεται στο ισπανικό σύνταγμα¹⁹⁰ και αμφισβήτησε την εγκυρότητα του εκδοθέντος εντάλματος. Το *Συνταγματικό Δικαστήριο* απευθύνθηκε στο ΔΕΕ, μέσω του μηχανισμού προδικαστικής παραπομπής, καθότι παρά την ξεκάθαρη πρόνοια του ισπανικού συντάγματος, διέβλεψε πως η υπόθεση αφορούσε το δίκαιο της ΕΕ, λόγω της έκδοσης του ευρωπαϊκού εντάλματος σύλληψης.

Κατά την εκδίκαση, το ΔΕΕ δεν εστίασε στη ρήτρα της *εθνικής ταυτότητας*. Έκρινε ότι η εκπροσώπησή του στο ιταλικό δικαστήριο από συνηγόρους συνέτεινε στη μη παραβίαση του δικαιωμάτος του σε δίκαιη δίκη. Συνεπώς, η έκδοση εντάλματος ήταν κατ' απόλυτο τρόπο συμβατή με τις προβλέψεις του ΧΘΔΕΕ.¹⁹¹ Επιπλέον, η διαφορετική πρόνοια του ισπανικού συντάγματος περί της ερήμην καταδίκης δεν καθίσταται επαρκής ώστε να προσβληθεί η εγκυρότητα του εντάλματος.

Η αναγωγή της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων από το ΔΕΕ σε γενική αρχή του ευρωπαϊκού δικαίου, αποσκοπούσε στην ενιαία και καθολική εφαρμογή της *αρχής της υπεροχής*, μακριά από τον κίνδυνο οπισθοδρόμησης, λόγω πιθανής σύγκρουσης με τις εθνικές συνταγματικές πρόνοιες.¹⁹² Η θεμελίωση της προστασίας στις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών-μελών απέδωσε στο ΔΕΕ μία διακριτική ευχέρεια ως προς την επιλογή εκείνης της ερμηνευτικής μεθόδου που εξυπηρετεί καλύτερα τον σκοπό του, ήτοι την ενιαία εφαρμογή και ερμηνεία του ενωσιακού δικαίου. Σημαντικός παράγων που επηρέασε τη

¹⁸⁷ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου της 26^{ης} Φεβρουαρίου 2013, *Melloni*, C-399/11, ECLI:EU:C:2013:107.

¹⁸⁸ Βλ. άρθρα 47 και 48, παρ. 2 του ΧΘΔΕΕ.

¹⁸⁹ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *Melloni*, C-399/11, ό.π., σκέψη 14.

¹⁹⁰ Βλ. άρθρο 24, παρ. 2 του ισπανικού Συντάγματος.

¹⁹¹ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *Melloni*, C-399/11, ό.π., σκέψεις 50-53.

¹⁹² Κουσπλή, ό.π., σ. 139.

σκέψη του ΔΕΕ αποτέλεσε και η νομολογία του ΕΔΔΑ, κυρίως ως προς τη διαπλοκή των δύο επιπέδων στην προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων κατά τρόπο συνεκτικό, παράλληλα με την επιδίωξη η ενωσιακή προστασία να μην είναι κατώτερη από την παρεχόμενη από την ΕΣΔΑ.¹⁹³

Ορόσημο για τον επανακαθορισμό του διαλόγου στάθηκαν οι υποθέσεις *Taricco* και *M.A.S. και M.B. (Taricco II)*. Κατά την *Taricco*, ιταλικό δικαστήριο (*Tribunale di Cuneo*) υπέβαλε προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ σχετικά με τη συμβατότητα διατάξεων της ιταλικής έννομης τάξης, περί παραγραφής σε αδικήματα φορολογικής φύσης, με τις προβλέψεις του ενωσιακού δικαίου.¹⁹⁴ Το ΔΕΕ έκρινε πως αφενός οι ιταλικές αρχές όφειλαν να λάβουν όλα τα κατάλληλα, «αποτελεσματικά και αποτρεπτικά» μέτρα,¹⁹⁵ αφετέρου εάν το δικαστήριο έκρινε πως η υφιστάμενη εθνική νομοθεσία δεν ικανοποιούσε τις απαιτήσεις του ενωσιακού δικαίου¹⁹⁶ θα έπρεπε να μην εφαρμόσει τις σχετικές διατάξεις.¹⁹⁷

Το *Συνταγματικό Δικαστήριο*, διαφωνώντας με την απόφαση του ΔΕΕ υπέβαλε εκ νέου προδικαστικό ερώτημα, καθότι διέβλεψε τη μη συμβατότητα της προτεινόμενης από το ΔΕΕ επίλυσης με θεμελιώδεις συνταγματικές αρχές της ιταλικής συνταγματικής τάξης. Συνεπώς, ερωτάται το ΔΕΕ εάν το επίμαχο άρθρο 325 της ΣΛΕΕ θα μπορούσε να ερμηνευθεί με διαφορετικό τρόπο, προκειμένου να αποφευχθεί η ως άνω σύγκρουση. Σε αντίθετη περίπτωση, ελλόχευε ο κίνδυνος το *Συνταγματικό Δικαστήριο* να ζητήσει από τα ιταλικά θεσμικά όργανα να μην εφαρμόσουν τη σχετική ενωσιακή νομοθεσία.¹⁹⁸

Στην απάντησή του το ΔΕΕ επιβεβαίωσε την αρχή «ουδέν έγκλημα, ουδεμία ποινή χωρίς νόμο»,¹⁹⁹ συνέδεσε την αρχή *nullum crimen* με τις προβλέψεις του άρθρου 325 της ΣΛΕΕ,²⁰⁰ θεμελιώνοντάς την στις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών-μελών²⁰¹ και απέφυγε την απευθείας σύγκρουση με το ιταλικό *Συνταγματικό Δικαστήριο* αναγνωρίζοντας ότι η παραγραφή των υπόψη αδικημάτων διέπεται από κανόνες ουσιαστικού δικαίου.²⁰²

Με αυτόν τον τρόπο το ΔΕΕ απεδέχθη τις αντιρρήσεις που ήγειρε το ιταλικό *Συνταγματικό Δικαστήριο*, εναρμονίζοντας επί της ουσίας την προγενέστερη νομολογία του με τις όντως

¹⁹³ Κουσπύ, ό.π., σσ. 140-141.

¹⁹⁴ Βλ. άρθρο 325 της ΣΛΕΕ.

¹⁹⁵ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *Taricco*, C-105/14, ό.π., σκέψη 47.

¹⁹⁶ Βλ. άρθρο 325, παρ. 1 και 2 της ΣΛΕΕ.

¹⁹⁷ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *Taricco*, C-105/14, ό.π., σκέψεις 49 και 52.

¹⁹⁸ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *M.A.S. and M.B.*, C-42/17, ό.π., σκέψη 20.

¹⁹⁹ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *M.A.S. and M.B.*, C-42/17, ό.π., σκέψη 42.

²⁰⁰ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *M.A.S. and M.B.*, C-42/17, ό.π., σκέψη 62.

²⁰¹ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *M.A.S. and M.B.*, C-42/17, ό.π., σκέψη 53.

²⁰² Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *M.A.S. and M.B.*, C-42/17, ό.π., σκέψη 62.

υπαρκτές ανησυχίες του εν λόγω δικαστηρίου. Κατά συνέπεια, αναδεικνύεται η υψηλή αξία του μηχανισμού της προδικαστικής παραπομπής ως ένας πραγματικός διάυλος επικοινωνίας ανάμεσα στο ενωσιακό και το εθνικό επίπεδο, όπου οι συνιστώσες του συστήματος αυτού διαλέγονται δημιουργικά, χωρίς να διατυπώνονται μαξιμαλιστικές θέσεις, οι οποίες θέτουν εν αμφιβόλω τη συμβιωτική τελολογία της Ένωσης.

3.3. Η περίπτωση της Γερμανίας

3.3.1. Η αναζήτηση του ορίου της αρμοδιότητας

Πιο ενεργητικό υπήρξε το BVerfG στην αναζήτηση και την οριοθέτηση των σχέσεων ανάμεσα στην κοινοτική και τη γερμανική δικαιοταξία. Κατά τη γερμανική συνταγματική παράδοση η αναθεωρητική συντακτική εξουσία διακρίνεται από την πρωτογενή ως απορρέουσα από το ίδιο το συνταγματικό κείμενο (*dérivé*). Το BVerfG ως θεματοφύλακας του ΘΝ είναι αρμόδιο να ελέγχει εάν οποιαδήποτε διάταξη, συμπεριλαμβανομένων και των ενωσιακών κανόνων δικαίου, υπερβαίνει τις θεμελιώδεις συνταγματικές πρόνοιες και αρχές του ΘΝ. Επιπλέον, τα ομοσπονδιακά όργανα οφείλουν να λαμβάνουν τα προαναφερθέντα υπόψη πριν ενεργήσουν, ακόμα και κατ' επιταγή του ενωσιακού δικαίου, καθότι σε αντίθετη περίπτωση ελλοχεύει ο κίνδυνος βλάβης του ΘΝ.²⁰³

Όλα τα ομοσπονδιακά όργανα οφείλουν να ενεργούν μεριμνώντας για την κατ' αρχήν προστασία της γερμανικής συνταγματικής ταυτότητας, εφαρμόζοντας ταυτόχρονα το ενωσιακό δίκαιο, στον βαθμό που το τελευταίο δεν παραβιάζει προδήλως τον συνταγματικό πυρήνα του γερμανικού ομοσπονδιακού κράτους.²⁰⁴ Η δημοκρατική αρχή, η οποία εκφράζεται μέσα από το δικαίωμα αυτοδιάθεσης του γερμανικού λαού κατά τη διενέργεια εκλογών, αναδεικνύεται σε στυλοβάτη της γερμανικής συνταγματικής ταυτότητας. Μόνος, ο κυρίαρχος γερμανικός λαός έχει την εξουσία να αυτοορίζεται.²⁰⁵ Συνεπώς, ο λαός διαθέτει το αποκλειστικό δικαίωμα να αποφασίσει εάν το γερμανικό κράτος θα προσχωρήσει σε ένα νέο, ευρωπαϊκό πολιτειακό μόρφωμα, με χαρακτηριστικά ομοσπονδίας. Μέχρι να συμβεί όμως τούτου, εξακολουθούν να ισχύουν οι πρόνοιες του ΘΝ, όπως ορίζονται στο συνταγματικό κείμενο.

Στην υπόθεση *Internationale Handelsgesellschaft (Solange I)*²⁰⁶ το BVerfG απεφάνθη πως ενόσω στο επίπεδο του κοινοτικού δικαίου η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων δεν

²⁰³ Preuss, Ul. K., "Constitutional Powermaking of the New Polity: Some Deliberations on the Relations Between Constituent Power and the Constitution", in Rosenfeld, M., *Constitutionalism, Identity, Difference, and Legitimacy: Theoretical Perspectives*, Duke University Press, 1994, <https://doi.org/10.1215/9780822396406>, pp. 148-152.

²⁰⁴ Αναπόσπαστο τμήμα του συνταγματικού πυρήνα του γερμανικού ομοσπονδιακού κράτους συνιστούν τα άρθρα 20 και 38 του ΘΝ.

²⁰⁵ Βλ. άρθρο 38 του γερμανικού ΘΝ.

²⁰⁶ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *Internationale Handelsgesellschaft*, C-11/70, ό.π.

απολάμβανε ισοδύναμη με τον ΘΝ αντιμετώπιση και ελλείπει ενός κανονιστικής φύσης καταλόγου, που να απαριθμεί τα δικαιώματα αυτά, ήταν υποχρεωμένο να ελέγχει τις κοινοτικές πράξεις και διατάξεις, ως προς τη συμβατότητα με τον ΘΝ και εάν κρίνονταν ασύμβατες να τις παραμερίζει και να μην τις εφαρμόζει. Κατ' αυτόν τον τρόπο, προέκρινε την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων ως κριτήριο, βάσει του οποίου ανακήρυξε εαυτώ αρμόδιο να κρίνει το κοινοτικό δίκαιο και εάν το τελευταίο δεν κατοχυρώνει την επαρκή προστασία αυτών, να μην το εφαρμόζει. Η νομολογία αυτή έμεινε γνωστή ως νομολογία «*Solange*» (ενόσω). Ενόσω δηλαδή δεν θεμελιώνεται η επαρκής προστασία, το BVerfG είναι αρμόδιο να εξετάζει τις εκάστοτε υποθέσεις και αν παραβιάζονται τα θεμελιώδη δικαιώματα, δεν θα εφαρμόζει τους κοινοτικούς κανόνες.

Αρκετά χρόνια αργότερα, το BVerfG μετέβαλε τη στάση του. Στην υπόθεση *Re Wünsche Handelsgesellschaft (Solange II)*²⁰⁷ αντέστρεψε τη συλλογιστική του, αναγνωρίζοντας την – σε ικανοποιητικό βαθμό – προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στο ενωσιακό επίπεδο. Εν προκειμένω, απεφάνθη πως ενόσω το ΔΕΚ εξασφαλίζει την αποτελεσματική προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων κατά τρόπο ισοδύναμο του ΘΝ, δεν θα προβαίνει σε έλεγχο συμβατότητας των πράξεων του δευτερογενούς κοινοτικού δικαίου. Μέσα από τη νομολογία του το BVerfG μετέβη από την αρχική πρόθεση προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην ύφανση της αρμοδιότητας ελέγχου όχι μόνο της συμβατότητας του κοινοτικού δικαίου με την εθνική συνταγματική ταυτότητα, αλλά και της υπέρβασης ή μη των ορίων αρμοδιότητας εκ μέρους των κοινοτικών οργάνων. Δηλαδή, διαφύλαξε για τον εαυτό του έναν έλεγχο *ultra vires* των κοινοτικών πράξεων και κανόνων δικαίου.

Και οι δύο τύποι ελέγχου εδράζονται στο άρθρο 79(3)/ΘΝ. Αποτελούν όμως διακριτές περιπτώσεις. Κατά τον έλεγχο *ultra vires* διερευνάται αφενός κατά πόσον τα θεσμικά όργανα της Κοινότητας λειτούργησαν εντός του προβλεπόμενου από τις Συνθήκες κανονιστικού πλαισίου δράσης, αφετέρου εάν η εκάστοτε πράξη εμπίπτει στις αρμοδιότητες που έχουν απονεμηθεί στην Κοινότητα από τα κράτη-μέλη. Από την άλλη, ο έλεγχος για την προστασία της γερμανικής συνταγματικής ταυτότητας οριοθετείται από τα πρώτα δύο άρθρα του ΘΝ.

Επιδίωξη του BVerfG με τη νομολογία *Solange I* ήταν η διατήρηση υπό την αρμοδιότητά του όλων των συνταγματικής υφής διατάξεων και προβλέψεων που συνέτειναν στη συμμετοχή της Γερμανίας στην *ευρωπαϊκή συμπολιτεία*. Για να πράξει τούτο το BVerfG επιχείρησε να θεσμοθετήσει μία διαδικασία ελέγχου των πράξεων των κοινοτικών θεσμικών οργάνων που άγγιζαν τον συνταγματικό πυρήνα του γερμανικού κράτους. Ως το μόνο αρμόδιο να προστατεύει και εξασφαλίζει τον γερμανικό ΘΝ, όφειλε να προβαίνει σε έλεγχο συμβατότητας

²⁰⁷ Βλ. BVerfG, 2 BvR 197/83, ό.π.

των ανωτέρω²⁰⁸, κατά πάγια συνταγματική υποχρέωση, επικαλούμενο τις αρχές που συνθέτουν τη γερμανική συνταγματική ταυτότητα. Οι δε αρχές, δυνάμει της ρήτρας αιωνιότητας,²⁰⁹ δεν ήταν δυνατό να τροποποιηθούν ή καταργηθούν καθ' οιονδήποτε τρόπο.

Άξια αναφοράς καθίσταται και η υπόθεση *Simmenthal*,²¹⁰ η οποία μεσολάβησε ανάμεσα στις αποφάσεις *Solange I* και *Solange II*. Στην υπόψη υπόθεση, το ΔΕΚ απεφάνθη πως σε περίπτωση που κανόνας του κοινοτικού δικαίου, κατά τη διείσδυσή του στην εγχώρια δικαιοταξία, έρχεται σε σύγκρουση είτε με προγενέστερη, είτε με μεταγενέστερη εθνική διάταξη, η αντίθετη προς το κοινοτικό δίκαιο διάταξη καθίσταται ανεφάρμοστη. Η εξαφάνισή της όμως από την εγχώρια δικαιοταξία δεν καθίσταται επιτακτική ανάγκη.

Η συνταγματική αναθεώρηση του 1992²¹¹ θεσμοθέτησε τη νομολογιακή αρχή της *Solange I*, δυνάμει της οποίας εξετάσθηκε η συμβατότητα της *Συνθήκης του Μάαστριχτ* με τις διατάξεις του ΘΝ. Αντίστοιχος έλεγχος συμβατότητας πραγματοποιήθηκε και για τη *Μεταρρυθμιστική Συνθήκη*. Στην υπόθεση *Lissabon-Urteil*,²¹² το BVerfG αφού έκανε αναφορά στην έννοια και τα στοιχεία που συνθέτουν την κρατική κυριαρχία,²¹³ διακήρυξε τη μη απορρόφηση του γερμανικού λαού από έναν «ευρωπαϊκό λαό»²¹⁴ και τη νομιμοποίηση της Ένωσης να ασκεί μόνον τις αρμοδιότητες που της έχουν αναγνωρισθεί από τα κράτη-μέλη δια των *Συνθηκών*.²¹⁵ Ανήγαγε δε την προστασία της συνταγματικής ταυτότητας του κράτους σε πρότυπο για την άσκηση ελέγχου επί των πράξεων του δευτερογενούς ενωσιακού δικαίου.

Εν συνεχεία, το BVerfG προσδιόρισε πέντε τομείς αρμοδιοτήτων, οι οποίοι καθίστανται ιδιαίτερα ευαίσθητοι για τη γερμανική συνταγματική τάξη. Οι τομείς αυτοί ήταν οι εξής:²¹⁶

- α. Αποφάσεις σχετικές με το ουσιαστικό και δικονομικό ποινικό δίκαιο.
- β. Ομοσπονδιακή πολιτική επί του μονοπωλίου χρήσης κατασταλακτικών μέτρων (χρήση βίας) στο εσωτερικό (αστυνομία) και εξωτερικό (ένοπλες δυνάμεις) του κράτους.
- γ. Ζητήματα δημοσιονομικής πολιτικής, συναρτώμενα με την κοινωνική πολιτική του κράτους.
- δ. Πολιτική για το κοινωνικό κράτος.

²⁰⁸ Βλ. άρθρο 79 του γερμανικού ΘΝ.

²⁰⁹ Βλ. άρθρο 79 του γερμανικού ΘΝ.

²¹⁰ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *Simmenthal*, C-106/77, ό.π.

²¹¹ Βλ. άρθρο 23, παρ. 1 του ΘΝ.

²¹² Βλ. BVerfG, Judgment of the Second Senate of 30 June 2009, 2 BvE 2/08 (*Lissabon-Urteil*), ECLI:DE:BVerfG:2009:es20090630.2bve000208.

²¹³ Βλ. BVerfG, 2 BvE 2/08, ό.π., σκέψη 216.

²¹⁴ Βλ. BVerfG, 2 BvE 2/08, ό.π., σκέψη 298.

²¹⁵ Βλ. BVerfG, 2 BvE 2/08, ό.π., σκέψεις 240-242.

²¹⁶ Βλ. BVerfG, 2 BvE 2/08, ό.π., σκέψη 252.

ε. Πολιτιστικής σημασίας πολιτικές, ήτοι σχέσεις κράτους-εκκλησίας, οικογενειακό δίκαιο, εκπαίδευση κ.α.

Κατέληξε δε στο συμπέρασμα πως η αποχώρηση από την ευρωπαϊκή συμβίωση συνιστά κυριαρχικό δικαίωμα της Γερμανίας.²¹⁷

Στην υπόθεση *Omega*²¹⁸ το ΔΕΚ κλήθηκε να αποφανθεί εάν η προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας συνιστά θεμιτό περιορισμό για τις θεμελιώδεις ελευθερίες και αξίες που κατοχυρώνονται σε εθνικό συνταγματικό επίπεδο. Εν προκειμένω, η εταιρεία εικονικών παιχνιδιών *Omega* προσέφυγε στη δικαιοσύνη όταν οι γερμανικές αρχές απαγόρευσαν παιχνίδι της, το οποίο περιλάμβανε εικονικούς φόνους ανθρώπινων στόχων. Υποστηρίχθηκε δε πως το εν λόγω παίγνιο προσέβαλλε την έννοια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, όπως αυτή θεμελιώνεται στον ΘΝ.

Το Ομοσπονδιακό Διοικητικό Δικαστήριο της Γερμανίας (*Bundesverwaltungsgericht*) υπέβαλε σχετικό προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΚ, ως προς το εάν η ως άνω αιτιολογηθείσα πράξη των γερμανικών αρχών συνάδει με την ελεύθερη κυκλοφορία των υπηρεσιών και των εμπορευμάτων, όπως προβλέπονται από τις διατάξεις της ΣΕΚ.²¹⁹ Στην κρίση του το ΔΕΚ αναγνώρισε την προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας ως γενική αρχή του κοινοτικού δικαίου. Απεφάνθη πως ο περιορισμός των θεμελιωδών ελευθεριών, ήτοι η «απαγόρευση οικονομικής δραστηριότητας», συνιστά θεμιτό μέτρο. Επανάλαβε όμως την ανάγκη στάθμισης εκάστου περιοριστικού μέτρου προς τον επιδιωκόμενο κάθε φορά σκοπό, καθώς το εν λόγω μέτρο ελήφθη «για λόγους προστασίας της δημόσιας τάξεως, επειδή η δραστηριότητα αυτή θίγει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια».²²⁰

Έντονη αντιπαράθεση ωστόσο προκλήθηκε όταν το ΔΕΚ απεφάνθη στην υπόθεση *Mangold* πως η απαγόρευση διακρίσεων στην εργασία λόγω ηλικίας αποτελεί γενική αρχή του κοινοτικού δικαίου.²²¹ Σύμφωνα δε με το Δικαστήριο, η ανωτέρω αρχή είναι εφαρμόσιμη ακόμα και στο πρότερο της εφαρμογής της σχετικής οδηγίας στάδιο.²²² Η εν λόγω απόφαση επικρίθηκε έντονα ως *ultra vires*, ενώ η εφαρμογή της *Mangold* από το Ομοσπονδιακό Εργατικό Δικαστήριο της Γερμανίας (*Bundesarbeitsgericht*) οδήγησε σε προσφυγή ενώπιον του BVerfG,²²³ διότι η περί ου ο λόγος απόφαση παραβίαζε τις διατάξεις του ΘΝ.

²¹⁷ Βλ. BVerfG, 2 BvE 2/08, ό.π., σκέψεις 329-332.

²¹⁸ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *Omega*, C-36/02, ό.π.

²¹⁹ Βλ. άρθρα 28, 46, 49 και 55 της ΣΕΚ.

²²⁰ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *Omega*, C-36/02, ό.π., σκέψη 41.

²²¹ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου της 22^{ης} Νοεμβρίου 2005, *Mangold*, C-144/04, ECLI:EU:C:2005:709.

²²² Βλ. Οδηγία 2000/78/EK του Συμβουλίου, της 27^{ης} Νοεμβρίου 2000, για τη διαμόρφωση γενικού πλαισίου για την ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία, (32000L0078).

²²³ Βλ. Απόφαση του Πρωτοδικείου της 14^{ης} Δεκεμβρίου 2005, *Honeywell v Commission*, T-209/01, ECLI:EU:T:2005:455.

Παράλληλα, και συναφώς με τα ανωτέρω, το ΔΕΕ στην υπόθεση *Küçükdeveci*²²⁴ έκρινε πως ανεξάρτητα από την ιεραρχική βαθμίδα του εκάστοτε δικαστηρίου στην εγχώρια δικαιοσύνη και την υποχρέωσή του να διαγιγνώσκει τη συνταγματικότητα ή μη ενός κανόνα δικαίου, ο εθνικός δικαστής οφείλει να εφαρμόζει τις ενωσιακές διατάξεις που κατοχυρώνουν τη μη διάκριση λόγω ηλικίας στην εργασία. Οφείλει δε να πράττει τούτο αφήνοντας ανεφάρμοστες τις εθνικές διατάξεις είτε κατόπιν υποβολής σχετικού προδικαστικού ερωτήματος, είτε όχι.²²⁵

Κατά την εκδίκαση της υπόθεσης *Honeywell*, το BVerfG δήλωσε ότι διέθετε την εξουσία και την υποχρέωση να ασκεί έλεγχο περί τη νομιμότητα των πράξεων των ενωσιακών θεσμικών οργάνων, δυνάμει της αρχής της δοτής αρμοδιότητας που παρείχαν στην Ένωση οι *Συνθήκες*.²²⁶ Έκρινε δε ότι η απόφαση του ΔΕΚ στη *Mangold* δεν ήταν *ultra vires*, ενώ οριοθέτησε τον έλεγχο *ultra vires* ως:²²⁷

α. έλεγχο του κατά πόσον πράξη των ενωσιακών θεσμικών οργάνων εξεδόθη καθ' υπέρβαση (πέραν) των αρμοδιοτήτων που τα κράτη-μέλη έχουν ρητά εκχωρήσει δια των *Συνθηκών* σε αυτά και την Ένωση (εν συνόλω) και

β. έλεγχο του κατά πόσον πράξη των ενωσιακών θεσμικών οργάνων συγκρούεται ή παραβιάζει τα στοιχεία και τις συνιστώσες της γερμανικής συνταγματικής ταυτότητας που υπάγονται στον συνταγματικό πυρήνα και δεν δύναται να εκχωρηθούν στην ΕΕ.

Παράλληλα, πέραν της έννοιας του συνταγματικού πυρήνα, το BVerfG ανέφερε ότι δεν επιτρέπεται η επέκταση αρμοδιότητας και σε περιοχές που σχετίζονται με τις εσωτερικές δημοκρατικές διαδικασίες των κρατών-μελών.²²⁸ Συνεπώς, εάν ενωσιακή πράξη κρίνεται *ultra vires*, το BVerfG θα την κηρύττει ανεφάρμοστη.

3.3.2. Η δημοσιονομική κρίση ως επίμετρο του δικαικού διαλόγου

Η πλέον ταραχώδης περίοδος στις σχέσεις του ΔΕΕ με το BVerfG εγκαινιάστηκε το 2014 με αφορμή το πρόγραμμα OMT και την υπόθεση *Gauweiler*, η οποία αποτελεί αναμφίβολα τη συνέχεια των αποφάσεων του BVerfG επί της συμβατότητας των *Συνθηκών του Μάαστριχτ* (1993) και της *Λισσαβώνας* (2009) με τον ΘΝ.

Στις 6 Σεπτεμβρίου 2012, η ΕΚΤ εξήγγειλε ένα πρόγραμμα αγοράς κρατικών ομολόγων (OMT) για κράτη-μέλη, τα οποία βρισκόνταν σε πρόγραμμα χρηματοδοτικής βοήθειας

²²⁴ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου της 19^{ης} Ιανουαρίου 2010, *Küçükdeveci*, C-555/07, ECLI:EU:C:2010:21.

²²⁵ Κουσπή, ό.π., σσ. 44-45.

²²⁶ Βλ. άρθρο 5, παρ. 1 και 2 της ΣΕΕ (2008).

²²⁷ Κουσπή, ό.π., σσ. 57-58.

²²⁸ Βλ. BVerfG, Order of the Second Senate of 6 July 2010, 2 BvR 2661/06, ECLI:DE:BVerfG:2010:rs20100706.2bvr266106, σκέψη 65.

(δημοσιονομικής προσαρμογής), υπό το *Ευρωπαϊκό Ταμείο Χρηματοπιστωτικής Σταθερότητας* και τον *Ευρωπαϊκό Μηχανισμό Σταθερότητας*. Σκοπός του OMT ήταν αφενός η μείωση των επιτοκίων των υπόψη κρατών-μελών, αφετέρου η ομαλοποίηση της διακύμανσης των επιτοκίων εντός του *ευρωσυστήματος*.

Γερμανοί πολίτες άσκησαν προσφυγή ενώπιον του BVerfG, επικαλούμενοι την παράλειψη της ομοσπονδιακής κυβέρνησης να ασκήσει προσφυγή ακύρωσης εναντίον του προγράμματος ενώπιον του ΔΕΕ. Υποστήριζαν δε ότι το εν λόγω πρόγραμμα θα μετέτρεπε την ΕΚΤ σε δανειστή ύστατης καταφυγής, ο οποίος θα εστίαζε στη διάσωση του ενιαίου νομίσματος δια της κοινοτικοποίησης του χρέους των – τελούμενων σε πρόγραμμα δημοσιονομικής προσαρμογής – κρατών-μελών. Επιπλέον, θεωρούσαν πως το OMT, ως μέτρο οικονομικής πολιτικής, εξέφευγε της αρμοδιότητας της ΕΚΤ και αποτελούσε πράξη *ultra vires* που παραβίαζε το ενωσιακό δίκαιο,²²⁹ ενώ έθιγε και τη γερμανική συνταγματική ταυτότητα, παραβιάζοντας τη δημοκρατική αρχή του ΘΝ.

Στις 14 Ιανουαρίου 2014 το BVerfG προσέφυγε μέσω του μηχανισμού προδικαστικής παραπομπής στο ΔΕΕ, ζητώντας του να αποφανθεί:²³⁰

α. ως προς την παραβίαση του άρθρου 123(1) της ΣΛΕΕ, σχετικά με την απαγόρευση νομισματικής χρηματοδότησης των κρατών-μελών από την ΕΚΤ. Συνεπώς, εάν το OMT αποτελεί ισοδύναμο μέτρο με την απευθείας αγορά ομολόγων των κρατών-μελών και

β. ως προς την υπέρβαση αρμοδιότητας, εάν το OMT συνιστά μέτρο οικονομικής και δημοσιονομικής πολιτικής, δεδομένου ότι η αρμοδιότητα οικονομικής πολιτικής ανήκει στα κράτη-μέλη και όχι στην Ένωση ή τα θεσμικά αυτής όργανα.

Θεωρώντας ότι το εν λόγω μέτρο συνιστούσε μέτρο οικονομικής και όχι νομισματικής φύσης, υποστήριξε ότι εξέφευγε των αρμοδιοτήτων του ΕΣΚΤ. Επιπλέον, συνιστούσε δυνητικά ισοδύναμο μέτρο με την κρατική ενίσχυση, ενώ άγγιζε την εθνική συνταγματική ταυτότητα των κρατών-μελών, καθότι μπορούσε να επηρεάσει την κυρίαρχη αρμοδιότητα των κρατών να καταρτίζουν και να διαχειρίζονται τον προϋπολογισμό τους.

Η θέση του BVerfG περί της δέσμευσης των γερμανικών θεσμικών οργάνων να διαφυλάττουν τη συνταγματική ταυτότητα του γερμανικού ομοσπονδιακού κράτους, σύμφωνα με τη σχετική ρήτρα προστασίας του ΘΝ, αντικρούστηκε εντόνως από τον γενικό εισαγγελέα του ΔΕΕ, Cruz Villalón. Όπως υποστήριξε, η γερμανική πρακτική έθετε σε κίνδυνο την επιτυχή επίτευξη ενός κοινού συνταγματικού χώρου, στη βάση των κοινών συνταγματικών παραδόσεων των κρατών-μελών.²³¹ Σύμφωνα με τον γενικό εισαγγελέα, όποιες διαφωνίες

²²⁹ Βλ. άρθρο 123 της ΣΛΕΕ.

²³⁰ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου της 16^{ης} Ιουνίου 2015, *Gauweiler and Others*, C-62/14, ECLI:EU:C:2015:400, σκέψη 10.

²³¹ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *Gauweiler*, C-62/14, ό.π., σκέψεις 59-62 και προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα Pedro Cruz Villalón, της 14^{ης} Ιανουαρίου 2015, *Gauweiler and Others*, C-62/14, ECLI:EU:C:2015:7.

ανακύπτουν επί της σύμπλευσης ανάμεσα στην ενωσιακή και τις εγχώριες συνταγματικές ταυτότητες θα έπρεπε να επιλύονται, σύμφωνα με την αρχή της καλόπιστης συνεργασίας, με σχετική υποβολή των υπόψη υποθέσεων στο ΔΕΕ, μέσω του μηχανισμού της προδικαστικής παραπομπής. Ωστόσο, από τη γερμανική πλευρά, το BVerfG επιμένει σε μία ευρεία ερμηνεία του άρθρου 4(2) της ΣΕΕ, θεμελιώνοντας την προστασία της γερμανικής συνταγματικής ταυτότητας στο άρθρο 79(3) του ΘΝ.

Στην απάντησή του το ΔΕΕ²³² υποστήριξε ότι το εν λόγω μέτρο συνιστούσε μέτρο νομισματικής και όχι οικονομικής φύσης, σταθμίζοντας τους στόχους του προγράμματος, καθώς και τα προς επίτευξη αυτών λαμβανόμενα μέτρα. Επιπλέον, καθόρισε συγκεκριμένες προϋποθέσεις που θα έπρεπε να συντρέχουν προκειμένου το OMT ή αντίστοιχα προγράμματα να εφαρμόζονται *intra vires*, σύμφωνα με τις πρόνοιες του πρωτογενούς ενωσιακού δικαίου. Εν τέλει, έκρινε ότι το OMT εντάσσεται στην αρμοδιότητα της ΕΚΤ.²³³ Επιπλέον, επί της οριοθέτησής της νομισματικής πολιτικής, έθεσε τις ακόλουθες τρεις προϋποθέσεις, τις οποίες το OMT και κάθε αντίστοιχο πρόγραμμα όφειλε να πληροί σωρευτικά:

α. Ως μέτρο θα πρέπει να εντάσσεται σαφώς στη νομισματική πολιτική της ΕΚΤ και προς τούτο να εξετάζονται οι επιδιωκόμενοι στόχοι και τα μέσα του προγράμματος.²³⁴

β. Επί της αναλογικότητας, τα μέτρα του προγράμματος θα πρέπει να είναι αναλογικά προς τους επιδιωκόμενους σκοπούς και να μην υπερβαίνουν το αναγκαίο μέτρο.²³⁵

γ. Η αγορά κρατικών ομολόγων από την ΕΚΤ στις δευτερογενείς αγορές θα πρέπει να συνδέεται με επαρκείς εγγυήσεις, ως προς την απαγόρευση της νομισματικής χρηματοδότησης.²³⁶

Ως προς την πρώτη προϋπόθεση, το ΔΕΕ έκρινε πως οι σκοποί του OMT εντάσσονταν στο πλαίσιο της νομισματικής πολιτικής της ΕΚΤ. Κατά συνέπεια, η εν λόγω πράξη συνιστούσε πράξη *intra vires*.²³⁷ Επί της αναλογικότητας, έκρινε πως τα υιοθετούμενα μέτρα ήταν ανάλογα προς τους επιδιωκόμενους σκοπούς, ένεκα των χρονικών περιορισμών που προβλέπονταν, της οριοθέτησης των κρατικών ομολόγων που μπορούσαν να αγοραστούν από το ΕΣΚΤ, ήτοι αυτά των κρατών-μελών που τελούσαν σε πρόγραμμα μακροοικονομικής

²³² Απόφαση του Δικαστηρίου, *Gauweiler*, C-62/14, ό.π., σκέψη 52.

²³³ Απόφαση του Δικαστηρίου, *Gauweiler*, C-62/14, ό.π., σκέψεις 37 και 43.

²³⁴ Απόφαση του Δικαστηρίου, *Gauweiler*, C-62/14, ό.π., σκέψεις 46, 53 και 55.

²³⁵ Απόφαση του Δικαστηρίου, *Gauweiler*, C-62/14, ό.π., σκέψη 66.

²³⁶ Απόφαση του Δικαστηρίου, *Gauweiler*, C-62/14, ό.π., σκέψη 102.

²³⁷ Απόφαση του Δικαστηρίου, *Gauweiler*, C-62/14, ό.π., σκέψεις 63 και 64.

(δημοσιονομικής) προσαρμογής, καθώς και της πρόβλεψης για τη χρονική στιγμή λήξης των μέτρων.²³⁸

Αναφορικά με την τρίτη προϋπόθεση, υποστήριξε ότι δεν συνέτρεχε κίνδυνος έναντι των προβλέψεων του άρθρου 123(1) της ΣΛΕΕ, διότι το OMT προέβλεπε την αγορά κρατικών ομολόγων μόνο στο μέτρο που ήταν αναγκαίο, ενώ μόλις οι επιδιωκόμενοι σκοποί υλοποιούνταν, τα εκάστοτε μέτρα θα έπαυαν. Ο δε καθορισμός του είδους και της προέλευσης των ομολόγων που θα αγόραζε το ΕΣΚΤ συνιστούσε ικανή εγγύηση υπέρ του ως άνω άρθρου.²³⁹

Στην τελική του απόφαση,²⁴⁰ το BVerfG αν και δεν συμφώνησε εν συνόλω με την κρίση του ΔΕΕ, απεδέχθη τη συμβατότητα του OMT με τις προβλέψεις του ΘΝ, υπό τον όρο της αυστηρής τήρησης των τεθέντων από το ΔΕΕ προϋποθέσεων.²⁴¹ Εστιάζοντας στην αρχή της απαγόρευσης της νομισματικής χρηματοδότησης, έκρινε ότι η παροχή βεβαιότητας προς τα κράτη-μέλη, πως τα ομόλογά τους θα αγοραστούν από το ΕΣΚΤ, αποτελούσε έμμεση παραβίαση του άρθρου 123(1) της ΣΛΕΕ. Συνεπώς αποτελούσε ισοδύναμη πράξη με την παραβίαση του εν λόγω άρθρου. Προς αποφυγήν αυτού, η δημόσια ανακοίνωση ενός προγράμματος αγοράς ομολόγων θα πρέπει να αποφεύγεται, καθότι θέτει εν αμφιβόλω την άσκηση υγιούς δημοσιονομικής πολιτικής.²⁴²

Έτσι, το BVerfG διαμόρφωσε έξι προϋποθέσεις που θα έπρεπε να συντρέχουν, προκειμένου η *Ομοσπονδιακή Κεντρική Τράπεζα (Bundesbank)* να δύναται να συμμετέχει σε παρόμοια προγράμματα. Οι προϋποθέσεις είναι οι ακόλουθες:

- α. Οι αγορές κρατικών ομολόγων δεν πρέπει να ανακοινώνονται.²⁴³
- β. Ο όγκος τους δεν πρέπει να είναι απεριόριστος.²⁴⁴
- γ. Από τη χρονική στιγμή της έκδοσης ενός κρατικού ομολόγου έως την αγορά του από την ΕΚΤ, πρέπει να υφίσταται μία ελάχιστη προθεσμία, καθορισμένη εκ των προτέρων.²⁴⁵
- δ. Η αγορά των ομολόγων θα πρέπει να υφίσταται μόνο υπό την προϋπόθεση πως τα υπόψη ομόλογα έχουν εκδοθεί από κράτη που έχουν πρόσβαση στις χρηματοπιστωτικές αγορές.²⁴⁶

²³⁸ Απόφαση του Δικαστηρίου, *Gauweiler*, C-62/14, ό.π., σκέψεις 66-92.

²³⁹ Απόφαση του Δικαστηρίου, *Gauweiler*, C-62/14, ό.π., σκέψεις 107-115.

²⁴⁰ Βλ. BVerfG, Judgment of the Second Senate of 21 June 2016, 2 BvR 2728/13, ECLI:DE:BVerfG:2016:rs20160621.2bvr272813.

²⁴¹ Βλ. BVerfG, 2 BvR 2728/13, ό.π., σκέψη 190.

²⁴² Βλ. BVerfG, 2 BvR 2728/13, ό.π., σκέψεις 195 και 196.

²⁴³ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *Gauweiler*, C-62/14, ό.π., σκέψη 106.

²⁴⁴ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *Gauweiler*, C-62/14, ό.π., σκέψη 106.

²⁴⁵ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *Gauweiler*, C-62/14, ό.π., σκέψη 106.

ε. Η διακράτησή τους από την ΕΚΤ έως τη λήξη τους υφίσταται κατ' εξαίρεση.²⁴⁷

στ. Εάν οι παρεμβάσεις της ΕΚΤ καθίστανται πλέον μη αναγκαίες για την επίτευξη των στόχων της νομισματικής πολιτικής, τα αγορασθέντα ομόλογα θα πρέπει να διατίθενται εκ νέου στην αγορά και οι αγορές κρατικών ομολόγων να περιορίζονται ή να παύουν.

3.3.3. Όταν το BVerfG διέβη τον Ρουβίκωνα

Το 2015 η ΕΚΤ, αποσκοπώντας στην αποκατάσταση της νομισματικής πολιτικής στην *Ευρωζώνη*, εστίασε στη λήψη μέτρων προς υποστήριξη της κατανάλωσης και της επενδυτικής δαπάνης. Με την *Απόφαση (ΕΕ) 2015/774*²⁴⁸ υιοθέτησε το μέτρο της «ποσοτικής χαλάρωσης», προκειμένου να ενισχυθεί η σταθερότητα στη ζώνη του ευρώ. Το μέτρο αυτό αποτελεί ένα μη συμβατικό εργαλείο νομισματικής πολιτικής, το οποίο αποσκοπεί στην ενίσχυση της οικονομικής δραστηριότητας και την αύξηση του πληθωρισμού και επιλέγεται στις περιπτώσεις που τα συμβατικά εργαλεία νομισματικής πολιτικής αδυνατούν να επιφέρουν τα επιδιωκόμενα αποτελέσματα.

Με την απόφαση της 4^{ης} Μαρτίου 2015, η ΕΚΤ υιοθέτησε ένα πρόγραμμα αγοράς στοιχείων του ενεργητικού του δημόσιου τομέα στις δευτερογενείς αγορές (PSPP), στο πλαίσιο ενός ευρύτερου προγράμματος αγοράς ομολόγων (APP),²⁴⁹ ώστε ο πληθωρισμός να προσεγγίσει την τιμή-στόχο του 2%.²⁵⁰ Η υιοθέτηση του προγράμματος πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της ενιαίας νομισματικής πολιτικής της *Ένωσης*, ώστε να επιτευχθεί ο πρωταρχικός στόχος της ΕΚΤ, ήτοι η διατήρηση της σταθερότητας των τιμών.²⁵¹ Συνεπώς, η απόφαση της ΕΚΤ, στο πλαίσιο του *Ευρωσυστήματος*, θα επηρέαζε και τις *Κεντρικές Τράπεζες* των κρατών-μελών της ζώνης του ευρώ.

Παρά την επιτυχή πορεία του προγράμματος ως προς την επίτευξη του επιδιωκόμενου σκοπού, ομάδες ιδιωτών, μεταξύ των οποίων και πολιτικά πρόσωπα-πολέμιοι της πολιτικής της ΕΚΤ, άσκησαν προσφυγές ενώπιον του BVerfG. Υποκινητές της διαδικασίας ήταν ο Heinrich Weiss μαζί με τους Patrick Adenauer και Jürgen Heraeus, ο Bernd Lucke, ο Peter Gauweiler και ο Johann Heinrich von Stein – άτομα που σχετίζονταν με τον τομέα της

²⁴⁶ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *Gauweiler*, C-62/14, ό.π., σκέψεις 116 και 119.

²⁴⁷ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *Gauweiler*, C-62/14, ό.π., σκέψη 117.

²⁴⁸ Βλ. Απόφαση (ΕΕ) 2015/774 της ΕΚΤ, της 4^{ης} Μαρτίου 2015, σχετικά με πρόγραμμα αγοράς στοιχείων του ενεργητικού του δημόσιου τομέα στις δευτερογενείς αγορές (ΕΚΤ/2015/10), (32015D0010).

²⁴⁹ Βλ. Asset purchase programmes, διαθέσιμο στο: <https://www.ecb.europa.eu/mopo/implement/app/html/index.en.html> (πρόσβαση 16/01/2023).

²⁵⁰ Βλ. Απόφαση 2015/774, ό.π., αιτιολογικές σκέψεις 2 έως 4 και 7 και Παυλόπουλος, Π., «Πάρθια Βέλη» κατά της *Ευρωπαϊκής Ενοποίησης; Η Αντιπαράθεση του Γερμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου, του Συμβουλίου της Επικρατείας της Γαλλίας και του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Πολωνίας με το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Σειρά Πολιτεία-Θεσμικό-Δικαιώματα, Δεύτερη Έκδοση, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2021, σ. 61.

²⁵¹ Βλ. Απόφαση 2015/774, ό.π., αιτιολογική σκέψη 3.

οικονομίας και της πολιτικής και εξέφραζαν θέσεις του ευρωσκεπτικισμού. Ενδεικτικά δε, ο Lucke, ο οποίος ήταν μέλος του *Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου*, είχε διατελέσει αρχηγός του ακροδεξιού κόμματος AfD, ενώ ο Weiss είχε στηρίξει οικονομικά το κόμμα.

Οι προσφεύγοντες δεν στράφηκαν απευθείας εναντίον των πράξεων της ΕΚΤ. Αντίθετα, επικαλούμενοι σειρά παραλείψεων των γερμανικών οργάνων, ήτοι της *Bundesbank*, της *Bundesregierung* και της *Bundestag*, σχετικά με την εφαρμογή του PSPP, υποστήριξαν ότι υπήρξε παραβίαση των άρθρων 20(1) και (2) του ΘΝ που αφορούν την αρχή της *λαϊκής κυριαρχίας*, 38(1) του ΘΝ σχετικά με το δικαίωμα δημοκρατικού αυτοπροσδιορισμού και 79(3) του ΘΝ σχετικά με τη *ρήτρα αιωνιότητας*. Οι ανωτέρω αρχές θεμελιώνουν τις δημοσιονομικές εξουσίες και εμπίπτουν στην ευρύτερη δημοσιονομική ευθύνη της *Bundestag*, ως αναγκαία στοιχεία της *δημοκρατικής αρχής*, η οποία κατοχυρώνεται στον γερμανικό ΘΝ. Εν τέλει, υποστήριξαν την αντισυνταγματικότητα της εφαρμογής των αποφάσεων της ΕΚΤ, οι οποίες συνιστούν πράξη *ultra vires*,²⁵² ενώ επικαλέσθηκαν πως η ΕΚΤ υπερέβη την κατανομή των αρμοδιοτήτων μεταξύ της ΕΕ και των κρατών-μελών,²⁵³ εκφεύγοντας της αποστολής της.²⁵⁴

Το *Δικαστήριο της Καρλσρούης*, αφού απεδέχθη τις προσφυγές, υπέβαλε 5 προδικαστικά ερωτήματα προς το ΔΕΕ,²⁵⁵ με την απόφαση της 18^{ης} Ιουλίου 2017, η οποία περιήλθε στο *Δικαστήριο* στις 17 Αυγούστου 2017. Πιο συγκεκριμένα, με τα ερωτήματα 1, 2 και 5 το BVerfG έθεσε ζήτημα παραβίασης του άρθρου 123 της ΣΛΕΕ, σχετικά με τη χρηματοδότηση των κρατών-μελών και τον επιμερισμό του κινδύνου μεταξύ των *Κεντρικών Τραπεζών* του *Ευρωσυστήματος*. Με το ερώτημα 3 ρωτούσε το ΔΕΕ εάν υφίσταται υπέρβαση της αποστολής της ΕΚΤ.²⁵⁶ Τέλος, στο ερώτημα 4 έθετε το ζήτημα της *αναγκαιότητας* και της *αναλογικότητας* του PSPP, ερμηνεύοντας την χρονική εφαρμογή του προγράμματος ως «υπέρβαση της αποστολής της ΕΚΤ, σχετικά με την άσκηση νομισματικής πολιτικής».²⁵⁷ Ωστόσο, η κίνηση του BVerfG να επιζητήσει μία κατ' ουσίαν γνωμοδότηση εκ μέρους του ΔΕΕ, χωρίς να αναγνωρίζει τη δεσμευτική ισχύ της απάντησης του *Δικαστηρίου*,²⁵⁸ με την παράλληλη

²⁵² Πράξη *ultra vires*: πέραν των δυνάμεων (δηλ. των αρμοδιοτήτων της), ήτοι καθ' υπέρβαση εξουσίας, σύμφωνα με το υπό Στεφ. Α. Κουμανούδη, *Λεξικόν λατινοελληνικόν*, παρά τοις εκδόταις Κ. Αντωνιάδη και Σ. Κ. Βλαστώ, εν Αθήναις, 1884.

²⁵³ Βλ. άρθρο 119 της ΣΛΕΕ.

²⁵⁴ Βλ. άρθρα 127, παρ. 1 και 2 της ΣΛΕΕ και άρθρα 17 έως 24 του Πρωτοκόλλου (αριθμ. 4) για το Καταστατικό του ΕΣΚΤ και της ΕΚΤ.

²⁵⁵ Διαδικασία σύμφωνα με το άρθρο 267 της ΣΛΕΕ.

²⁵⁶ Βλ. άρθρα 119, 127, παρ. 1 και 2 της ΣΛΕΕ και άρθρα 17 έως 24 του Πρωτοκόλλου (αριθμ. 4) για το Καταστατικό του ΕΣΚΤ και της ΕΚΤ.

²⁵⁷ Βλ. Αίτηση προδικαστικής αποφάσεως την οποία υπέβαλε το BVerfG στις 15 Αυγούστου 2017, *Heinrich Weiss and Others*, C-493/17.

²⁵⁸ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου της 11^{ης} Δεκεμβρίου 2018, *Weiss and Others*, C-493/17, ECLI:EU:C:2018:1000, σκέψη 18.

διαφύλαξη υπέρ αυτού (BVerfG) του τελευταίου λόγου επί του κύρους της 2015/774, σύμφωνα με τις διατάξεις του ΘΝ, αποτέλεσε παραφωνία στη μέχρι τότε διαδικασία του μηχανισμού προδικαστικής παραπομπής.

Στις 11 Δεκεμβρίου 2018 το ΔΕΕ εξέδωσε την απόφαση στην υπόθεση *Weiss*, αντικείμενο της οποίας ήταν η αίτηση προδικαστικής αποφάσεως²⁵⁹ του BVerfG, βάσει του άρθρου 267 της ΣΛΕΕ, επί του κύρους της απόφασης 2015/774, όπως τροποποιήθηκε με τις μεταγενέστερες αποφάσεις 2015/2464,²⁶⁰ 2016/702²⁶¹ και 2017/100 της ΕΚΤ,²⁶² υπό την ερμηνεία του άρθρου 4(2) της ΣΕΕ και των άρθρων 123 και 125 ΣΛΕΕ.²⁶³ Επισημαίνοντας αρχικά την αποκλειστική αρμοδιότητα της Ένωσης στον τομέα της νομισματικής πολιτικής, σε ό,τι αφορά τα κράτη-μέλη της ευρωζώνης,²⁶⁴ το Δικαστήριο διακήρυξε την αρμοδιότητα του ΕΣΚΤ, αποτελούμενο από την ΕΚΤ και τις κεντρικές τράπεζες των κρατών-μελών,²⁶⁵ να χαράσσει την ενωσιακή νομισματική πολιτική²⁶⁶ απολαμβάνοντας πλήρη ανεξαρτησία, στο πλαίσιο της αρχής της δοτής αρμοδιότητας, ενώ η ΕΚΤ είναι αρμόδια να υιοθετεί τα αναγκαία μέτρα για την εκπλήρωση του σκοπού της.²⁶⁷ Επιπλέον, το ΔΕΕ είναι υπεύθυνο να ασκεί δικαιοδοτικό έλεγχο επί των προαναφερθέντων, ώστε να διασφαλίζεται η ορθή τήρηση των αρμοδιοτήτων του ΕΣΚΤ, βάσει των *Συνθηκών*.²⁶⁸

Διαφωνώντας με τη θέση του BVerfG πως κάθε αποτέλεσμα που προκύπτει από ένα πρόγραμμα νομισματικής πολιτικής δεν θα πρέπει να θεωρείται έμμεσο αποτέλεσμα, εάν δυνητικά εμπίπτει στο πλαίσιο της οικονομικής πολιτικής, επεσήμανε πως εάν το ΕΣΚΤ αποστερούνταν τη δυνατότητα να υιοθετεί αντίστοιχα μέτρα, θα ισοδυναμούσε με απώλεια των απονεμημένων σε αυτό, εκ των *Συνθηκών*, μέσων, με υπαρκτό τον κίνδυνο του αποπληθωρισμού, γεγονός που θα αποτελούσε σοβαρό κώλυμα στην εκπλήρωση της αποστολής του.²⁶⁹ Συνεπώς, δεδομένου του ότι η αγοραπωλησία τίτλων στις χρηματαγορές

²⁵⁹ Βλ. Αίτηση προδικαστικής αποφάσεως, C-493/17, ό.π.

²⁶⁰ Βλ. Απόφαση (ΕΕ) 2015/2464 της ΕΚΤ, της 16^{ης} Δεκεμβρίου 2015, που τροποποιεί την απόφαση (ΕΕ) 2015/774 σχετικά με πρόγραμμα αγοράς στοιχείων του ενεργητικού του δημόσιου τομέα στις δευτερογενείς αγορές (ΕΚΤ/2015/48), (32015D0048).

²⁶¹ Βλ. Απόφαση (ΕΕ) 2016/702 της ΕΚΤ, της 18^{ης} Απριλίου 2016, που τροποποιεί την απόφαση (ΕΕ) 2015/774 σχετικά με πρόγραμμα αγοράς στοιχείων του ενεργητικού του δημόσιου τομέα στις δευτερογενείς αγορές (ΕΚΤ/2016/8), (32016D0008).

²⁶² Βλ. Απόφαση (ΕΕ) 2017/100 της ΕΚΤ, της 11^{ης} Ιανουαρίου 2017, που τροποποιεί την απόφαση (ΕΕ) 2015/774 σχετικά με πρόγραμμα αγοράς στοιχείων του ενεργητικού του δημόσιου τομέα στις δευτερογενείς αγορές (ΕΚΤ/2017/1), (32017D0001).

²⁶³ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *Weiss*, C-493/17, ό.π., σκέψη 1.

²⁶⁴ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *Weiss*, C-493/17, ό.π., σκέψη 47 και άρθρο 3, παρ. 1, στοιχείο γ της ΣΛΕΕ.

²⁶⁵ Βλ. άρθρο 282, παρ. 1 της ΣΛΕΕ.

²⁶⁶ Βλ. άρθρο 127, παρ. 2 και άρθρα 130 και 282, παρ. 3 της ΣΛΕΕ.

²⁶⁷ Βλ. άρθρα 127 έως 133 και 138 της ΣΛΕΕ.

²⁶⁸ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *Weiss*, C-493/17, ό.π., σκέψη 49.

²⁶⁹ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *Weiss*, C-493/17, ό.π., σκέψη 67.

αποτελεί ένα εκ των συναλλαγματικών μέσων νομισματικής πολιτικής που προβλέπονται από τις *Συνθήκες*, η απόφαση εμπίπτει στον τομέα της νομισματικής πολιτικής.²⁷⁰

Το *Δικαστήριο* εξετάζοντας το PSPP επί της αναλογικότητας προς τους σκοπούς της νομισματικής πολιτικής, εστίασε στη βελτίωση των δημοσιονομικών συνθηκών στην *ευρωζώνη*. Βασιζόμενο στην ενώπιον του προσκομισθείσα δικογραφία δεν διαπίστωσε πρόδηλο σφάλμα ως προς την ικανότητα του προγράμματος να συμβάλει στη διατήρηση της σταθερότητας των τιμών²⁷¹. Δυνάμει δε του προσωρινού του χαρακτήρα, του περιορισμένου όγκου των ομολόγων που δύνανται να αγοραστούν²⁷² και της επαρκούς στάθμισης των πιθανών κινδύνων, το υπόψη πρόγραμμα δεν παραβίαζε προδήλως την *αρχή της αναλογικότητας*.²⁷³ Εν τέλει, εξετάζοντας τα πρώτα τέσσερα ερωτήματα κατέληξε στη μη ύπαρξη ικανών στοιχείων που να δύνανται να προσβάλουν το κύρος της απόφασης 2015/774.²⁷⁴

Στη συνέχεια, αναγνωρίζοντας τον κατ' αρχήν υποθετικό χαρακτήρα του πέμπτου ερωτήματος, υπενθύμισε πως, κατά πάγια νομολογία, όταν ένα ζήτημα είναι υποθετικής φύσης, το ΔΕΕ οφείλει να μην απαντήσει επί προδικαστικού ερωτήματος που υποβάλλεται από εθνικό δικαστήριο.²⁷⁵ Σε αντίθετη περίπτωση, εάν δηλαδή απαντούσε σε ένα υποθετικού χαρακτήρα ερώτημα, διατυπώνοντας μάλιστα συμβουλευτική γνώμη, θα ενεργούσε καθ' υπέρβαση των ορίων αρμοδιότητάς του.²⁷⁶ Εκ των ανωτέρω, το *Δικαστήριο* χαρακτήρισε το πέμπτο προδικαστικό ερώτημα *απαράδεκτο*.²⁷⁷ Τη θέση αυτή υποστήριξε και ο γενικός εισαγγελέας,²⁷⁸ ο οποίος σταθμίζοντας την υποθετική φύση του πέμπτου ερωτήματος, κατέληξε πως εκ του γεγονότος ότι ο υπόψη πιθανός επιμερισμός των κινδύνων δεν έχει μετουσιωθεί σε κανόνα δικαίου, δεν αποτελεί ικανή και επαρκή συνθήκη προκειμένου το ΔΕΕ να αποφανθεί *επί του κύρους* του.²⁷⁹

²⁷⁰ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *Weiss*, C-493/17, ό.π., σκέψη 69.

²⁷¹ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *Weiss*, C-493/17, ό.π., σκέψη 78.

²⁷² Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *Weiss*, C-493/17, ό.π., σκέψη 87.

²⁷³ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *Weiss*, C-493/17, ό.π., σκέψεις 95 έως 100.

²⁷⁴ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *Weiss*, C-493/17, ό.π., σκέψη 158.

²⁷⁵ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου της 10^{ης} Ιουλίου 2018, *Jehovan todistajat*, C-25/17, ECLI:EU:C:2018:551, σκέψη 31 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία.

²⁷⁶ Βλ. Αποφάσεις του Δικαστηρίου της 10^{ης} Νοεμβρίου 2016, *Private Equity Insurance Group*, C-156/15, ECLI:EU:C:2016:851, σκέψη 56, και της 28^{ης} Μαρτίου 2017, *Rosneft*, C-72/15, ECLI:EU:C:2017:236, σκέψη 194.

²⁷⁷ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *Weiss*, C-493/17, ό.π., σκέψη 167.

²⁷⁸ Βλ. Προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα Melchior Wathelet, της 4^{ης} Οκτωβρίου 2018, *Weiss and Others*, C-493/17, ECLI:EU:C:2018:815, σκέψεις 34, 43-44 και 46.

²⁷⁹ Βλ. Προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα, *Weiss*, C-493/17, ό.π., σκέψη 45.

Στη μετέπειτα κρίση του, το BVerfG εξέδωσε μία άνευ προηγουμένου απόφαση.²⁸⁰ Με την απόφαση της 5^{ης} Μαΐου 2020, το BVerfG «διέβη τον Ρουβίκωνα».²⁸¹ Ξεπερνώντας ακόμα και τον εαυτό του, υποστήριξε πως οφείλει να ελέγχει τις ενέργειες στο επίπεδο της Ένωσης που λαμβάνονται *ultra vires*, ενώ αναγορεύθηκε σε εγγυητή του ενωσιακού δικαίου, αρμόδιο να ερμηνεύει και να εφαρμόζει το πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο.²⁸² Με τον τρόπο αυτό, αμφισβήτησε όχι μόνο τη δικαιοδοσία του ΔΕΕ να ερμηνεύει το ενωσιακό δίκαιο, αλλά και την πρότερη νομολογία του Δικαστηρίου.

Υποστήριξε πως το ΔΕΕ αγνόησε την αρχή της αναλογικότητας, μη σταθμίζοντας τις επιπτώσεις της απόφασης της ΕΚΤ στην οικονομική πολιτική, ενώ θεώρησε πως το PSPP θα μπορούσε δυνητικά να επιδράσει στη δημοσιονομική πολιτική των κρατών-μελών κατά τρόπο όμοιο με την παροχή χρηματοοικονομικής βοήθειας. Χαρακτήρισε μάλιστα «ακατανόητη» την ερμηνεία του ΔΕΕ, ζητώντας παράλληλα από το Δικαστήριο να υιοθετήσει τη δική του μεθοδολογία, ως τη «μόνη αποδεκτή». Συνεπώς, γίνεται αντιληπτό πως απαίτησε από όλες τις εθνικές έννομες τάξεις να παραλληλιστούν με τη δική του μεθοδολογία.

Έψεξε δε το ΔΕΕ ως προς την, κατά τη γνώμη του, μη λεπτομερή εξέταση των διαμορφωθέντων από την υπόθεση *Gauweiler* κριτηρίων, αποδεχόμενο ωστόσο πως δεν δύναται να στοιχειοθετηθεί καταφανής παράβαση του άρθρου 123(1) της ΣΛΕΕ. Επιπλέον, έθεσε προθεσμία τριών μηνών στην ΕΚΤ προκειμένου να τεκμηριώσει πως οι στόχοι του προγράμματος δεν είναι δυσανάλογοι των δημοσιονομικών και οικονομικών επιπτώσεών του. Με την παρέλευση δε του τριμήνου, εφόσον η ΕΚΤ δεν εκτελούσε τις κατευθύνσεις του BVerfG, θα απαγόρευε στους ομοσπονδιακούς θεσμούς και υπηρεσίες της Γερμανίας να εφαρμόσουν την απόφαση 2015/774 της ΕΚΤ, ως πράξης *ultra vires*.

Η αντίδραση των θεσμικών οργάνων της Ένωσης, έμπροσθεν σε αυτήν την άνευ προηγουμένου αμφισβήτηση όχι μόνο της ενωσιακής έννομης τάξης, αλλά και της εν γένει εν δικαίω συμβιωτικής σχέσης των κοινών συνταγματικών παραδόσεων, υπήρξε άμεση. Το Δικαστήριο, αφού υπενθύμισε²⁸³ πως οι προδικαστικές αποφάσεις του, κατά πάγια νομολογία, δεσμεύουν τα εθνικά δικαστήρια ως προς την επίλυση της διαφοράς της κύριας δίκης,²⁸⁴ επαναδιακήρυξε πως είναι το μόνο αρμόδιο να διαπιστώνει τη συμβατότητα ή μη των πράξεων

²⁸⁰ Βλ. Press Release No. 32/2020 of Bundesverfassungsgericht, Judgment of 5 May 2020, 2 BvR 859/15, 2 BvR 980/16, 2 BvR 2006/15, 2 BvR 1651/15, “ECB decisions on the Public Sector Purchase Programme exceed EU competences”, διαθέσιμο στο: <https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Pressemitteilungen/EN/2020/bvg20-032.html>, (πρόσβαση 1/2/2023).

²⁸¹ Παυλόπουλος, ό.π., σσ. 85-86.

²⁸² Παυλόπουλος, ό.π., σ. 61.

²⁸³ Βλ. σχετικά Press Release No 58/20 of the Court of Justice of the European Union, “Press release following the judgment of the German Constitutional Court of 5 May 2020”, διαθέσιμο στο: <https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2020-05/cp200058en.pdf>, 8 May 2020, (πρόσβαση 03/02/2023).

²⁸⁴ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου της 14^{ης} Δεκεμβρίου 2000, *Fazenda Pública*, C-446/98, ECLI:EU:C:2000:691, σκέψη 49.

των ενωσιακών θεσμικών οργάνων με το δίκαιο της ΕΕ, προκειμένου να εξασφαλίζεται η ομοιόμορφη εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου. Σε αντίθετη περίπτωση, δύναται να πληγεί η θεμελιώδης αρχή της *ασφάλειας του δικαίου*²⁸⁵ και να τεθεί σε κίνδυνο η ενότητα της έννομης τάξης της ΕΕ από τυχόν αποκλίσεις μεταξύ των εγχώριων δικαστηρίων των κρατών-μελών, σχετικά με το κύρος των πράξεων των ενωσιακών θεσμικών οργάνων. Προς διασφάλιση δε της ισότητας ανάμεσα στα μέλη της Ένωσης, επανέλαβε την υποχρέωση των εθνικών δικαστηρίων, καθώς και των λοιπών εγχώριων αρχών, να εγγυώνται την πλήρη αποτελεσματικότητα του ενωσιακού δικαίου²⁸⁶.

Στις 9 Ιουνίου 2021 η Επιτροπή προχώρησε στην εκκίνηση της *διαδικασίας επί παραβάσει (infringement procedure)* κατά της Γερμανίας,²⁸⁷ προκειμένου να διερευνηθεί κατά πόσον το BVerfG παραβίασε τη νομοθεσία της ΕΕ με την απόφαση της 5^{ης} Μαΐου 2020. Το πρώτο βήμα αποτέλεσε η αποστολή προειδοποιητικής επιστολής στη Γερμανία σχετικά με την παραβίαση θεμελιωδών αρχών του ενωσιακού δικαίου, και ειδικότερα των αρχών της *αυτονομίας*, της *υπεροχής*, της *αποτελεσματικότητας* και της *ομοιόμορφης εφαρμογής* του δικαίου της Ένωσης, καθώς και του σεβασμού της δικαιοδοσίας του ΔΕΕ, δυνάμει του άρθρου 267 της ΣΛΕΕ.²⁸⁸

Σύμφωνα με την *Επιτροπή*, η απόφαση του BVerfG συνιστούσε σοβαρό νομολογιακό δεδικασμένο, όχι μόνο για το ίδιο, αλλά και για τα ανώτατα και συνταγματικά δικαστήρια άλλων κρατών-μελών. Για τον λόγο αυτό έθεσε στη Γερμανία προθεσμία δύο μηνών προκειμένου να απαντήσει στην επιστολή της *Επιτροπής*, ενόψει του κινδύνου δημιουργίας μίας Ευρώπης «à la carte».

Στις 2 Δεκεμβρίου 2021 η *Επιτροπή* αποφάσισε να περατώσει τη διαδικασία *επί παραβάσει*,²⁸⁹ καθότι η Γερμανία, στην απάντησή της, ανέλαβε πολύ ισχυρές δεσμεύσεις έναντι της ενωσιακής έννομης τάξης. Ειδικότερα, η Γερμανία δήλωσε ότι επιβεβαιώνει και αναγνωρίζει τις αρχές της *αυτονομίας*, της *υπεροχής*, της *αποτελεσματικότητας* και της *ομοιόμορφης εφαρμογής* του ενωσιακού δικαίου, καθώς και των αξιών του άρθρου 2 της ΣΕΕ. Επιπλέον, αναγνώριζε ρητά την εξουσία του ΔΕΕ, τη δεσμευτικότητα των αποφάσεών του,

²⁸⁵ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου της 22^{ης} Οκτωβρίου 1987, *Foto-Frost v Hauptzollamt Lübeck-Ost*, C-314/85, ECLI:EU:C:1987:452, σκέψεις 15 και 17.

²⁸⁶ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου της 4^{ης} Ιουλίου 2006, *Adeneler and Others*, C-212/04, ECLI:EU:C:2006:443, σκέψη 122.

²⁸⁷ INFR(2021)2114, Judgment of the German Constitutional Court concerning the joined constitutional complaints 2 BvR 859/15, 2 BvR 1651/15, 2 BvR 2006/15 and 2 BvR 980/16, https://ec.europa.eu/atwork/applying-eu-law/infringements-proceedings/infringement_decisions/index.cfm?lang_code=EN&typeOfSearch=true&active_only=2&noncom=0&r_dossier=&decision_date_from=01%2F06%2F2021&decision_date_to=02%2F12%2F2022&EM=DE&title=&submit=Search (πρόσβαση 04/04/2023).

²⁸⁸ Βλ. Press Release of the European Commission of 9 June 2021, “June infringements package: key decisions”, διαθέσιμο στο: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/inf_21_2743 (πρόσβαση 04/03/2023).

²⁸⁹ Βλ. Press Release of the European Commission of 2 December 2021, “December infringements package: key decisions”, διαθέσιμο στο: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/inf_21_6201 (πρόσβαση 04/03/2023).

καθώς και το γεγονός ότι η νομιμότητα των πράξεων των ενωσιακών θεσμικών οργάνων δεν δύναται να υπόκειται στην εξέταση συνταγματικών καταγγελιών ενώπιον των εγχώριων δικαστηρίων, παρά μόνο του ΔΕΕ. Τέλος, η γερμανική κυβέρνηση δεσμεύτηκε να χρησιμοποιεί όλα τα διαθέσιμα μέσα προκειμένου να αποφευχθούν μελλοντικές, αντίστοιχες «*ultra vires*» διαπιστώσεις.

3.4. Η περίπτωση της γαλλικής δικαιοταξίας

Στη γαλλική συνταγματική παράδοση, η συντακτική εξουσία του κράτους πηγάζει απευθείας από το *Σύνταγμα*²⁹⁰ και συγκεκριμένα από τον ίδιο τον λαό, εν είδει κοινωνικού συμβολαίου. Η δε γαλλική συνταγματική ταυτότητα τείνει να πάρει τη μορφή μιας νομικής κυρίως έννοιας, της οποίας η επίκληση λειτουργεί ως οιονεί αντίβαρο στην *αρχή της υπεροχής* του ενωσιακού δικαίου, όταν ανακύπτει σύγκρουση ανάμεσα στις δύο δικαιοταξίες. Σύμφωνα δε με τις εν λόγω γαλλικές συνταγματικές διατάξεις, η μεταφορά μιας οδηγίας δεν μπορεί να έρχεται σε αντίθεση με κανόνα ή αρχή που είναι συμφυής με τη γαλλική συνταγματική ταυτότητα, παρά μόνο με τη συναίνεση της συντακτικής εξουσίας.

Στη διάδρασή του με την ενωσιακή έννομη τάξη, το γαλλικό *Συνταγματικό Συμβούλιο* (*Conseil Constitutionnel*) χρησιμοποίησε παρόμοια πρακτική με το BVerfG, ως προς τον έλεγχο συμβατότητας του ενωσιακού δικαίου με τις εγχώριες συνταγματικές πρόνοιες. Υιοθέτησε όμως ηπιότερο τόνο, εν αντιθέσει με την «πολεμική» διάθεση του BVerfG, όσον αφορά τυχόν περιπτώσεις μη συμβατότητας με τις προβλέψεις του άρθρου 54 του γαλλικού *Συντάγματος*.

Ωστόσο, παρατηρήθηκε ένα ιδιαίτερο παράδοξο. Ενώ το *Conseil d'État* δεν αναγνώρισε την υπεροχή του κοινοτικού δικαίου στην υπόθεση *Semoules*,²⁹¹ επτά χρόνια αργότερα το *Ακυρωτικό Δικαστήριο* (*Cour de Cassation*) απεδέχθη την *αρχή της υπεροχής* στις υποθέσεις *Jaques Vabre* και *von Kempis*.²⁹² Το *Conseil d'État* ήρε τη δικονομική σύγκρουση όταν στις υποθέσεις *Nicolo* και *Rothmans et Philip Morris*²⁹³ απεδέχθη την *αρχή της υπεροχής*, χωρίς ωστόσο να αναγνωρίσει την ειδική φύση της ΕΟΚ.²⁹⁴

²⁹⁰ Βλ. άρθρο 89, παρ. 1 και 3 του Συντάγματος της Γαλλικής Δημοκρατίας.

²⁹¹ Βλ. Conseil d'État (Section du Contentieux), Décision du 1 mars 1968, *Semoules*, No 62814, ECLI:FR:CESJS:1968:62814.19680301.

²⁹² Βλ. αντίστοιχα Cour de Cassation (Chambre MIXTE), Décision du 24 mai 1975, *Directeur General des Douanes v Société Vabre Jaques & Société Weigel*, No 73-13.556, BDACDC N. 4 P. 6. και Cour de Cassation (Chambre Civile 3), Décision du 15 décembre 1975, *von Kempis v Geldof*, No 74-12.457, BDACDC N. 373 P. 282.

²⁹³ Βλ. αντίστοιχα Conseil d'État (Assemblée), Décision du 20 octobre 1989, *Nicolo*, No 108243, ECLI:FR:CEASS:1989:108243.19891020 και Conseil d'État (Assemblée), Décision du 28 février 1992, *Société Rothmans International France et Société Philip Morris France*, No 56776 56777, ECLI:FR:CEASS:1992:56776.19920228.

²⁹⁴ Μπρακατσούλας, ό.π., σσ. 179-180.

Ως προς την εφαρμογή του παράγωγου ενωσιακού δικαίου, το *Conseil Constitutionnel* με τις αποφάσεις 2006-540 DC²⁹⁵ και 2011-631 DC²⁹⁶ έκρινε πως το δίκαιο της ΕΕ, εν προκειμένω κανονισμός και οδηγία αντίστοιχα, δύναται να περιορισθεί ως προς την εφαρμογή του, εάν έρχεται σε σύγκρουση με αρχές που είναι σύμφυτες με την έννοια της εθνικής συνταγματικής ταυτότητας και την προστασία της. Ο περιορισμός αυτός δε, τίθεται υπό την αίρεση σχετικής συνταγματικής συναίνεσης,²⁹⁷ οπότε και παύει να ισχύει.

Με τη συνταγματική αναθεώρηση του 2008, το *Conseil Constitutionnel* απέκτησε την αρμοδιότητα άσκησης κατασταλτικού συνταγματικού ελέγχου. Με τον τρόπο αυτό, υποστηρίχθηκε δικαίως πως τα χαμηλότερης βαθμίδας εθνικά δικαστήρια αποστερούνταν του δικαιώματός τους, δυνάμει του άρθρου 267 της ΣΛΕΕ, να υποβάλλουν ενώπιον του ΔΕΕ προδικαστικό ερώτημα, οσάκις εθνικός νόμος ερχόταν σε σύγκρουση με το ενωσιακό δίκαιο, εάν προηγουμένως το *Conseil Constitutionnel* είχε κηρύξει τον υπόψη νόμο αντισυνταγματικό.

Το ΔΕΕ αντέδρασε στην προαναφερθείσα πρόβλεψη του αναθεωρημένου συντάγματος στις συνεκδικασθείσες υποθέσεις *Melki και Abdeli*,²⁹⁸ κρίνοντας πως η αποστέρηση της ευχέρειας και υποχρέωσης των εθνικών δικαστηρίων να υποβάλλουν προδικαστικά ερωτήματα στο ΔΕΕ ερχόταν σε σύγκρουση με το άρθρο 267 της ΣΛΕΕ.²⁹⁹ Παράλληλα, έκρινε ότι τα δικαστήρια θα έπρεπε να δύνανται να καταφεύγουν στον μηχανισμό της προδικαστικής παραπομπής ακόμη και μετά το πέρας του ελέγχου συνταγματικότητας και εάν κρίνουν πως ο εκάστοτε εθνικός κανόνας συγκρούεται με το ενωσιακό δίκαιο, να μην τον εφαρμόζουν.³⁰⁰

Εστιάζοντας στις εν γένει σχέσεις του ενωσιακού με το εθνικό δίκαιο, το ΔΕΕ έκρινε πως σε περίπτωση που η συνταγματικότητα ενωσιακού κανόνα ετίθετο εν αμφιβόλω, αρμόδιο να επιληφθεί επί της ακυρότητάς του ή μη ήταν μόνο το ίδιο το ΔΕΕ, προκειμένου να υπάρξει ασφάλεια δικαίου.³⁰¹ Κατά συνέπεια, ο έλεγχος συνταγματικότητας από το *Conseil Constitutionnel* ως παρεμπίπτων, δεν δύναται να αποκλείει το ΔΕΕ από τον σκοπό του.³⁰² Με αυτόν τον τρόπο, δύναται να συναχθεί πως το ΔΕΕ διατύπωσε μία εξαίρεση στην απολυτότητα της σύμφωνης προς το ενωσιακό δίκαιο ερμηνείας του εθνικού δικαίου που θεμελιώθηκε στην υπόθεση *Simmenthal*, υπό την αίρεση της συμμετοχής του, δια του ελέγχου του αποτελέσματος

²⁹⁵ Βλ. Conseil Constitutionnel, Décision du 27 juillet 2006, No 2006-540 DC, σκέψη 19.

²⁹⁶ Βλ. Conseil Constitutionnel, Décision du 9 juin 2011, No 2011-631 DC., σκέψη 18.

²⁹⁷ Βλ. Conseil Constitutionnel, No 2006-540 DC, ό.π., σκέψη 19.

²⁹⁸ Βλ. Συνεκδικασθείσες Αποφάσεις του Δικαστηρίου της 22^{ης} Ιουνίου 2010, *Melki και Abdeli*, C-188/10 και C-189/10, ECLI:EU:C:2010:363.

²⁹⁹ Βλ. Συνεκδικασθείσες Αποφάσεις του Δικαστηρίου, *Melki και Abdeli*, C-188/10 και C-189/10, ό.π., σκέψη 57.

³⁰⁰ Βλ. Συνεκδικασθείσες Αποφάσεις του Δικαστηρίου, *Melki και Abdeli*, C-188/10 και C-189/10, ό.π., σκέψη 57.

³⁰¹ Βλ. Συνεκδικασθείσες Αποφάσεις του Δικαστηρίου, *Melki και Abdeli*, C-188/10 και C-189/10, ό.π., σκέψη 54.

³⁰² Βλ. Συνεκδικασθείσες Αποφάσεις του Δικαστηρίου, *Melki και Abdeli*, C-188/10 και C-189/10, ό.π., σκέψεις 55 και 56.

του παρεμπόδιοντος συνταγματικού ελέγχου και της διατήρησης της αρμοδιότητας του «έχοντος τον τελευταίο λόγο».

Με την απόφαση της 21^{ης} Απριλίου 2021, στο πλαίσιο της αξιολόγησης προηγηθείσας προδικαστικής απόφασης του ΔΕΕ επί των υποθέσεων *La Quadrature du Net, French Data Network* και *Ordre des barreaux francophones*,³⁰³ το γαλλικό *Conseil d'État* αμφισβήτησε την αρχή της υπεροχής του δικαίου της ΕΕ.³⁰⁴ Ήδη από το 1998 το *Conseil d'État*, με την απόφαση *Sarran, Levacher et autres*³⁰⁵ διακήρυξε την υπεροχή του γαλλικού *Συντάγματος* έναντι κάθε κανόνα δικαίου που δυνητικά θα αντετίθετο σε αυτό, αποτελώντας εν πολλοίς τη βάση της γαλλικής έννομης τάξης.³⁰⁶ Ακολούθως, στην υπόθεση *Société Arcelor Atlantique et Lorraine et autres*³⁰⁷ θεμελίωσε την αρμοδιότητά του να ελέγχει εάν το δίκαιο της Ένωσης συγκρούεται με τις συμφυείς, με τη γαλλική συνταγματική ταυτότητα, αρχές και διατάξεις του γαλλικού *Συντάγματος* (ρήτρα *Arcelor*).

Εστιάζοντας στην αρχή της ισότητας που θεμελιώνεται στο *Σύνταγμα*, το γαλλικό δικαστήριο διακήρυξε την υποχρέωσή του να διαφυλάττει τη συνταγματική ταυτότητα της *Γαλλικής Δημοκρατίας*, έναντι κανόνων που την παραβιάζουν άμεσα ή έμμεσα, ανεξάρτητα αν οι περί ου ο λόγος κανόνες προέρχονται από το πρωτογενές ή το παράγωγο ενωσιακό δίκαιο. Επιπλέον, διακήρυξε την αρμοδιότητα απευθείας ελέγχου των κανόνων δικαίου ή/και των πράξεων της ενωσιακής δικαιοταξίας, ενώ διατηρούσε το δικαίωμα να μην απευθυνθεί δια του μηχανισμού της προδικαστικής παραπομπής στο ΔΕΕ, εάν το έκρινε μη αναγκαίο.³⁰⁸ Στην περίπτωση δε που διεγίνωσκε τη μη συμβατότητα των ενωσιακών κανόνων δικαίου με τις, σύμφυτες με τη συνταγματική ταυτότητα της Γαλλίας, διατάξεις του γαλλικού *Συντάγματος*, μπορούσε να αφήσει ανεφάρμοστες τις διατάξεις του ενωσιακού δικαίου.³⁰⁹

Ωστόσο, η απόφαση στην υπόθεση *French Data Network* αποτέλεσε, αν όχι ακραίο, ίσως παράτολμο άλμα του γαλλικού δικαστηρίου σε ό,τι αφορά τις εν γένει σχέσεις ανάμεσα στην ενωσιακή και τη γαλλική δικαιοταξία. Η υπόθεση αφορούσε την Οδηγία 2002/58/ΕΚ, η οποία παρείχε ειδικό νομικό πλαίσιο ως προς την προστασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και την προστασία του ιδιωτικού βίου στις ηλεκτρονικές επικοινωνίες. Ήδη από την υπόθεση *La*

³⁰³ Βλ. Συνεκδικασθείσες Αποφάσεις του Δικαστηρίου της 6^{ης} Οκτωβρίου 2020, *La Quadrature du Net and Others, French Data Network* και *Ordre des barreaux francophones*, C-511/18, C-512/18 και C-520/18, ECLI:EU:C:2020:791.

³⁰⁴ Βλ. Conseil d'État (Assemblée), Décision du 21 avril 2021, No 393099, ECLI:FR:CEASS:2021:393099.20210421.

³⁰⁵ Βλ. Conseil d'État (Assemblée), Décision du 30 octobre 1998, *Sarran, Levacher et autres*, No 200286, ECLI:FR:CEASS:1998:200286.19981030.

³⁰⁶ Παυλόπουλος, ό.π., σ. 116.

³⁰⁷ Βλ. Conseil d'État (Assemblée), Décision du 08 février 2007, *Société Arcelor Atlantique et Lorraine et autres*, No 287110, ECLI:FR:CEASS:2007:287110.20070208.

³⁰⁸ Παυλόπουλος, ό.π., σσ. 117-119.

³⁰⁹ Παυλόπουλος, ό.π., σ. 119.

Quadrature du Net, το ΔΕΕ είχε αποφανθεί πως ακόμα και τομείς ιδιαίτερα ευαίσθητοι, όπως η έννοια της εθνικής ασφάλειας, που παραμένουν στην αρμοδιότητα των κρατών-μελών, ενέπιπταν δυνητικά στις διατάξεις της Οδηγίας 2002/58/ΕΚ.³¹⁰

Το *Conseil d'État* διέγινωσε ότι οι διατάξεις της οδηγίας επηρέαζαν τομείς της γαλλικής δικαιοταξίας που εξυπηρετούσαν στόχους συνταγματικής αξίας, οι οποίοι εντάσσονταν στο κανονιστικό πλαίσιο της γαλλικής συνταγματικής ταυτότητας³¹¹. Πιο συγκεκριμένα, οι εν λόγω τομείς αφορούσαν την καταπολέμηση της εγκληματικότητας και την προστασία της εθνικής ασφάλειας. Διακηρύσσοντας πως ο τομέας της εθνικής ασφάλειας παραμένει στην αρμοδιότητα των κρατών-μελών,³¹² εστίασε στον έλεγχο της κανονιστικής επάρκειας του πρωτογενούς ενωσιακού δικαίου, ως προς την προστασία της γαλλικής συνταγματικής ταυτότητας. Διαπίστωσε δε πως το πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο δεν παρείχε στους προαναφερθέντες, συνταγματικής αξίας, σκοπούς προστασία ισοδύναμη με αυτή της γαλλικής συνταγματικής τάξης.³¹³ Με τον τρόπο αυτό, αναγνώρισε αυξημένη κανονιστική ισχύ στις διατάξεις της συνταγματικής έννομης τάξης, αμφισβητώντας ευθέως την υπεροχή του ενωσιακού δικαίου³¹⁴ και εφαρμόζοντας στην πράξη τη λογική «εν αρχή ην το Σύνταγμα».³¹⁵

Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι το *Conseil d'État* δεν υιοθέτησε την επιθετική διάθεση του *Δικαστηρίου της Καρλσρούης* – ενάντια ακόμα και στις, εμπνευσμένες από την απόφαση του BVerfG (της 5^{ης} Μαΐου 2020), παραινήσεις της εκτελεστικής εξουσίας – καθώς και την άνευ προηγουμένου εκφραστική του υπόψη δικαστηρίου έναντι του ΔΕΕ, επέλεξε συνειδητά μέσα από την αντιπαράθεση με την εγχώρια ποινική και την ενωσιακή δικαιοταξία να νομιμοποιήσει τη δική του άποψη σχετικά με την εγχώρια συνταγματική ταυτότητα, δια της συναίρεσης αυτής με την έννοια της εγγώριας δημόσιας τάξης.³¹⁶ Παρά ταύτα, αποτελεί ιδιαίτερης αξίας η επιλογή του να μην προβεί σε έλεγχο *ultra vires* των αποφάσεων του ΔΕΕ επί των προαναφερθέντων υποθέσεων, γεγονός που αποδεικνύει μία προσπάθεια επίτευξης ισορροπίας ανάμεσα στις δύο δικαιοταξίες.

Κατ' αυτόν τον τρόπο το *Conseil d'État*, αποφεύγοντας τη διολίσθηση σε μία άνευ σημασίας αντιδικία με το ΔΕΕ, επέλεξε να εστιάσει και να αναδείξει την αξία της *ρήτρας Arcelor*. Εμπλέκοντάς την ενεργά, αρχικά με την τήρηση της υπεροχής του δικαίου της ΕΕ, ως

³¹⁰ Βλ. Συνεκδικασθείσες Αποφάσεις του Δικαστηρίου, *La Quadrature, French Data και Ordre*, C-511/18, C-512/18 και C-520/18, ό.π., σκέψεις 1 και 2.

³¹¹ Βλ. *Conseil d'État*, No 393099, ό.π., σκέψεις 9-10, 57-58, και 80.

³¹² Βλ. *Conseil d'État*, No 393099, ό.π., σκέψεις 3 και 10.

³¹³ Βλ. *Conseil d'État*, No 393099, ό.π., σκέψεις 5 και 10.

³¹⁴ Βλ. *Conseil d'État*, No 393099, ό.π., σκέψη 5.

³¹⁵ Παυλόπουλος, ό.π., σσ. 124-128.

³¹⁶ Βλ. *Conseil d'État*, No 393099, ό.π., σκέψη 10.

απορρέουσας συνταγματικής υποχρέωσης,³¹⁷ πέτυχε να θέσει την *αρχή της υπεροχής* υπό την «προστασία» του γαλλικού συνταγματισμού, έχοντας ως γνώμονα πως ο υπέρτατος νόμος είναι το *Σύνταγμα*. Χωρίς να αρνείται την αρμοδιότητα του ΔΕΕ στην ερμηνεία του ενωσιακού δικαίου και τον έλεγχο του κύρους του παράγωγου δικαίου της ΕΕ, έθεσε τον εγχώριο έλεγχο συνταγματικότητας υπό την εποπτεία του ΔΕΕ, υπό την αίρεση απουσίας ενωσιακού κανόνα ή διάταξης που παρέχει ισοδύναμη προστασία με αυτήν που θεμελιώνεται στο γαλλικό *Σύνταγμα*, δυνάμει του άρθρου 88(1) του *Συντάγματος*.

Συνεπώς, η υποχρέωση τήρησης του ενωσιακού δικαίου που απορρέει από τις *Συνθήκες*, ενσωματώνεται στην εγχώρια συνταγματική τάξη, θεμελιώνεται δε και κατοχυρώνεται στο ίδιο το συνταγματικό κείμενο. Παράλληλα, το ενωσιακό δίκαιο πρέπει να προσεγγίζεται και να ερμηνεύεται από τον εγχώριο δικαστή κατά τρόπο σύμφωνο προς τις πρόνοιες του *Συντάγματος*. Σε κάθε περίπτωση όμως, ο εθνικός δικαστής οφείλει να σέβεται την *αρχή της καλόπιστης συνεργασίας* του άρθρου 4(3) της ΣΕΕ, αποφεύγοντας την πιθανότητα η απόφασή του «να θέσει σε κίνδυνο την πραγματοποίηση των στόχων της *Ενωσης*».

3.5. Η περίπτωση της Ελλάδας

Όπως προαναφέρθηκε, οι αρχές του *άμεσου αποτελέσματος* και της *υπεροχής* προσέδωσαν στους ενωσιακούς κανόνες δικαίου την ικανότητα να εισχωρούν στις εγχώριες δικαιοταξίες με άμεσο τρόπο, γεγονός που δύναται να ερμηνευθεί ως περιορισμός της ισχύος και της εν γένει κυριαρχίας των κρατών-μελών. Απότοκο αυτού ήταν το ΔΕΕ να κατηγορηθεί πολλακίς για δικαστικό ακτιβισμό, εκμεταλλευόμενο την πρωτοκαθεδρία του στην ερμηνεία των ενωσιακών κανόνων δικαίου.

Στην περίπτωση της ελληνικής δικαιοταξίας, το άρθρο 28 του ελληνικού *Συντάγματος* αποτέλεσε το νομικό θεμέλιο για την προσχώρηση της Ελλάδας στην ΕΟΚ και τη διαμόρφωση των σχέσεων ανάμεσα στην ενωσιακή και την εγχώρια δικαιοταξία.³¹⁸ Στην εμβληματική για την εγχώρια δικαιοταξία υπόθεση του «*Βασικού Μετόχου*», μετά την αναθεώρηση του ελληνικού συντάγματος το 2001, υιοθετήθηκε διάταξη,³¹⁹ η οποία όριζε το ασυμβίβαστο ανάμεσα στην ιδιότητα του βασικού μετόχου (μεταξύ άλλων) σε επιχείρηση μέσω ενημέρωσης με την ιδιότητα του βασικού μετόχου επιχείρησης που αναλαμβάνει έναντι του ελληνικού *Δημοσίου* (στενότερου ή ευρύτερου) την εκτέλεση έργων, προμηθειών ή παροχή υπηρεσιών. Επιπλέον, με τον ν.3021/2002, η εκτελεστική εξουσία ερμήνευσε τους όρους

³¹⁷ Βλ. άρθρο 88, παρ. 1 του γαλλικού Συντάγματος.

³¹⁸ Βλ. ερμηνευτική δήλωση του άρθρου 28Σ., ό.π.

³¹⁹ Βλ. άρθρο 14, παρ. 9 του ελληνικού Συντάγματος.

«βασικός μέτοχος», «ασυμβίβαστες ιδιότητες» κ.α., ενώ εξουσιοδότησε το ΕΣΡ να εκδίδει πιστοποιητικά περί της ασυμβατότητας ή μη.

Η ελληνική εταιρεία «Μηχανική» προσέφυγε στο Συμβούλιο της Επικρατείας, αιτούμενη την ακύρωση σχετικού πιστοποιητικού του ΕΣΡ,³²⁰ επικαλούμενη την παραβίαση του αναθεωρημένου άρθρου του Συντάγματος. Το ΣτΕ, αφού αρχικά διατύπωσε την άποψη πως «στην ελληνική έννομη τάξη δεν είναι δυνατόν να αναγνωρισθεί κανόνας υπέρτερης τυπικής ισχύος από οποιαδήποτε επιτακτικού χαρακτήρα συνταγματική διάταξη»,³²¹ απευθύνθηκε με δέσμη προδικαστικών ερωτημάτων στο ΔΕΕ,³²² περί της συμβατότητας του νόμου και της συνταγματικής διάταξης με την κοινοτική Οδηγία 93/37, περί σύναψης συμβάσεων δημοσίων έργων,³²³ και του κοινοτικού/ενωσιακού δικαίου εν συνόλω.

Κατά την εξέταση του ελληνικού προδικαστικού ερωτήματος, το ΔΕΕ ανέφερε ότι η αρμοδιότητα για την ερμηνεία των διατάξεων των εθνικών έννομων τάξεων εναπόκειται στα εθνικά δικαστήρια, συμπεριλαμβανομένου και του ελέγχου της συμβατότητας με τις διατάξεις του ενωσιακού δικαίου, ενώ αυτό είναι «μόνο» αρμόδιο για την ερμηνεία του δικαίου της ενωσιακής δικαιοταξίας.³²⁴ Ωστόσο, ενώ κάθε κράτος δύναται να απαγορεύει ορισμένες πρακτικές περί της ανάθεσης δημοσίων έργων, η καθιέρωση γενικού ασυμβίβαστου άνευ ετέρου και χωρίς τη δυνατότητα προσφυγής σε ένδικο μέσο (*δικαίωμα αναίρεσης*), αποτελεί δυσανάλογο μέτρο.³²⁵ Εν πολλοίς, ενώ υποστήριξε ότι δεν είναι αρμόδιο για την ερμηνεία των εθνικών διατάξεων, δύναται να τις ερμηνεύσει, οριοθετώντας σε πολλές περιπτώσεις ένα στενό εύρος αποφάσεων για το εθνικό δικαστήριο.

Με τη σειρά του, το ΣτΕ αναγνώρισε πως η καθιέρωση ενός γενικού ασυμβίβαστου αντιβαίνει στις θεμελιώδεις αρχές του ενωσιακού δικαίου, κρίνοντας αντισυνταγματικές τις διατάξεις των άρθρων 2 και 3 του ν. 3021/2002,³²⁶ οι οποίες καθιέρωναν απόλυτη και γενική απαγόρευση σύναψης δημοσίων συμβάσεων. Επεσήμανε δε πως η ερμηνευτική δήλωση του άρθρου 28Σ. θεμελιώνει την υποχρέωση εναρμόνισης των διατάξεων του Συντάγματος με τους ενωσιακούς κανόνες δικαίου.

³²⁰ Βλ. Πιστοποιητικό υπ' αριθμ. 8117/30.10.2002 του Εθνικού Συμβουλίου Ραδιοτηλεόρασης.

³²¹ Βλ. ΣτΕ (Δ' Τμήμα), Απόφαση της 3^{ης} Φεβρουαρίου 2004, «Βασικός Μέτοχος» – Μηχανική/ΕΣΡ, 3242/2004, σκέψη 19.

³²² Βλ. ΣτΕ (Ολομέλεια), Απόφαση, «Βασικός Μέτοχος» – Μηχανική/ΕΣΡ, 3670/2006, σκέψη 28.

³²³ Βλ. Οδηγία 93/37/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 14^{ης} Ιουλίου 1993, περί συντονισμού των διαδικασιών για τη σύναψη συμβάσεων δημοσίων έργων, (31993L0037), σκέψεις 54-83.

³²⁴ Απόφαση του Δικαστηρίου της 16^{ης} Δεκεμβρίου 2008, *Michaniki*, C-213/07, ECLI:EU:C:2008:731, σκέψεις 51 και 52.

³²⁵ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *Michaniki*, C-213/07, ό.π., σκέψεις 59 και 68.

³²⁶ Βλ. ΣτΕ (Ολομέλεια), «Βασικός Μέτοχος», 3670/2006, ό.π., σκέψη 9.

Η οριστική επίλυση της υπόψη υποθέσεως επήλθε με την έκδοση της απόφασης 3470/2011 από την Ολομέλεια του ΣτΕ.³²⁷ Το ΣτΕ περιορίστηκε σε έλεγχο επί της συνταγματικότητας των προαναφερθέντων νομοθετικών διατάξεων, χωρίς να εστιάσει στη συμβατότητα αυτών με το πρωτογενές και παράγωγο ενωσιακό δίκαιο. Διαπνεόμενο από την πεποίθηση περί της εναρμόνισης της εθνικής με την ενωσιακή έννομη τάξη, αξιοποίησε την κοινή, στον ευρωπαϊκό νομικό πολιτισμό, *αρχή της αναλογικότητας*,³²⁸ προκειμένου αφενός να αποτρέψει μία σύγκρουση ανάμεσα στο εγχώριο *Σύνταγμα* και το ενωσιακό δίκαιο,³²⁹ αφετέρου να υποστηρίξει την πλουραλιστική αντίληψη της ελληνικής δικαιοταξίας έναντι της ενωσιακής έννομης τάξης, απομακρυνόμενο από την μονιστική συνταγματική θεώρηση.

Εν κατακλείδι, είναι αναγκαία η επισήμανση πως στην περίπτωση της ελληνικής δικαιοταξίας η επίκληση της έννοιας της *συνταγματικής ταυτότητας* δεν ακολουθεί τη συχνότητα επίκλησης που χαρακτηρίζει τις συνταγματικές τάξεις έτερων κρατών-μελών της ΕΕ. Η πρόνοια του ίδιου του *Συντάγματος* να ρυθμίσει της προϋποθέσεις της ένταξης της Ελλάδας στην (τότε) ΕΟΚ, πριν ακόμα αυτή συντελεσθεί, καθώς και της δυνατότητας μεταβίβασης αρμοδιοτήτων σε αυτήν, δια του άρθρου 28Σ. κατέστησε τη, συνήθη για τα λοιπά μέλη των *Κοινοτήτων*, συνταγματική αναθεώρηση μη αναγκαία.

Ο Έλληνας νομοθέτης, διαβλέποντας την αναγκαιότητα ρύθμισης της συμβιωτικής σχέσης ανάμεσα στις δύο δικαιοταξίες, επέλεξε κυρίαρχα να προβλέψει τη δυνατότητα μεταβίβασης κυριαρχικών αρμοδιοτήτων σε διεθνείς οργανισμούς, γεγονός που συνέτεινε στην αντίληψη πως το ίδιο το *Σύνταγμα* θεμελιώνει την προτεραιότητα εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου έναντι του εγχώριου. Με τον τρόπο αυτό ουδέποτε διεκόπησαν οι κοινωνικοπολιτικοί δεσμοί με το θεμελιώδες ρυθμιστικό κείμενο της *Ελληνικής Δημοκρατίας*.

Επιπλέον, ο παρεμπίπτων και διάχυτος συνταγματικός έλεγχος στην ελληνική έννομη τάξη (παραδοσιακά στοιχεία της ελληνικής δικαιοταξίας),³³⁰ η απουσία ενός συνταγματικού δικαστηρίου, καθώς και οι προβλέψεις του άρθρου 28(3)Σ. περί του σεβασμού των θεμελιωδών δικαιωμάτων και του δημοκρατικού πολιτεύματος, καθόρισαν τη συμβιωτική σχέση του ενωσιακού με το εγχώριο δίκαιο. Συναφώς, ουδέποτε κατέστη αναγκαία η νομολογιακή συγκρότηση μιας συγκρουσιακής, με το δίκαιο της *Ένωσης*, εγχώριας συνταγματικής ταυτότητας, γεγονός που συνετέλεσε στην εμπέδωση της άρρηκτης συμπόρευσης και θετικής επίδρασης της ενωσιακής στην εγχώρια δικαιοταξία, καθώς και τη

³²⁷ Συνοδινού, Χ., *Συνολικές παρατηρήσεις*, ΘΠΔΔ, 12/2011, σσ. 1128-1131.

³²⁸ Βλ. ΣτΕ (Ολομέλεια), Απόφαση της 11^{ης} Μαρτίου 2011, «*Βασικός Μέτοχος*» – *Μηχανική/ΕΣΡ*, 3470/2011 και άρθρο 25, παρ. 1 του ελληνικού Συντάγματος.

³²⁹ Βλ. άρθρο 14, παρ. 9 του ελληνικού Συντάγματος.

³³⁰ Βλ. άρθρο 100, παρ. 5 του ελληνικού Συντάγματος.

διαμόρφωση της πεποίθησης περί της αναγκαιότητας εναρμόνισης ή/και ερμηνείας των εγχώριων συνταγματικών διατάξεων με τους κανόνες του δικαίου της ΕΕ.³³¹

3.6. Οι ιδιαίτερες περιπτώσεις της Ιρλανδίας, της Αυστρίας και της Τσεχίας

Στην ενδιαφέρουσα υπόθεση *SPUC κατά Grogan* το ΔΕΚ κλήθηκε να αποφανθεί εάν η έννοια της προστασίας των συνταγματικών δικαιωμάτων δύναται να συνιστά ικανό κριτήριο για τη μη εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου.³³² Εν προκειμένω, η υπόψη υπόθεση αφορούσε την απαγόρευση διακίνησης ενημερωτικού υλικού, σχετικού με τις αμβλώσεις, ενέργεια η οποία προσέκρουε στη συνταγματικά κατοχυρωμένη προστασία του δικαιώματος στη ζωή του «αγέννητου παιδιού».³³³ Το ΔΕΚ έκρινε ότι η διαδικασία διακοπής της κύησης συνιστά παροχή ιατρικής υπηρεσίας, η οποία λαμβάνει χώρα έναντι οικονομικής αμοιβής. Συνεπώς ο περιορισμός στην παροχή υπηρεσιών αντιβαίνει στο κοινοτικό δίκαιο, ενώ και ο περιορισμός στη διακίνηση ενημερωτικού υλικού δεν είναι εξίσου συμβατός με αυτό. Ωστόσο, απέφυγε να αγγίξει το – ευαίσθητο για τον συνταγματικό πυρήνα της Ιρλανδίας – ζήτημα της προστασίας της ζωής του «αγέννητου παιδιού».

Στην αυστριακή υπόθεση *Sayn-Wittgenstein* το ΔΕΕ κινήθηκε βάσει της ίδιας συλλογιστικής με την υπόθεση *Omega*.³³⁴ Η υπόθεση αφορούσε την απαγόρευση εκ μέρους των αυστριακών αρχών σε Αυστριακή υπήκοο που υιοθετήθηκε από Γερμανό υπήκοο να κάνει χρήση του πλήρους ονόματός της, καθώς το επώνυμό της (το οποίο απέκτησε από τον θετό πατέρα της) περιείχε τίτλο ευγενείας και πρόθεμα δηλωτικό τίτλου ευγενείας. Οι αρχές προχώρησαν σε αυτεπάγγελτη διόρθωση του καταχωρηθέντος ονόματος, με την αφαίρεση του τίτλου ευγενείας και του δηλωτικού τίτλου ευγενείας προθέματος, δυνάμει σχετικού νόμου περί καταργήσεως των τίτλων ευγενείας. Η υπήκοος Αυστρίας προσέφυγε στην αυστριακή δικαιοσύνη εναντίον της ως άνω πράξης (του ομόσπονδου κράτους της Βιέννης), με αποτέλεσμα το *Συνταγματικό Δικαστήριο* να υποβάλει σχετικό προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ, επί της συμβατότητας ή μη της αυστριακής διοικητικής πράξης με το δίκαιο της ΕΕ.³³⁵

Κατά την εκδίκαση, η Αυστρία επικαλέσθηκε πως ο νόμος για την κατάργηση των τίτλων ευγενείας εντασσόταν στο πλαίσιο προστασίας της αυστριακής συνταγματικής ταυτότητας.³³⁶

³³¹ Βλ. ΣτΕ (Ολομέλεια), «*Βασικός Μέτοχος*», 3470/2011, ό.π., σκέψη 9.

³³² Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου της 4^{ης} Οκτωβρίου 1991, *Society for the Protection of Unborn Children Ireland v Grogan and Others*, C-159/90, ECLI:EU:C:1991:378.

³³³ Βλ. άρθρο 40 του Συντάγματος της Δημοκρατίας της Ιρλανδίας.

³³⁴ Βλ. Αποφάσεις του Δικαστηρίου, *Sayn-Wittgenstein*, C-208/09, ό.π. και *Omega*, C-36/02, ό.π.

³³⁵ Βλ. άρθρο 21 της ΣΛΕΕ.

³³⁶ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *Sayn-Wittgenstein*, C-208/09, ό.π., σκέψεις 74-76 και 82.

Το ΔΕΕ, αφού αναφέρθηκε στη *ρήτρα εθνικής ταυτότητας*,³³⁷ αναγνώρισε την *αρχή της ισότητας* ως γενική αρχή του ενωσιακού δικαίου, η οποία κατοχυρώνεται στον ΧΘΔΕΕ.³³⁸ Ακολούθως, έκρινε πως η προστασία της υπόψη αρχής αποτελεί θεμιτό και συμβατό με το ενωσιακό δίκαιο σκοπό. Κατά συνέπεια, η κατάργηση των τίτλων ευγενείας δεν αντιβαίνει στην *αρχή της αναλογικότητας* και δεν αποκλείεται ως πιθανό μέτρο, εφόσον ως πράξη «είναι αναγκαία για την προστασία των συμφερόντων τα οποία σκοπεί να διασφαλίσει και είναι ανάλογη του θεμιτώς επιδιωκόμενου σκοπού».³³⁹

Στην περίπτωση της Τσεχίας, η υπόθεση *Holubec* αποτέλεσε μία ιδιαίτερης αξίας υπόθεση, προήλθε δε μέσα από τη διαμάχη δύο ανωτάτων δικαστηρίων – του *Ανώτατου Διοικητικού Δικαστηρίου* και του *Ανώτατου Συνταγματικού Δικαστηρίου*. Το επίδικο αφορούσε διμερή σύμβαση που είχε υπογραφεί ανάμεσα στη Σλοβακία και την Τσεχία, σχετικά με την καταβολή σύνταξης στους πολίτες των δύο κρατών. Πιο συγκεκριμένα, μετά τη διάλυση της Τσεχοσλοβακίας οι πολίτες ηδύναντο να θεμελιώσουν δικαίωμα σύνταξης στο ομόσπονδο κράτος όπου καθείς έδρευε τη χρονική στιγμή της διάλυσης. Αποτέλεσμα αυτού ήταν κάποιοι Τσέχοι πολίτες να είναι δικαιούχοι μικρότερης σύνταξης, εν αντιθέσει με τους υπόλοιπους και να προσφύγουν στο *Ανώτατο Συνταγματικό Δικαστήριο της Τσεχίας*. Το τελευταίο, αφού αναγνώρισε πως η καταβολή μικρότερης σύνταξης παραβίαζε τη συνταγματικά κατοχυρωμένη *αρχή της ισότητας*, όρισε την υποχρέωση του κράτους να παράσχει συμπληρωματική σύνταξη στους πολίτες οι οποίοι:

- α. κατοικούσαν στην Τσεχία και
- β. διέθεταν τσεχική ιθαγένεια.

Το *Ανώτατο Διοικητικό Δικαστήριο*, αφού αρχικά διαφώνησε με την απόφαση του *Συνταγματικού Δικαστηρίου*, προσέφυγε στο ΔΕΕ υποβάλλοντας προδικαστικό ερώτημα, στο πλαίσιο συναφούς υπόθεσης,³⁴⁰ με το οποίο ερωτούσε περί της συμβατότητας της καταβολής πρόσθετης σύνταξης, με το δίκαιο της ΕΕ.³⁴¹ Το ΔΕΕ υποστήριξε πως η διασύνδεση της καταβολής πρόσθετης σύνταξης με την κατοικία του ενδιαφερομένου συνιστούσε διάκριση λόγω ιθαγένειας, κατά παράβαση του Κανονισμού 1408/71 του Συμβουλίου, χωρίς ωστόσο αυτό να συνεπάγεται τη στέρηση της υπόψη παροχής για άτομα τα οποία πληρούν τις ως άνω δύο προϋποθέσεις.³⁴²

³³⁷ Βλ. άρθρο 4, παρ. 2 της ΣΕΕ (2016).

³³⁸ Βλ. άρθρο 20 του ΧΘΔΕΕ.

³³⁹ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *Sayn-Wittgenstein*, C-208/09, ό.π., σκέψεις 12-14.

³⁴⁰ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *Landtová*, C-399/09, ό.π.

³⁴¹ Κουσπή, ό.π., σσ. 64-65.

³⁴² Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *Landtová*, C-399/09, ό.π., σκέψεις 38-40.

Εν συνεχεία το *Συνταγματικό Δικαστήριο* επανήλθε, διακηρύττοντας μία εξόχως αντιδραστική θέση ως προς τις σχέσεις του ενωσιακού δικαίου και της εγχώριας συνταγματικής τάξης. Επικαλούμενο τις νομολογιακές αρχές *Solange I* και *Solange II*, αναγνώρισε εαυτώ ως προστάτη της εθνικής συνταγματικής τάξης, διατηρώντας την αποκλειστική αρμοδιότητα ελέγχου της συμβατότητας των κανόνων και πράξεων της ενωσιακής δικαιοταξίας με τους κανόνες που εντάσσονται στον συνταγματικό πυρήνα του κράτους.³⁴³ Ακολούθως, αφού οριοθέτησε το εύρος του ελέγχου, εμπνεόμενο από το BVerfG, απένειμε στον εαυτό του την αρμοδιότητα άσκησης του υπόψη ελέγχου ως *ultima ratio*.

Συνεπεία των ανωτέρω, εάν κατά την άσκηση του εξαιρετικού του ελέγχου το *Συνταγματικό Δικαστήριο* διεγίνωσκε πως πράξη των ενωσιακών θεσμικών οργάνων ελήφθη *ultra vires*, διέθετε την αρμοδιότητα και υποχρέωση να κηρύξει αυτήν μη δεσμευτική για την Τσεχία. Όμως, η θέση του *Συνταγματικού Δικαστηρίου* να χαρακτηρίσει την ως άνω απόφαση του ΔΕΕ *ultra vires*, ενδύοντάς την μάλιστα με τα ανωτέρω χαρακτηριστικά, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί μεμονωμένη, εάν ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι σε προηγούμενη απόφασή του, σχετικά με τη *Μεταρρυθμιστική Συνθήκη*, είχε κάνει δεκτή τη στάση περί της σύμφωνης με το ενωσιακό δίκαιο ερμηνείας του *Συντάγματος*.³⁴⁴

3.7. Η άρνηση του της Δανίας να εφαρμόσει το δίκαιο της ΕΕ

Στην περίπτωση της Δανίας, η κυβέρνηση της χώρας κύρωσε τη *Μεταρρυθμιστική Συνθήκη* σύμφωνα με τη διαδικασία του άρθρου 19Σ. και όχι σύμφωνα με το άρθρο 20Σ. που προέβλεπε την επίτευξη ειδικής πλειοψηφίας, λόγω μεταφοράς αρμοδιοτήτων σε υπερεθνικούς οργανισμούς.³⁴⁵ Σε μεταγενέστερο χρόνο, το *Ανώτατο Δικαστήριο* της Δανίας κλήθηκε να κρίνει τη συνταγματικότητα της υπόψη κυβερνητικής επιλογής.

Στην υπόθεση *Hausgaard*,³⁴⁶ το *Ανώτατο Δικαστήριο* έκρινε πως δεν απαιτείτο να ενεργοποιηθεί η διαδικασία του άρθρου 20Σ., καθότι η ΕΕ εξακολουθούσε να αποτελεί έναν διεθνή οργανισμό, χωρίς μία νέα, διακριτή ταυτότητα, όπου τα κράτη-μέλη παραμένουν κυρίαρχα.³⁴⁷ Επανέλαβε δε πως το ίδιο εξακολουθούσε να κατέχει την αρμοδιότητα ελέγχου περί τη συνταγματικότητα των ενωσιακών κανόνων δικαίου και των πράξεων των θεσμικών οργάνων της ΕΕ, ενώ η κυβέρνηση όφειλε να μην επιτρέπει την επέκταση των αρμοδιοτήτων

³⁴³ Βλ. Απόφαση του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Τσεχίας, *Régime de pensions slovaque*, Pl.ÚS5/12, σ. 10.

³⁴⁴ Βλ. Απόφαση του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Τσεχικής Δημοκρατίας της 3^{ης} Νοεμβρίου 2009, *Treaty of Lisbon II*, Pl. ÚS 29/09.

³⁴⁵ Βλ. άρθρα 19 και 20 της Συνταγματικής Πράξης του Βασιλείου της Δανίας.

³⁴⁶ Βλ. Højesteret, Judgement of 20 February 2013, *Hausgaard and Others v Prime Minister*, UfR 1451.

³⁴⁷ Βλ. Højesteret, Hausgaard, UfR 1451, ό.π., σ. 8b και 10c.

της Ένωσης σε τομείς πέραν αυτών που ρητά της έχουν απονεμηθεί από τις Συνθήκες.³⁴⁸ Ακόμη, διακήρυξε την αδυναμία του ΧΘΔΕΕ να διευρύνει τις αρμοδιότητες της Ένωσης πέραν του οριοθετημένου, εκ της αρχής της *δοτής αρμοδιότητας*, πλαισίου.

Ακολούθως, στην υπόθεση *Ajos A/S*,³⁴⁹ το *Ανώτατο Δικαστήριο* προσέφυγε στον μηχανισμό προδικαστικής παραπομπής, ερωτώντας το ΔΕΕ αφενός εάν μία γενική άγραφη αρχή του ενωσιακού δικαίου δύναται να περιορίσει την εφαρμογή του εθνικού δικαίου, αφετέρου περί του τρόπου ερμηνείας του ενωσιακού δικαίου έναντι εθνικού κανόνα δικαίου.³⁵⁰ Στην απάντησή του το ΔΕΕ έλαβε καταφατική θέση ως προς το πρώτο ερώτημα. Στο δεύτερο επανέλαβε πως ο εθνικός δικαστής οφείλει να προβαίνει σε σύμφωνη με το ενωσιακό δίκαιο ερμηνεία των διατάξεων του εσωτερικού δικαίου, τις οποίες καλείται να εφαρμόσει. Εάν η σύμφωνη ερμηνεία καθίσταται αδύνατη, τότε οφείλει να αφήνει ανεφάρμοστη κάθε διάταξη του εθνικού δικαίου αντίθετη προς το ενωσιακό δίκαιο, χωρίς ωστόσο να υπέχει υποχρέωσης εκβολής της από την εγχώρια έννομη τάξη.³⁵¹

Αξιοσημείωτη ωστόσο παρουσιάζεται η άρνηση του *Ανωτάτου Δικαστηρίου* να εφαρμόσει την απόφαση του ΔΕΕ επί των δικών του προδικαστικών ερωτημάτων, πολλώ δε μάλλον την επίδικη ενωσιακή αρχή. Προκειμένου να θεμελιώσει τον ισχυρισμό του ανέφερε πως ο κυρωτικός νόμος της *Μεταρρυθμιστικής Συνθήκης* δεν περιλαμβάνει σχετική πρόνοια ως προς τις άγραφες αρχές του δικαίου. Κατά συνέπεια, μία τέτοια αρχή δεν δύναται να υπερισχύει του εθνικού κανόνα δικαίου.³⁵²

3.8. Η περίπτωση της Ρουμανίας

Από την ένταξή της στην *Ευρωπαϊκή Ένωση*, η Ρουμανία εντάχθηκε σε μία διαδικασία εναρμόνισης με τις θεμελιώδεις αρχές της ΕΕ. Η ως άνω διαδικασία υποστηρίχθηκε δια του *Μηχανισμού Συνεργασίας και Ελέγχου* της *Ευρωπαϊκής Επιτροπής*, εστιάζοντας σε κεντρικές πτυχές του ρουμανικού δικαιοταξικού και δικαστικού συστήματος, καθώς και την προσπάθεια μεταρρυθμιστικής αναμόρφωσης των υπόψη συστημάτων.

Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα για την έννοια της εθνικής συνταγματικής ταυτότητας κατέστη η υπόθεση *Coman*.³⁵³ Στη συγκεκριμένη υπόθεση το επίδικο αφορούσε στο εάν ο περιορισμός στην άσκηση δικαιωμάτων, τα οποία απορρέουν από την ιδιότητα του «πολίτη της ΕΕ», για

³⁴⁸ Βλ. Højesteret, Hausgaard, UfR 1451, ό.π., σ. 13.

³⁴⁹ Βλ. Højesteret, Judgement of 6 December 2016, *Ajos A/S v Estate of A*, 15/2014.

³⁵⁰ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *DI*, C-441/14, ό.π., σκέψη 20.

³⁵¹ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *DI*, C-441/14, ό.π., σκέψεις 31, 33 και 35.

³⁵² Βλ. Højesteret, *Ajos*, 15/2014, ό.π., σ. 42.

³⁵³ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου της 5^{ης} Ιουνίου 2018, *Coman and Others*, C-673/16, ECLI:EU:C:2018:385.

λόγους προστασίας της εθνικής ταυτότητας συνιστά θεμιτό μέτρο. Πιο συγκεκριμένα, το ρουμανικό κράτος αρνήθηκε να χορηγήσει δικαίωμα διαμονής, πέραν των τριών μηνών, σε υπήκοο κράτους-μη-μέλους της ΕΕ, ο οποίος είχε συνάψει νομίμως γάμο με άτομο του ίδιου φύλου, υπήκοο του υπόψη κράτους-μέλους, σε άλλο κράτος-μέλος της ΕΕ, σύμφωνα με την εκείθεν νομοθεσία.

Οι ρουμανικές αρχές επικαλέσθηκαν ότι βάσει του ισχύοντος αστικού κώδικα δεν επιτρέπεται γάμος ανάμεσα σε άτομα του ίδιου φύλου. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ετίθετο ζήτημα ως προς την ελευθερία των πολιτών της ΕΕ να μετακινούνται ελεύθερα και να διαμένουν εντός της επικράτειάς της. Ο Ρουμάνος υπήκοος προσέφυγε στη δικαιοσύνη προβάλλοντας ένσταση αντισυνταγματικότητας του άρθρου 277(2) και (4), του ρουμανικού αστικού κώδικα, με αποτέλεσμα η υπόθεση να οδηγηθεί στο *Συνταγματικό Δικαστήριο*, το οποίο με τη σειρά του υπέβαλε σχετικά προδικαστικά ερωτήματα στο ΔΕΕ.

Στην ετυμηγορία του το ΔΕΕ έκρινε πως ο γάμος μεταξύ ατόμων του ίδιου φύλου που λαμβάνει χώρα σε έτερο κράτος-μέλος «*αποκλειστικώς για τη χορήγηση παράγωγου δικαιώματος διαμονής σε υπήκοο τρίτου κράτους, δεν θίγει τον θεσμό του γάμου*», όπως αυτός ορίζεται από το εθνικό δίκαιο.³⁵⁴ Ταυτόχρονα, το κράτος υποδοχής υποχρεούται «*απλώς να αναγνωρίζει τέτοιους γάμους*», η δε υποχρέωση αυτή «*δεν θίγει την εθνική ταυτότητα ούτε απειλεί τη δημόσια τάξη του οικείου κράτους-μέλους*»³⁵⁵ και δεν επιβάλλει στο κράτος-μέλος να θεσμοθετήσει τον γάμο μεταξύ προσώπων του ίδιου φύλου.³⁵⁶

Ακόμα πιο σημαντικός, για την αλληλεπίδραση της ενωσιακής με τη ρουμανική δικαιοταξία, κατέστη ο διάλογος με αφορμή την εγχώρια μεταρρύθμιση στον τομέα της δικαιοσύνης. Το 2018 ιδρύθηκε στη Ρουμανία μία εξειδικευμένη υπηρεσία της εισαγγελικής αρχής, με αποκλειστική αρμοδιότητα τη διερεύνησης των αδικημάτων που διαπράττονται από δικαστές και εισαγγελείς. Ακολούθως, στο πλαίσιο συναφών προσφυγών στο ΔΕΕ από εγχώρια δικαστήρια,³⁵⁷ εκφράστηκε η αντιπαράθεση ανάμεσα στις συνιστώσες της ρουμανικής δικαιοταξίας, με άμεσες προεκτάσεις στο πεδίο της ενωσιακής έννομης τάξης.

Τα υπόψη δικαστήρια, διερωτώμενα για τη συμβατότητα των ρουμανικών μεταρρυθμίσεων με το δίκαιο της ΕΕ,³⁵⁸ επιζήτησαν δια του μηχανισμού της προδικαστικής παραπομπής την οριστική και σε τελικό βαθμό κρίση του ΔΕΕ επί της σχέσης (συμβατότητας) ανάμεσα στο

³⁵⁴ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *Coman*, C-673/16, ό.π., σκέψη 45.

³⁵⁵ ³⁵⁵ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *Coman*, C-673/16, ό.π., σκέψη 46.

³⁵⁶ ³⁵⁶ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *Coman*, C-673/16, ό.π., σκέψη 45.

³⁵⁷ Βλ. Συνεκδικασθείσες Αποφάσεις του Δικαστηρίου της 18^{ης} Μαΐου 2021, *Asociația "Forumul Judecătorilor din România"*, C-83/19, C-127/19, C-195/19, C-291/19, C-355/19, και C-397/19, ECLI:EU:C:2021:393.

³⁵⁸ Βλ. Συνεκδικασθείσες Αποφάσεις του Δικαστηρίου, *Asociația "Forumul Judecătorilor din România"*, C-83/19, C-127/19, C-195/19, C-291/19, C-355/19, και C-397/19, ό.π., σκέψη 48.

εγχώριο και το ενωσιακό δίκαιο, επί τη βάσει των άρθρων 2, 4(3) και 19 της ΣΕΕ.³⁵⁹ Η κίνηση δε του *Συνταγματικού Δικαστηρίου* να ακυρώσει καταδικαστικές αποφάσεις του *Ανωτάτου Ακυρωτικού Δικαστηρίου*, επί υποθέσεων σχετικών με αδικήματα φορολογικής απάτης, διαφθοράς και αθέμιτης άσκησης επιρροής ως προς τη διαχείριση ευρωπαϊκών κονδυλίων,³⁶⁰ προκάλεσαν την έντονη αντίδραση του τελευταίου, η οποία εκδηλώθηκε με την ως άνω διαδικασία προσφυγής.

Το *Δικαστήριο*, με την απόφαση της 18^{ης} Μαΐου 2021, έκρινε ότι οι ρυθμίσεις που αφορούν την οργάνωση της δικαιοσύνης πρέπει να συνάδουν με τις απαιτήσεις του ενωσιακού δικαίου, ιδίως δε με την *αρχή του κράτους δικαίου*, δυνάμει του άρθρου 2 της ΣΕΕ.³⁶¹ Επιπλέον, η ίδρυση εξειδικευμένης υπηρεσίας με αποκλειστική αρμοδιότητα τη διερεύνηση αδικημάτων που διαπράττονται από δικαστές και εισαγγελείς, χωρίς να συντρέχουν αντικειμενικές και επαληθεύσιμες ανάγκες ως προς την ορθή απονομή της δικαιοσύνης, καθώς και χωρίς τη συνοδεία ειδικών εγγυήσεων περί της μη παρέμβασης στο έργο των δικαστικών και εισαγγελικών αρχών δια του πολιτικού ελέγχου, υπονομεύει την ανεξαρτησία των υπόψη αρχών και αντιβαίνει στο δίκαιο της ΕΕ και πιο συγκεκριμένα στο άρθρο 2 και το άρθρο 19(1)β' εδάφ. της ΣΕΕ και τα άρθρα 47 και 48 του ΧΘΔΕΕ.³⁶² Καταλήγει δε στη διαπίστωση ότι κάθε συνταγματική διάταξη ή ρύθμιση, η οποία αποστερεί από κατώτερο δικαστήριο την αυτεπάγγελτη ικανότητα απόφασης να αφήσει ανεφάρμοστη εθνική διάταξη που αντιβαίνει στις πρόνοιες του ενωσιακού δικαίου, δεν είναι συμβατή και συγκρούεται με την *αρχή της υπεροχής* του δικαίου της ΕΕ.³⁶³

Στην απάντησή του το *Συνταγματικό Δικαστήριο* διατύπωσε την άποψη πως το *Σύνταγμα* της Ρουμανίας διατηρεί την ιεραρχικά ανώτερη θέση του, δυνάμει του άρθρου 11(3)Σ. Επιπλέον, το ενωσιακό δίκαιο δεν διαθέτει προτεραιότητα έναντι του *Συντάγματος*.³⁶⁴ Συναφώς, οσάκις διάταξη του εγχώριου δικαίου κρίνεται συνταγματική με απόφαση του *Συνταγματικού Δικαστηρίου*, δεν δύναται να ελεγχθεί από δικαστήριο η συμβατότητά της με τις διατάξεις του δικαίου της ΕΕ, δυνάμει του άρθρου 148Σ.³⁶⁵

³⁵⁹ Βλ. Συνεκδικασθείσες Αποφάσεις του Δικαστηρίου, *Asociația "Forumul Judecătorilor din România"*, C-83/19, C-127/19, C-195/19, C-291/19, C-355/19, και C-397/19, ό.π., σκέψεις 160-162 και 176.

³⁶⁰ Συνεκδικασθείσες Αποφάσεις του Δικαστηρίου της 21^{ης} Δεκεμβρίου 2021, *Euro Box Promotion and Others*, C-357/19, C-379/19, C-547/19, C-811/19 και C-840/19, ECLI:EU:C:2021:1034.

³⁶¹ Βλ. Συνεκδικασθείσες Αποφάσεις του Δικαστηρίου, *Asociația "Forumul Judecătorilor din România"*, C-83/19, C-127/19, C-195/19, C-291/19, C-355/19, και C-397/19, ό.π., σκέψη 185.

³⁶² Βλ. Συνεκδικασθείσες Αποφάσεις του Δικαστηρίου, *Asociația "Forumul Judecătorilor din România"*, C-83/19, C-127/19, C-195/19, C-291/19, C-355/19, και C-397/19, ό.π., σκέψη 223.

³⁶³ Βλ. Συνεκδικασθείσες Αποφάσεις του Δικαστηρίου, *Asociația "Forumul Judecătorilor din România"*, C-83/19, C-127/19, C-195/19, C-291/19, C-355/19, και C-397/19, ό.π., σκέψη 252.

³⁶⁴ Βλ. άρθρο 148 του ρουμανικού Συντάγματος.

³⁶⁵ Βλ. *Curtea Constituțională, Decizia din 8 iunie 2021, nr. 390.*

Η αντιπαράθεση ανάμεσα στο *Συνταγματικό Δικαστήριο* και το ΔΕΕ ενισχύθηκε εν πολλοίς με την απόφαση του ΔΕΕ της 21^{ης} Δεκεμβρίου 2021, όπου το *Δικαστήριο* εκλήθη να αποφανθεί επί της δεσμευτικότητας της απόφασης 2006/928 για τη Ρουμανία, καθώς και επί της συμβατότητας εθνικών ρυθμίσεων με το ενωσιακό δίκαιο.³⁶⁶ Το ΔΕΕ, αφού διαπίστωσε τη δεσμευτικότητα της απόφασης 2006/928³⁶⁷ και κρίνοντας ότι η νομολογία του *Συνταγματικού Δικαστηρίου* αντιτίθεται στο ενωσιακό δίκαιο, απεφάνθη ότι δυνάμει της αρχής της υπεροχής, τα εθνικά δικαστήρια δύνανται να μην εφαρμόσουν απόφαση του *Συνταγματικού Δικαστηρίου* η οποία αντιτίθεται στο δίκαιο της Ένωσης, χωρίς να υπέχουν πειθαρχικών ευθυνών.³⁶⁸

Εν προκειμένω, το *Δικαστήριο* απεφάνθη ότι η νομολογία του *Συνταγματικού Δικαστηρίου*, η οποία επιφέρει την ακύρωση αποφάσεων εκδοθεισών από δικαστήριο πλημμελούς σύνθεσης, δεν είναι συμβατή με το ενωσιακό δίκαιο, εάν τίθενται σε κίνδυνο τα οικονομικά συμφέροντα της Ένωσης ή ελλοχεύει ο συστημικός κίνδυνος ατιμωρησίας.³⁶⁹ Επιπλέον, δυνάμει της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου, τα εθνικά δικαστήρια δύνανται να αφήσουν αυτεπαγγέλτως ανεφάρμοστη την περί ου ο λόγος νομολογία, εάν θεωρούν πως είναι αντίθετη προς το άρθρο 19(1)β'εδάφ. της ΣΕΕ, το άρθρο 325(1) της ΣΛΕΕ ή την απόφαση 2006/928,³⁷⁰ καθότι σε διαφορετική περίπτωση θα διέπρατταν πειθαρχικό παράπτωμα.³⁷¹

Η υπόθεση *RS (Effet des arrêts d'une cour constitutionnelle)* αποτελεί τη πιο πρόσφατη προσθήκη στην αντιπαράθεση ανάμεσα στην ενωσιακή και τη ρουμανική δικαιοταξία.³⁷² Εν προκειμένω, ρουμανικό εφετείο (*Curtea de Apel Craiova*) απευθύνθηκε δια του μηχανισμού της προδικαστικής παραπομπής στο ΔΕΕ,³⁷³ καθόσον σε σύγκρουση με το ρουμανικό *Συνταγματικό Δικαστήριο*, ώστε το *Δικαστήριο* να αποφανθεί επί της συμβατότητας διατάξεων

³⁶⁶ Βλ. Συνεκδικασθείσες Αποφάσεις του Δικαστηρίου, *Euro Box*, C-357/19, C-379/19, C-547/19, C-811/19 και C-840/19, ό.π., σκέψη 154.

³⁶⁷ Βλ. Συνεκδικασθείσες Αποφάσεις του Δικαστηρίου, *Euro Box*, C-357/19, C-379/19, C-547/19, C-811/19 και C-840/19, ό.π., σκέψη 175.

³⁶⁸ Βλ. Συνεκδικασθείσες Αποφάσεις του Δικαστηρίου, *Euro Box*, C-357/19, C-379/19, C-547/19, C-811/19 και C-840/19, ό.π., σκέψη 263.

³⁶⁹ Βλ. Συνεκδικασθείσες Αποφάσεις του Δικαστηρίου, *Euro Box*, C-357/19, C-379/19, C-547/19, C-811/19 και C-840/19, ό.π., σκέψη 213.

³⁷⁰ Βλ. σχετικά άρθρο 19, παρ. 1, εδάφ. 2 της ΣΕΕ (2016), άρθρο 325, παρ. 1 της ΣΛΕΕ και Απόφαση 2006/928/ΕΚ της Επιτροπής, της 13^{ης} Δεκεμβρίου 2006, για τη θέσπιση μηχανισμού για τη συνεργασία και τον έλεγχο της προόδου στη Ρουμανία όσον αφορά την επίτευξη των ειδικών στόχων αναφοράς στους τομείς της δικαστικής μεταρρύθμισης και της καταπολέμησης της διαφθοράς, (32006D0928).

³⁷¹ Βλ. Συνεκδικασθείσες Αποφάσεις του Δικαστηρίου, *Euro Box*, C-357/19, C-379/19, C-547/19, C-811/19 και C-840/19, ό.π., σκέψη 263.

³⁷² Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου της 22^{ας} Φεβρουαρίου 2021, *RS (Effet des arrêts d'une cour constitutionnelle)*, C-430/21, ECLI:EU:C:2022:99.

³⁷³ Βλ. *Curtea de Apel Craiova*, Αίτηση προδικαστικής αποφάσεως της 14^{ης} Ιουλίου 2021 (επί της υπόθεσης *RS*).

της εγχώριας έννομης και συνταγματικής τάξης, καθώς και δικαστικών πρακτικών με την αρχή της ανεξαρτησίας των δικαστών, όπως αυτή κατοχυρώνεται στο ενωσιακό δίκαιο³⁷⁴.

Ήδη με την απόφαση 390/2021 της 8^{ης} Ιουνίου 2021, το *Συνταγματικό Δικαστήριο* είχε διακηρύξει την πρωταρχία του ρουμανικού *Συντάγματος*, στο πλαίσιο της προστασίας και του σεβασμού της εθνικής συνταγματικής ταυτότητας.³⁷⁵ Σύμφωνα με την κρίση του, τα τακτικά δικαστήρια δεν ηδύναντο να ελέγξουν τη συμβατότητα εθνικών διατάξεων με το ενωσιακό δίκαιο, οσάκις αυτές κρίνονταν σύμφωνες με το άρθρο 148Σ. από το *Συνταγματικό Δικαστήριο*. Σε αντίθετη περίπτωση, εάν οι εθνικοί δικαστές δεν συμμορφώνονταν με τη νομολογία του υπόψη δικαστηρίου, συνέτρεχε ο κίνδυνος επιβολής πειθαρχικών κυρώσεων σε βάρος τους.³⁷⁶

Το ΔΕΕ, αφού επιχειρηματολόγησε ως προς τις σχέσεις που διέπουν την αλληλεπίδραση ανάμεσα στα τακτικά και τα εκάστοτε συνταγματικά δικαστήρια και οι οποίες οφείλουν να σέβονται τις αξίες της Ένωσης που κατοχυρώνονται από τις *Συνθήκες*,³⁷⁷ έκρινε ότι η αποστέρηση της δυνατότητας ελέγχου, εκ μέρους των τακτικών δικαστηρίων, της συμβατότητας με το ενωσιακό δίκαιο εθνικών νομοθετικών ρυθμίσεων, οι οποίες έχουν προηγουμένως κριθεί συνταγματικές, αντίκειται στο άρθρο 19(1)β'εδάφ. της ΣΕΕ, σε συνδυασμό με το άρθρο 2 και το άρθρο 4(2) και (3) της ΣΕΕ και το άρθρο 267 της ΣΛΕΕ.³⁷⁸ Επιπλέον, σε ό,τι αφορά τη στοιχειοθέτηση πειθαρχικών ευθυνών των δικαστών, έκρινε ότι οι σχετικές εθνικές ρυθμίσεις ή πρακτικές είναι αντίθετες προς το δίκαιο της Ένωσης, καθώς και την αρχή της υπεροχής αυτού.³⁷⁹

3.9. Οι περιπτώσεις της Ουγγαρίας και της Πολωνίας

3.9.1. Δύο περιπτώσεις ατελούς ενσωμάτωσης

Διακριτή περίπτωση στον διάλογο ενωσιακής και εθνικών εννόμων τάξεων αποτελεί το παράδειγμα της Ουγγαρίας, υπό την έννοια της εξυπηρέτησης πολιτικών σκοπιμοτήτων και όχι ενός καθαρού νομικού διαλόγου των υπόψη δικαιιοταξιών.

Τον Δεκέμβριο του 2011, το εγχώριο κοινοβούλιο προχώρησε σε νομοθέτηση διατάξεων για την οργάνωση των δικαστηρίων της χώρας, επιδιώκοντας εν πολλοίς τη μεταρρύθμιση του *Εθνικού Δικαστικού Συμβουλίου* και τον εν γένει έλεγχο της δικαστικής εξουσίας, δια της εξουσιοδότησης του προέδρου του νεοσύστατου *Εθνικού Δικαστικού Γραφείου* να προβαίνει

³⁷⁴ Βλ. άρθρο 19, παρ. 1, εδάφ. 2 της ΣΕΕ (2016) σε συνδυασμό με άρθρο 2 της ΣΕΕ (2016) και άρθρο 47 του ΧΘΔΕΕ.

³⁷⁵ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *RS, C-430/21*, ό.π., σκέψη 19.

³⁷⁶ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *RS, C-430/21*, ό.π., σκέψη 23.

³⁷⁷ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *RS, C-430/21*, ό.π., σκέψεις 38-55.

³⁷⁸ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *RS, C-430/21*, ό.π., σκέψη 78.

³⁷⁹ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *RS, C-430/21*, ό.π., σκέψη 93.

στη πλήρωση των υφιστάμενων κενών και ελλείψεων επ' αυτής. Η συγκέντρωση στο πρόσωπο του προέδρου του *Δικαστικού Συμβουλίου* του συνόλου των δικαστικών αρμοδιοτήτων, καθώς και ο πρόωρος τερματισμός της θητείας του προέδρου του *Ανωτάτου Δικαστηρίου*, επικρίθηκε έντονα από την *Επιτροπή* και το *Συμβούλιο της Ευρώπης*.³⁸⁰

Οι σχέσεις ανάμεσα στην ουγγρική και την ενωσιακή έννομη τάξη εξακολούθησαν επιδεινούμενες, όταν το 2015 εξεδόθη η απόφαση του *Ευρωπαϊκού Συμβουλίου* υπ' αριθμ. 2015/1601 περί ανακατανομής και μετεγκατάστασης προσφύγων στα κράτη-μέλη, βάσει ποσοτώσεων. Σκοπός της εν λόγω απόφασης ήταν η παροχή βοήθειας στην Ελλάδα και την Ιταλία που μέχρι εκείνη τη χρονική στιγμή επωμίζονταν το αποκλειστικό βάρος των αυξημένων μεταναστευτικών ροών.

Το *Συνταγματικό Δικαστήριο* της χώρας κλήθηκε να εξετάσει εάν η απόφαση αυτή παραβίαζε καθ' οιονδήποτε τρόπο τα συνταγματικά κατοχυρωμένα ατομικά δικαιώματα ή την ουγγρική κρατική κυριαρχία και κατ' επέκταση εάν ήταν συμβατή με τον ουγγρικό ΘΝ.³⁸¹ Χωρίς να εξετάσει τις διατάξεις που αφορούσαν τα δικαιώματα των προσφύγων και μεταναστών, εστίασε αποκλειστικά στις σχέσεις των εννόμων τάξεων Ένωσης-Ουγγαρίας. Έκρινε δε πως, δυνάμει της προστασίας της εθνικής κυριαρχίας και της συνταγματικής ταυτότητας, οι πράξεις της Ένωσης μπορούν να υπόκεινται σε περιορισμούς.

Ανάλογης υφής αποτέλεσε και η αντιπαράθεση της ενωσιακής με την πολωνική δικαιοταξία, με την ευθεία προσβολή της *αρχής του κράτους δικαίου*, εκ μέρους της πολωνικής κυβέρνησης και την προσπάθειά της να παρέμβει στα ενδότερα της εγχώριας δικαστικής εξουσίας. Κατά τα αρχικά στάδια της σύγκρουσης, το *Συνταγματικό Δικαστήριο της Πολωνίας*, εμπνεόμενο από το αντίστοιχο δικαστήριο της Τσεχίας (στην υπόθεση με τις σλοβακικές συντάξεις) και την υπόθεση *Lissabon-Urteil*, ασχολήθηκε με τα όρια της διαδικασίας της ευρωπαϊκής ενοποίησης, καθώς και με την ιδιότητα των κρατών-μελών ως υποκειμένων αυτής της διαδικασίας. Τουτέστιν, εστίασε στο ποιος διατηρεί την «*αρμοδιότητα της αρμοδιότητας*» (*kompetenz-kompetenz*).³⁸²

Αντιλαμβανόμενο την ΕΕ ως έναν διεθνή οργανισμό, χαρακτήρισε τη μεταφορά αρμοδιοτήτων σε αυτήν ως μία κυρίαρχη πράξη του κράτους, η οποία θεμελιώνεται από το ίδιο το *Σύνταγμα*. Ωστόσο, η εθνική συνταγματική ταυτότητα του κράτους δεν αποξενώνεται από την επιρροή της ενοποιητικής διαδικασίας. Στοιχεία της συναρθρώνονται μαζί με τις

³⁸⁰ Βλ. Joint Opinion of the Venice Commission and the Council of Europe, "Opinion on the new Constitution of Hungary", No. 621/2011, CDL-AD(2011)016, 20 June 2011, p. 10.

³⁸¹ Βλ. Constitutional Court of Hungary (Magyarország Alkotmánybírósága), Decision of 30 November 2016, *AB on the Interpretation of Article E (2) of the Fundamental Law*, No 22/2016 (XII.5.).

³⁸² Βλ. Συνταγματικό Δικαστήριο της Πολωνίας (Trybunał Konstytucyjny), Απόφαση της 11ης Νοεμβρίου 2010, Κ 32/09, σσ. 22-23.

βασικές αρχές της ευρωπαϊκής συμβίωσης, όπως περιγράφονται στη ΣΕΕ, στη βάση των κοινών συνταγματικών παραδόσεων των κρατών-μελών.³⁸³

Η στάση του συνίσταται στην αντίθεση της εγχώριας συνταγματικής τάξης μπροστά στην πιθανότητα απόλυτης υπεροχής του ενωσιακού δικαίου, κατά τρόπο που να αλλοιώνει εν πολλοίς τους θεμελιώδεις κανόνες και διατάξεις που συνθέτουν τον πυρήνα της συνταγματικής ταυτότητας του κράτους.³⁸⁴ Διαφοροποιήθηκε δε από το BVerfG κατά το ότι αναγνώρισε πως η αρμοδιότητα επίλυσης τυχόν συγκρούσεων δεν εναπόκειται σε αυτό, παρά τον χαρακτήρα του ως θεματοφύλακας του *Συντάγματος*, αλλά στον εθνικό (συνταγματικό) νομοθέτη, υπό τις προϋποθέσεις του άρθρου 9(2)Σ.³⁸⁵ Με αυτόν τον τρόπο, αποκρυσταλλώνεται η περίπτωση της Πολωνίας, της οποίας η ένταξη στην ΕΕ επήλθε μάλλον εν τη εννοία της ικανοποίησης μιας μεταψυχροπολεμικής ανάγκης για παροχή του αισθήματος ασφαλείας, χωρίς να έχει κατορθώσει να εξευρωπαϊσθεί ικανοποιητικά, υιοθετώντας εν *συνόλω* το κοινοτικό κεκτημένο.

Επιβεβαίωση της αντιπαράθεσης ανάμεσα στην *Ένωση* και την Πολωνία αποτέλεσε η κυβερνητική μεταρρύθμιση των θεμάτων της δικαιοσύνης από το 2015 και εντεύθεν. Η επιλογή της εκτελεστικής εξουσίας να νομοθετήσει την άνευ ελέγχου παρέμβασή της στα *interna corporis* της δικαστικής εξουσίας έφερε την Πολωνία προ των ευθυνών της. Μέσα από σειρά νομοθετικών παρεμβάσεων, παραβίασε την *αρχή της ανεξαρτησίας των δικαστών*, την *αρχή της ισοβιότητας*, ενώ ίδρυσε ένθετο σώμα, εν είδει πειθαρχικού οργάνου, αποσκοπώντας στη χειραγώγηση των αποφάσεων των δικαστών, όταν αυτές δεν εξυπηρετούσαν ή δεν επιβεβαίωναν τη «νομιμότητα» των αποφάσεων των οργάνων της εκτελεστικής εξουσίας.

Στις 2 Αυγούστου 2018 το *Συνταγματικό Δικαστήριο της Πολωνίας* υπέβαλε προδικαστικό ερώτημα προκειμένου το ΔΕΕ να αποφανθεί επί της έννοιας της *αρχής της δικαστικής ανεξαρτησίας*, σύμφωνα με τα οριζόμενα από το ενωσιακό δίκαιο³⁸⁶ και επί της αρχής της μη διάκρισης λόγω ηλικίας της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ του *Συμβουλίου*. Αντιδρώντας στην εν γένει συμπεριφορά της Πολωνίας, η *Επιτροπή* άσκησε προσφυγή επί παραλήψει,³⁸⁷ υποστηρίζοντας πως οι μεταρρυθμίσεις στη δικαιοσύνη έθιγαν ευθέως την προσωπική και λειτουργική ανεξαρτησία των δικαστικών λειτουργών των πολωνικών δικαστηρίων κάθε βαθμίδας.

Η *Επιτροπή* προσέφυγε επιπλέον και για τις ρυθμίσεις επί των ορίων συνταξιοδότησης των Πολωνών δικαστών, καθώς και της αρμοδιότητας του Υπουργού Δικαιοσύνης να διευρύνει

³⁸³ Βλ. Συνταγματικό Δικαστήριο της Πολωνίας, Κ 32/09, ό.π., σσ. 26-28.

³⁸⁴ Βλ. Συνταγματικό Δικαστήριο της Πολωνίας, Κ 32/09, ό.π., σσ. 38-42.

³⁸⁵ Claes, M., ‘The Validity and Primacy of EU Law and the “Cooperative Relationship” between National Constitutional Courts and the Court of Justice of the European Union’, *Maastricht Journal of European and Comparative Law*, Vol. 23(1), 2016, pp. 151–170, <https://doi.org/10.1177/1023263X1602300109>.

³⁸⁶ Βλ. άρθρα 2, 4, παρ. 3 και 19, παρ. 1 της ΣΛΕΕ και άρθρο 47 του ΧΘΔΕΕ.

³⁸⁷ Βλ. άρθρο 258 της ΣΛΕΕ.

αυτά κατά το δοκούν.³⁸⁸ Υποστήριξε πως οι υπόψη νομοθετικές ρυθμίσεις έθιγαν την *αρχή της μονιμότητας* των δικαστών, ενώ και η διακριτική ευχέρεια του Υπουργού παραβίαζε την *αρχή της ανεξαρτησίας* των δικαστών. Το ΔΕΕ απεφάνθη πως οι ρυθμίσεις της πολωνικής κυβέρνησης ήταν αντίθετες με το άρθρο 157 της ΣΛΕΕ³⁸⁹ και τις διατάξεις της Οδηγίας 2006/54/ΕΚ,³⁹⁰ ενώ και η άνευ ελέγχου δυνατότητα του εκάστοτε Υπουργού Δικαιοσύνης να διευρύνει τα όρια συνταξιοδότησης των δικαστικών λειτουργών συνιστούσε παραβίαση του πρωτογενούς ενωσιακού δικαίου.³⁹¹

Ταυτόχρονα η *Επιτροπή* υπέβαλε αίτηση ασφαλιστικών μέτρων, ώστε μέχρι την οριστική απόφαση του *Δικαστηρίου*, να ληφθούν προσωρινά μέτρα εναντίον της Πολωνίας.³⁹² Το ΔΕΕ διέταξε την Πολωνία αφενός να λάβει κάθε απαιτούμενο μέτρο, ώστε να διασφαλισθεί η λειτουργική δυνατότητα των δικαστών να ασκούν τα καθήκοντά τους, αφετέρου να απέχει από τη λήψη μέτρων που θα αποσκοπούσαν στην αντικατάσταση των δικαστών, οι οποίοι αποτελούσαν το αντικείμενο της υπόψη προσφυγής. Ζήτησε επιπλέον την ενημέρωση της *Επιτροπής* σχετικά με την πορεία συμμόρφωσης προς τα διατασσόμενα.³⁹³

Στις 24 Ιουνίου 2019 το *Δικαστήριο* απεφάνθη πως οι περί ου ο λόγος μεταρρυθμίσεις παραβίαζαν ευθέως το πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο και τη συνοχή της ενωσιακής έννομης τάξης.³⁹⁴ Ακολούθως, με την απόφαση της 19^{ης} Νοεμβρίου 2019,³⁹⁵ το ΔΕΕ απεφάνθη πως το *Πειθαρχικό Τμήμα* του *Ανωτάτου Δικαστηρίου* δεν πληρούσε τις απαιτήσεις ανεξαρτησίας και αμεροληψίας που κατοχυρώνονται στον ΧΘΔΕΕ, σε ό,τι αφορά τον τρόπο συγκρότησης και επιλογής των μελών του.³⁹⁶ Έκρινε πως η διαδικασία επιλογής των μελών του υπόψη δικαστηρίου καθίστατο προβληματική, καθότι η άμεση παρεμβολή της νομοθετικής και εκτελεστικής εξουσίας κατά τον καθορισμό των προτάσεων διορισμού, εδύνατο να

³⁸⁸ Παυλόπουλος, ό.π., σσ. 142-143.

³⁸⁹ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου της 5^{ης} Νοεμβρίου 2019, *Commission v Poland (Independence of ordinary courts)*, C-192/18, ECLI:EU:C:2019:924, σκέψη 136.

³⁹⁰ Βλ. Οδηγία 2006/54/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 5^{ης} Ιουλίου 2006, για την εφαρμογή της αρχής των ίσων ευκαιριών και της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών σε θέματα εργασίας και απασχόλησης, (32006L0054).

³⁹¹ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *Commission v Poland*, C-192/18, ό.π., σκέψη 136 και άρθρο 19, παρ. 1, εδάφ. β της ΣΕΕ (2016).

³⁹² Βλ. άρθρο 279 της ΣΛΕΕ και άρθρα 160, παρ. 2 και 7 του Κανονισμού Διαδικασίας του ΔΕΕ και Πλιάκος, ό.π., σ. 102.

³⁹³ Βλ. Διάταξη του Αντιπροέδρου του Δικαστηρίου της 19^{ης} Οκτωβρίου 2018, *Commission v Poland (Independence of the Supreme Court)*, C-619/18, ECLI:EU:C:2018:852.

³⁹⁴ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου της 24^{ης} Ιουνίου 2019, *Commission v Poland (Independence of the Supreme Court)*, C-619/18, ECLI:EU:C:2019:531, σκέψη 124 και άρθρο 19, παρ. 1, εδάφ. β της ΣΕΕ (2016).

³⁹⁵ Συνεκδικασθείσες Αποφάσεις του Δικαστηρίου της 19^{ης} Νοεμβρίου 2019, *A.K. (Independence of the Disciplinary Chamber of the Supreme Court)*, C-585/18, C-624/18 και C-625/18, ECLI:EU:C:2019:982.

³⁹⁶ Βλ. Συνεκδικασθείσες Αποφάσεις του Δικαστηρίου, *A.K.*, C-585/18, C-624/18 και C-625/18, ό.π., σκέψη 171 και άρθρο 47 του ΧΘΔΕΕ.

προκαλέσει εύλογες αμφιβολίες στους πολίτες ως προς την ανεξαρτησία των διοριζόμενων δικαστών,³⁹⁷ ενώ διαπίστωσε πως το καθεστώς πειθαρχικού ελέγχου των Πολωνών δικαστών δεν ήταν συμβατό με το δίκαιο της ΕΕ.³⁹⁸ Χαρακτήρισε δε το περί ου ο λόγος δικαστήριο ως «μη ανεξάρτητο και αμερόληπτο δικαστήριο που έχει συσταθεί νομίμως».³⁹⁹

Αντιδρώντας, η κυβέρνηση της Πολωνίας προσέφυγε στο *Συνταγματικό Δικαστήριο* ζητώντας να αποφανθεί επί της κανονιστικής υπεροχής ανάμεσα στην ενωσιακή και την εγχώρια συνταγματική τάξη.⁴⁰⁰ Στις 7 Οκτωβρίου 2021 το πολωνικό δικαστήριο προέβη σε μία άνευ ετέρου ετυμηγορία, διακηρύσσοντας ευθέως ότι το *Σύνταγμα της Πολωνίας* υπερέχει ακόμα και του πρωτογενούς ενωσιακού δικαίου. Πρότεινε δε, με άκρως χαρακτηριστικό για το επίπεδο ανεξαρτησίας της πολωνικής δικαστικής εξουσίας τρόπο, τη διεξαγωγή ελέγχου επί του ενωσιακού δικαίου, εν συνόλω, ως προς τη συμβατότητά του με το *Σύνταγμα*. Επιπρόσθετα, έκρινε τις σχετικές καταδικαστικές για την Πολωνία αποφάσεις του ΔΕΕ ως μη δεσμευτικές, διότι παραβίαζαν την πολωνική συνταγματική υπεροχή, ενώ χαρακτήρισε τις διατάξεις των άρθρων 1 και 4(3) της ΣΕΕ, όπως ερμηνεύονται από το ΔΕΕ, ως μη συνάδουσες με το *Σύνταγμα*.

Εν συνεχεία, το *Κοινοβούλιο* με το Ψήφισμα 2021/2935(RSP) της 21^{ης} Οκτωβρίου 2021 χαρακτήρισε «παράνομο» το *Συνταγματικό Δικαστήριο*, ως «εργαλείο νομιμοποίησης παράνομων δραστηριοτήτων των αρχών» και αποδοκίμασε την απόφαση της 7^{ης} Οκτωβρίου 2021.⁴⁰¹ Ακολούθως, καταδίκασε την υπονόμηση της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου και κάλεσε την *Επιτροπή* και το *Συμβούλιο* να λάβουν μέτρα υπέρ της προστασίας και αποκατάστασης του κράτους δικαίου και των πολιτών της Πολωνίας.⁴⁰²

3.9.2. Ρήτρα αιρεσιμότητας: δικλείδα για τον σεβασμό μιας ένωσης αξιών

Η διαμάχη ανάμεσα στις δύο δικαιοταξίες – ουγγρική και πολωνική συστρατευόμενες – με την ενωσιακή έννομη τάξη, αναβαθμίστηκε μετά τη θέση σε ισχύ του *Κανονισμού 2020/2092*

³⁹⁷ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου της 2^{ης} Μαρτίου 2021, *A.B. and Others (Nomination des juges à la Cour suprême - Recours)*, C-824/18, ECLI:EU:C:2021:153, σκέψη 167.

³⁹⁸ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου της 15^{ης} Ιουλίου 2021, *Commission v Poland (Régime disciplinaire des juges)*, C-791/19, ECLI:EU:C:2021:596, σκέψη 235 και άρθρο 19, παρ. 1 της ΣΕΕ (2016).

³⁹⁹ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου της 6^{ης} Οκτωβρίου 2021, *W. Ż. () and des affaires publiques de la Cour suprême - nomination*, C-487/19, ECLI:EU:C:2021:798, σκέψη 161 και άρθρο 19, παρ. 1, εδάφ. 2 της ΣΕΕ (2016).

⁴⁰⁰ Παυλόπουλος, ό.π., σσ. 142-143.

⁴⁰¹ Βλ. Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 21^{ης} Οκτωβρίου 2021 σχετικά με την κρίση του κράτους δικαίου στην Πολωνία και την υπεροχή του δικαίου της ΕΕ, (2021/2935(RSP)), διαθέσιμο στο: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2021-0439_EN.html (πρόσβαση 06/03/2023) και Συνταγματικό Δικαστήριο της Πολωνίας (Trybunał Konstytucyjny), Απόφαση της 7^{ης} Οκτωβρίου 2021, Κ 3/21.

⁴⁰² Βλ. σχετικά Press Release No 58/20 of the European Parliament, “Poland: Constitutional Tribunal is illegitimate, unfit to interpret constitution”, διαθέσιμο στο: <https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20211015IPR15016/poland-constitutional-tribunal-is-illegitimate-unfit-to-interpret-constitution>, 21/10/2021, (πρόσβαση 03/02/2023).

για την αιρεσιμότητα,⁴⁰³ ήτοι τη διασύνδεση του ενωσιακού προϋπολογισμού, δια της θεσμοθετούμενης *ρήτρας αιρεσιμότητας*, με την προστασία του *κράτους δικαίου* και των θεμελιωδών αξιών της *Ένωσης*,⁴⁰⁴ επί τη βάση των άρθρων 2 και 7 της ΣΕΕ.⁴⁰⁵

Στις 16 Δεκεμβρίου 2020, το *Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο* και το *Συμβούλιο* εξέδωσαν τον ανωτέρω *Κανονισμό*, προκειμένου να εξοπλίσουν με ένα επιπλέον επίπεδο προστασίας τον ενωσιακό προϋπολογισμό,⁴⁰⁶ σε περίπτωση που παραβιάζοταν η *αρχή του κράτους δικαίου* στα κράτη-μέλη, γεγονός που θα μπορούσε να επηρεάσει τα οικονομικά συμφέροντα της *Ένωσης*.⁴⁰⁷ Συναφώς, εάν η *Επιτροπή* διαπιστώσει παραβίαση της *αρχής του κράτους δικαίου*, η οποία δύναται να επηρεάσει την ορθή δημοσιονομική διαχείριση του προϋπολογισμού της *Ένωσης* ή των οικονομικών της συμφερόντων, προτείνει στο *Συμβούλιο* τη λήψη κατάλληλων και αναλογικών⁴⁰⁸ μέτρων έναντι του κράτους-μέλους που επιτελεί την ως άνω παραβίαση.⁴⁰⁹ Ακολούθως, το *Συμβούλιο* αποφασίζει σχετικά με την επιβολή των προτεινόμενων μέτρων.⁴¹⁰ Κρίνεται δε αναγκαίο να επισημανθεί πως με τον υπόψη *Κανονισμό* δεν θίγονται τα νόμιμα συμφέροντα των τελικών αποδεκτών και των δικαιούχων της ενωσιακής χρηματοδότησης,⁴¹¹ οι οποίοι εξακολουθούν να λαμβάνουν τις πληρωμές τους.⁴¹² Κατά συνέπεια, τα κράτη-μέλη που υφίστανται τα ανωτέρω μέτρα εξακολουθούν να ευθύνονται και να καταβάλλουν τις παραπάνω πληρωμές.⁴¹³

Η Ουγγαρία και η Πολωνία, όντας οι άμεσα θιγόμενες από τον *Κανονισμό*, δυνάμει των εγγώριων αποφάσεών τους περί του *κράτους δικαίου*, προχώρησαν σε προσφυγές ακύρωσης ενώπιον του ΔΕΕ, στις οποίες μάλιστα αλληλοϋποστηρίχθηκαν νομικά.⁴¹⁴ Υποστήριξαν πως οι

⁴⁰³ Βλ. Κανονισμός (ΕΕ, Ευρατόμ) 2020/2092 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 16^{ης} Δεκεμβρίου 2020, περί γενικού καθεστώτος αιρεσιμότητας για την προστασία του προϋπολογισμού της Ένωσης, (32020R2092).

⁴⁰⁴ Βλ. Κανονισμός 2020/2092, ό.π., σκέψεις 2-3, 11 και 13.

⁴⁰⁵ Βλ. σχετικά Press Release of the European Commission, “Rule of law conditionality regulation”, διαθέσιμο στο: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/eu-budget/protection-eu-budget/rule-law-conditionality-regulation_en, (πρόσβαση 03/02/2023).

⁴⁰⁶ Βλ. άρθρο 322, παρ. 1, εδάφ. α της ΣΛΕΕ (2016).

⁴⁰⁷ Βλ. σχετικά Press Release of the European Commission, “Rule of law”, ό.π.

⁴⁰⁸ Βλ. Κανονισμός 2020/2092, ό.π., σκέψη 18.

⁴⁰⁹ Βλ. σχετικά Press Release of the European Commission, “Rule of law”, ό.π.

⁴¹⁰ Βλ. Κανονισμός 2020/2092, ό.π., σκέψη 20.

⁴¹¹ Βλ. Κανονισμός 2020/2092, ό.π., σκέψη 19.

⁴¹² Βλ. σχετικά Press Release of the European Commission, “Rule of law”, ό.π.

⁴¹³ Βλ. Κανονισμός 2020/2092, ό.π., σκέψη 19.

⁴¹⁴ Βλ. συνδυαστικά Προσφυγές της 11^{ης} Μαρτίου 2021, *Hungary v Parliament and Council*, C-156/21 και *Poland v Parliament and Council*, C-157/21, με τις Αποφάσεις του Δικαστηρίου της 16^{ης} Φεβρουαρίου 2022, *Hungary v Parliament and Council*, C-156/21, ECLI:EU:C:2022:97 *Poland v Parliament and Council*, C-157/21, ECLI:EU:C:2022:98. Τα δύο κράτη-μέλη αλληλοϋποστηρίχθηκαν, στη διαδικασία ενώπιον του ΔΕΕ (Ολομέλεια), ως παρεμβαίνοντα το ένα υπέρ του άλλου, εναντίον του *Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου* και του *Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης*.

διατάξεις του υπόψη *Κανονισμού* δεν έπρεπε να ερμηνεύονται ευρέως,⁴¹⁵ κατά το ότι δεν καθίσταντο επαρκώς σαφείς και ακριβείς, απορρέουσες εκ της *αρχής της ασφάλειας δικαίου*.⁴¹⁶ Αποσκοπούσαν δε στην επιβολή κυρώσεων και όχι στη διασφάλιση της προστασίας των οικονομικών συμφερόντων της *Ένωσης*.⁴¹⁷

Το ΔΕΕ αποφάσισε να παραπέμψει την εκδίκασή τους στην *Ολομέλεια*, λόγω της «εξαιρετικής σημασίας» τους.⁴¹⁸ Ο γενικός εισαγγελέας Manuel Campos Sánchez-Bordona, επεσήμανε ότι σκοπός του *Κανονισμού* είναι η διασφάλιση της ορθής εκτέλεσης του ενωσιακού προϋπολογισμού, μέσω της δημιουργίας ενός ειδικού μηχανισμού, στις περιπτώσεις που παραβιάζεται η *αρχή του κράτους δικαίου* από τα κράτη-μέλη και τίθεται σε κίνδυνο η χρηστή διαχείριση των πόρων ή/και τα οικονομικά συμφέροντα της *Ένωσης*.⁴¹⁹ Κατά συνέπεια, ο εν λόγω *Κανονισμός* δεν αποσκοπεί στην προστασία του κράτους δικαίου μέσω της καθιέρωσης ενός μηχανισμού επιβολής κυρώσεων, αλλά αποτελεί ένα εργαλείο δημοσιονομικής αρεσιμότητας για την προστασία του ενωσιακού προϋπολογισμού, όταν υφίστανται παραβιάσεις της *αρχής του κράτους δικαίου*.⁴²⁰

Σύμφωνα με την εκτίμησή του, ο σκοπός του *Κανονισμού* και η πρόβλεψη για «σαφή σύνδεση» του σεβασμού του κράτους δικαίου με την έννοια της *χρηστής δημοσιονομικής διαχείρισης* του προϋπολογισμού της *Ένωσης*,⁴²¹ αποδεικνύουν ότι αποτελεί δημοσιονομικό κανόνα, ο οποίος έλκει τη νομιμοποιητική του βάση στις ιδρυτικές *Συνθήκες*.⁴²² Πρότεινε δε στο ΔΕΕ να απορρίψει τις προσφυγές των δύο κρατών-μελών.⁴²³

Κατά την εκδίκαση των ως άνω προσφυγών στην *Ολομέλεια*, το ΔΕΕ αρχικά διαχώρισε τον επιδιωκόμενο σκοπό του άρθρου 7 της ΣΕΕ από τον αντίστοιχο δημοσιονομικό σκοπό του υπόψη *Κανονισμού*,⁴²⁴ κατά το ότι το εύρος εφαρμογής του άρθρου 7 περιλαμβάνει το σύνολο

⁴¹⁵ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *Hungary v Parliament and Council*, C-156/21, ό.π., σκέψεις 75-77.

⁴¹⁶ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *Poland v Parliament and Council*, C-157/21, ό.π., σκέψη 311.

⁴¹⁷ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *Hungary v Parliament and Council*, C-156/21, ό.π., σκέψη 79.

⁴¹⁸ Βλ. Προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα Manuel Campos Sánchez-Bordona, της 2^{ης} Δεκεμβρίου 2021, *Hungary v Parliament and Council*, C-156/21, ECLI:EU:C:2021:974, σκέψη 3 και *Poland v Parliament and Council*, C-157/21, ECLI:EU:C:2021:978, σκέψη 3.

⁴¹⁹ Βλ. Προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα, *Hungary v Parliament and Council*, C-156/21, ό.π., σκέψεις 131 και 138, και *Poland v Parliament and Council*, C-157/21, ό.π., σκέψη 16.

⁴²⁰ Βλ. Προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα, *Hungary v Parliament and Council*, C-156/21, ό.π., σκέψη 139.

⁴²¹ Βλ. Προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα, *Hungary v Parliament and Council*, C-156/21, ό.π., σκέψη 130.

⁴²² Βλ. Προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα, *Hungary v Parliament and Council*, C-156/21, ό.π., σκέψη 132.

⁴²³ Βλ. Προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα, *Hungary v Parliament and Council*, C-156/21, ό.π., σκέψη 338, και *Poland v Parliament and Council*, C-157/21, ό.π., σκέψη 127.

⁴²⁴ Βλ. Προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα, *Hungary v Parliament and Council*, C-156/21, ό.π., σκέψη 172, και *Poland v Parliament and Council*, C-157/21, ό.π., σκέψεις 205-211.

των αξιών του άρθρου 2 της ΣΕΕ.⁴²⁵ Αντιθέτως, ο προσβαλλόμενος *Κανονισμός* εστιάζει σε μία από τις αξίες του ενωσιακού δικαίου, δηλαδή στο κράτος δικαίου.⁴²⁶ Στη συνέχεια, αφού ανέδειξε την αξία του άρθρου 2 της ΣΕΕ, διακήρυξε πως οι αξίες που εμπεριέχονται στο υπόψη άρθρο αποτελούν τμήμα της *ενωσιακής ταυτότητας*, ως «κοινής έννομης τάξης», με «νομικά δεσμευτικές υποχρεώσεις» για τα κράτη-μέλη.⁴²⁷ Η δε αποδοχή εκ μέρους των κρατών-μελών της έννοιας του *κράτους δικαίου* εντός της εγχώριας θεμελιώδους πολιτικής και συνταγματικής δομής, ως κοινής αξίας, υφιστάμενης στις συνταγματικές παραδόσεις τους, γεννά τη δέσμευση και ευθύνη των κρατών-μελών να σέβονται την *αρχή του κράτους δικαίου*.⁴²⁸

Επιπλέον, δραττόμενο της ευκαιρίας, αφού απέρριψε και τις δύο προσφυγές,⁴²⁹ ερμήνευσε και καθιέρωσε νομολογιακά την έννοια του *κράτους δικαίου*, ως θεμελιώδη αξία της ενωσιακής έννομης τάξης, η οποία θεμελιώνεται στις διατάξεις των άρθρων 2 και 7 της ΣΕΕ.⁴³⁰ Συναφώς, διακήρυξε την άμεση συνάφεια της δημοσιονομικής διαχείρισης του ενωσιακού προϋπολογισμού με «τη φύση, τη διάρκεια, τη σοβαρότητα και την έκταση των παραβιάσεων των αρχών του κράτους δικαίου»,⁴³¹ ενώ τυχόν ευθεία παραβίαση του κράτους δικαίου δύναται να επιφέρει τις εκ του άρθρου 7 της ΣΕΕ προβλεπόμενες κυρώσεις επί των παραβατών.

⁴²⁵ Βλ. συνδυαστικά άρθρα 2 και 4 της ΣΕΕ (2016).

⁴²⁶ Βλ. Προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα, *Hungary v Parliament and Council*, C-156/21, ό.π., σκέψη 173, και *Poland v Parliament and Council*, C-157/21, ό.π., σκέψεις 212 και 218.

⁴²⁷ Βλ. Προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα, *Hungary v Parliament and Council*, C-156/21, ό.π., σκέψη 232.

⁴²⁸ Βλ. Προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα, *Poland v Parliament and Council*, C-157/21, ό.π., σκέψη 266.

⁴²⁹ Βλ. Αποφάσεις του Δικαστηρίου, *Hungary v Parliament and Council*, C-156/21, ό.π., σκέψη 361 και *Poland v Parliament and Council*, C-157/21, ό.π., σκέψη 363.

⁴³⁰ Βλ. Αποφάσεις του Δικαστηρίου, *Hungary v Parliament and Council*, C-156/21, ό.π., σκέψη 136 και *Poland v Parliament and Council*, C-157/21, ό.π., σκέψη 154.

⁴³¹ Βλ. Αποφάσεις του Δικαστηρίου, *Hungary v Parliament and Council*, C-156/21, ό.π., σκέψη 359 και *Poland v Parliament and Council*, C-157/21, ό.π., σκέψεις 360-361.

Καταληκτικές σκέψεις για μια κοινή ευρωπαϊκή συνταγματική ταυτότητα

Η ανάδυση της *Ευρωπαϊκής Ένωσης* ως μίας *sui generis* «ένωσης κρατών και λαών» κατόρθωσε μέσα από ένα πλαίσιο που βασίστηκε στην προώθηση της ελεύθερης αγοράς, να επεκταθεί δια του δικαίου και σε τομείς της πολιτικής, πέρα από την οικονομία. Η ενιαία εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου αποτέλεσε και αποτελεί τον πρωταρχικό σκοπό της ενωσιακής δικαιοταξίας, ήτοι τον αυτοσκοπό της. Η μέχρι σήμερα επιτυχία του ενωσιακού δικαιοπαραγωγικού συστήματος θα μπορούσε να δικαιολογηθεί από μία αξιοσημείωτη κουλτούρα συμμόρφωσης των κρατών-μελών με τους κανόνες του ενωσιακού δικαίου, η οποία αν και αποτελεί περιορισμό στην άνευ όρων ελευθερία τους να αποφαινούνται επί εκάστης υποθέσεως, δύναται να ιδωθεί ως μία διαρκής πίστη στην τελολογία της *Ευρωπαϊκής Συμπολιτείας* του καθηγητή Τσάτσου.⁴³²

Η συμβολή του ΔΕΕ στην ανάδειξη της εν γένει συνταγματικής ποιότητας της ενωσιακής έννομης τάξης επήλθε *per legem*. Μέσα από τη συστημική του διάδραση με τα ανώτατα δικαστήρια των κρατών-μελών συνέτεινε στην πρόσληψη των αναγκαίων ερεθισμάτων, ώστε ο ενωσιακός δικαστής να δύναται να διαμορφώνει κατάλληλα τη δικαιοδοτική του προσέγγιση, λαμβάνοντας υπόψη τις ιδιαιτερότητες και «ευαισθησίες» εκάστης εγχώριας έννομης τάξης.⁴³³ Χάρη στην κρίσιμη νομολογία του, το *Δικαστήριο* συνέβαλε στη διαμόρφωση της *differentia specifica* της κοινοτικής τότε, ενωσιακής πλέον έννομης τάξης, μην αναλαμβάνοντας απλώς τον ρόλο του διαιτητή ανάμεσα στην *Κοινότητα/Ένωση* και τα κράτη-μέλη, αλλά εστιάζοντας στην ενεργητική θεσμική προώθηση της οικονομικής ολοκλήρωσης και της πολιτικής ενοποίησης δια της ομοιόμορφης και αποτελεσματικής εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου.

Η πρόσληψη των ιδιωτών ως υποκειμένων του ενωσιακού δικαίου, καθώς και η αναγνώριση όχι μόνο δικαιωμάτων, αλλά αγωγίμων δικαιωμάτων, έναντι των οποίων γεννάται η ευθύνη των κρατών-μελών,⁴³⁴ συνέδραμαν σε μία μεταστροφή της εθνοκεντρικής δημοκρατίας, επιδιώκοντας την κάλυψη των όποιων κενών ή ελλειμμάτων στη λειτουργία της. Ωστόσο, η *αρχή της υπεροχής*⁴³⁵ ήταν αυτή που αποτέλεσε τον πιο σημαντικό περιορισμό στην έννοια της κυριαρχίας των κρατών-μελών. Ταυτόχρονα δε το *effet utile* της ενωσιακής δικαιοταξίας ανέδειξε την ανάγκη για ομοιόμορφη εφαρμογή των διατάξεων της ενωσιακής

⁴³² Τσάτσος, *Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία*, ό.π., σσ. 32-34.

⁴³³ Μεταξάς, *Η Ποιοτική Ιδιαιτερότητα*, ό.π., σσ. 33-34.

⁴³⁴ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *Francovich*, C-6/90, ό.π.

⁴³⁵ Βλ. Απόφαση του Δικαστηρίου, *Costa v E.N.E.L.*, 6/64, ό.π.

έννομης τάξης, σε όλη τη γεωγραφική επικράτεια της Ένωσης, με πνεύμα καλής πίστης και συνεργασίας των κρατών-μελών και των θεσμικών οργάνων της ΕΕ.

Η ευρωπαϊκή ιθαγένεια θεσπίστηκε για πρώτη φορά με τη *Συνθήκη του Μάαστριχτ*.⁴³⁶ Διαφέρει από την ομοσπονδιακού τύπου, πολυεπίπεδη ιθαγένεια, κατά το ότι οι προϋποθέσεις κτήσης της καθορίζονται από τα εκάστοτε κράτη-μέλη και όχι από τις *Συνθήκες* αυτοτελώς – εν είδει μιας συνταγματικής αξίας διαδικασίας.⁴³⁷ Παρά ταύτα, η ανάδυσή της κατέστησε τους πολίτες της ΕΕ υποκείμενα πολιτικής υφής δικαιωμάτων, συμβάλλοντας καθοριστικά στη δημιουργία μιας κοινής δημόσιας σφαίρας, στο πλαίσιο του πολυεπίπεδου συνταγματισμού της Ένωσης. Η διασύνδεσή της με την έννοια του *πολίτη της ΕΕ*, ως φορέα θεμελιωδών δικαιωμάτων, συνέβαλε και συμβάλλει στην καθιέρωση των θεμελιωδών αξιών της ΕΕ ως μείζον μέρος της τελλολογίας της.

Με τη ΣΕΚ «θεσπίζεται η ιθαγένεια της Ένωσης» και απονέμονται δικαιώματα και υποχρεώσεις στους πολίτες αυτής, οι οποίοι είναι όσοι διαθέτουν την υπηκοότητα ενός εκ των κρατών-μελών.⁴³⁸ Εν συνεχεία, η *Συνθήκη του Άμστερνταμ* τροποποίησε τις διατάξεις για την ιθαγένεια, προβλέποντας τον παράγωγο-συμπληρωματικό χαρακτήρα της.⁴³⁹ Με τη *Συνθήκη της Λισσαβώνας* κατοχυρώθηκε ρητά η κοινή ιθαγένεια των υπηκόων της ΕΕ. Η ενωσιακή ιθαγένεια προστίθεται και δεν αντικαθιστά την εθνική ιθαγένεια των πολιτών,⁴⁴⁰ οι οποίοι απολαμβάνουν το δικαίωμα συμμετοχής στον ενωσιακό δημοκρατικό βίο.⁴⁴¹

Η ΕΕ, ως «Ένωση Κρατών και Πολιτών οργανωμένων σε Λαούς»,⁴⁴² έλκει τη νομιμοποίησή της με διττό τρόπο. Η πρώτη έκφασή της έγκειται στα ίδια τα κράτη-μέλη, τα οποία λαμβάνουν αποφάσεις στο πλαίσιο της διακυβερνητικής μεθόδου. Ωστόσο προοδευτικά, η νομιμοποίησή της στηρίχθηκε στους ίδιους τους πολίτες της ΕΕ, οι οποίοι συμμετέχουν στον ενωσιακό πολιτικό βίο, δια της ανάδειξης των μελών του *Κοινοβουλίου* και του επηρεασμού της διαδικασίας λήψης των αποφάσεων.

Δυνάμει του συμπληρωματικού της χαρακτήρα, τα κράτη-μέλη εξακολουθούν να κατέχουν την αρμοδιότητα καθορισμού των προϋποθέσεων περί την κτήση της εγχώριας ιθαγένειας και δι' αυτής και της ενωσιακής. Ωστόσο, υποχρεούνται να μην ενεργούν με αυθαίρετο ή παράνομο τρόπο, αποστερώντας τη δυνατότητα κτήσης της ενωσιακής ιθαγένειας από

⁴³⁶ Βλ. άρθρο 8 της ΣΕΚ (1992).

⁴³⁷ Bauböck., ό.π., σ. 72.

⁴³⁸ Βλ. άρθρο 8 της ΣΕΚ (1992).

⁴³⁹ Βλ. άρθρο 8 της ΣΕΚ (1997).

⁴⁴⁰ Βλ. άρθρο 9 της ΣΕΕ (2016).

⁴⁴¹ Βλ. άρθρο 10, παρ. 3 της ΣΕΕ (2016).

⁴⁴² Τσάτσος, *Η Έννοια της Δημοκρατίας*, ό.π., σσ. 60-61.

δυνητικούς φορείς αυτής.⁴⁴³ Κατά συνέπεια, η ενωσιακή ιθαγένεια δύναται να μετατραπεί σε μία πολυεπίπεδη ιθαγένεια, με τους πολίτες της ΕΕ να βρίσκονται στο επίκεντρο της ενωσιακής δικαιοταξίας, εξισορροπώντας με τον τρόπο αυτό την απουσία ενός διακηρυγμένου ευρωπαϊκού δήμου, όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά και στον ΧΘΔΕΕ.⁴⁴⁴

Ως αυτοτελής πηγή των δικαιωμάτων αυτών, η ενωσιακή ιθαγένεια δύναται να συμβάλει στη διαμόρφωση μιας κοινής ευρωπαϊκής (ενωσιακής) συνταγματικής ταυτότητας. Οι κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών-μελών αποτελούν τον απαραίτητο σύνδεσμο για τη θεμελίωση της κοινής ευρωπαϊκής συνταγματικής ταυτότητας. Όμως η απλή θεμελίωσή της στις κοινές ιστορικές εμπειρίες ή πολιτισμικές παραδόσεις των κρατών-μελών συγκρούεται με τις διαφορετικές σε ένταση μνήμες και ιστορικές πορείες αυτών.

Θα πρέπει να επιδιωχθεί η εν γένει σύγκλιση στο επίπεδο των κοινών συνταγματικών παραδόσεων, προκειμένου μέσα από την ανάδειξη των στοιχείων εκείνων που ενώνουν τις εγχώριες συνταγματικές παραδόσεις να συνυφανθεί μια κοινή συνταγματική ταυτότητα που δεν θα αντικαθιστά, ούτε θα αντιμάχεται τις αντίστοιχες των κρατών-μελών, αλλά θα αποτελεί κοινό τόπο. Μέσα δε από τη διαρκή και συστηματική αλληλεπίδραση με αυτές, θα κατορθώσει να αναδείξει έναν όντως πολυεπίπεδο ευρωπαϊκό συνταγματισμό, σεβόμενη τη διαφορετικότητα και τις εκάστοτε ευαισθησίες των εθνικών συνταγματικών ταυτοτήτων των κρατών-μελών, επί τη βάση της δημοκρατικής και δικαιοκρατικής αρχής, οι οποίες αποτελούν κοινό στοιχείο των εγχώριων εννόμων τάξεων.⁴⁴⁵

Παρά το γεγονός πως οι ιδρυτικές *Συνθήκες* δεν μπορούν να προσδιορισθούν ως αυτοτελείς συντακτικές πράξεις, αποτελούν ένα σύνολο κανόνων δικαίου οιοσεί συνταγματικής υφής. Η υπεροχή των κανόνων αυτών έναντι των εθνικών διατάξεων αποτελεί τη θεμελιώδη βάση στην οποία θεμελιώνεται η αυτονομία της ενωσιακής έννομης τάξης. Το πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο δεν περιλαμβάνει ρητή διάταξη ως προς την υπεροχή του έναντι του εθνικού. Ωστόσο, σε περίπτωση σύγκρουσης, αυτή μπορεί να αρθεί μόνο εάν στις αντίστοιχες διατάξεις του δικαίου της ΕΕ αναγνωρισθεί υπέρτερη ισχύς έναντι των εθνικών, με αποτέλεσμα οι εθνικές να καθίστανται ανεφάρμοστες. Σε αντίθετη περίπτωση, η ενωσιακή έννομη τάξη θα αποστερούνταν της ικανότητάς της να ανταποκριθεί αποτελεσματικά και να υλοποιήσει τους τεθέντες – εκ των κρατών-μελών – στις *Συνθήκες* στόχους της, με τη μη ενιαία και μη ομοιογενή εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου στην επικράτειά της.

⁴⁴³ Bauböck, ό.π., σ. 67 και Kochenov, ό.π., σσ. 1-2.

⁴⁴⁴ Βλ. προοίμιο του ΧΘΔΕΕ, «*Η Ένωση τοποθετεί τον άνθρωπο στην καρδιά της δράσης της, καθιερώνοντας την ιθαγένεια της Ένωσης και δημιουργώντας ένα χώρο ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης*».

⁴⁴⁵ Παπαδοπούλου, Λ., *Εθνικό Σύνταγμα και Κοινοτικό Δίκαιο: Το ζήτημα της «Υπεροχής»*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 2009, σσ. 669-674.

Ταυτόχρονα, οι συνταγματικής υφής θεμελιώδεις αρχές των κρατών-μελών συνέβαλαν στη διαμόρφωση των αξιών και θεμελιωδών αρχών της ΕΕ. Η δια της νομολογίας του ΔΕΚ/ΔΕΕ αναγνώριση του σεβασμού και της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων ως γενικής αρχής του κοινοτικού/ενωσιακού δικαίου, συνέβαλε καταλυτικά στην αναγνώριση των γενικών αρχών του δικαίου των *Κοινοτήτων* ως πηγή του υπόψη δικαίου. Κατά συνέπεια, η σύγκρουση των δύο επιπέδων καθίσταται άνευ ουσίας, διότι η προστασία της εγχώριας συνταγματικής ταυτότητας, ως έκφανση της εθνικής ταυτότητας των κρατών-μελών, κατοχυρώνεται ρητά στο πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο. Συναφώς, δεν μπορεί παρά να υποστηριχθεί πως η τελική κατίσχυση δεν εδράζεται σε μία απλώς ιεραρχική υπεροχή του δικαίου της ΕΕ, αλλά στον σεβασμό και τη λειτουργική προστασία των αξιών της ενωσιακής δικαιοταξίας, οι οποίες αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα των εθνικών εννόμων τάξεων.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, το ενωσιακό δίκαιο και η ενωσιακή αξιακή ταυτότητα δομούνται στη βάση των κοινών συνταγματικών παραδόσεων των κρατών-μελών. Κοινός τόπος της ενωσιακής και των εγχώριων συνταγματικών τάξεων καθίστανται οι αρχές του πρωτογενούς ενωσιακού δικαίου, υποδηλώνοντας μία κοινή και ομοιογενή αξιακή βάση για την ανάδειξη μιας κοινής συνταγματικής ταυτότητας – της *ευρωπαϊκής συνταγματικής ταυτότητας*.

Στη μετά τη Λισσαβόνα εποχή, κυρίως χάρη στη νομολογία του ΔΕΕ, η έννοια της *εθνικής συνταγματικής ταυτότητας* αποτέλεσε αντικείμενο εκτενούς ελέγχου και μελέτης από την ενωσιακή δικαιοταξία, αναπτύσσοντας έναν πλήρως κανονιστικό και λειτουργικό χαρακτήρα. Η κατοχύρωσή της στις διατάξεις των θεμελιωδών αξιών και αρχών του πρωτογενούς δικαίου της ΕΕ,⁴⁴⁶ συνετέλεσε στη διασύνδεσή της, ως έκφανση της εθνικής ταυτότητας των κρατών-μελών, με τον πολυεπίπεδο ενωσιακό συνταγματισμό.

Η οικονομική και η μετέπειτα υγειονομική κρίση έκαναν εμφανή την αναγκαιότητα σύγκλισης των κρατών-μελών σε δημοσιονομικό επίπεδο, προκειμένου να δημιουργηθεί μια ενωσιακή οικονομική δημόσια τάξη, η οποία από κοινού με τις αξίες της *Ένωσης* δύναται να συμβάλει στην εμπέδωση ενός κοινού αισθήματος του *ανήκειν* ή *συνανήκειν* για όλους τους πολίτες της ΕΕ. Τα δε ανωτέρω δύνανται να αποτελέσουν τον πυρήνα μιας συνταγματικής υφής ενωσιακής ταυτότητας, από κοινού με τις αρχές του *κράτους δικαίου*, της *προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων* και τη *δημοκρατική αρχή*.

Το ΔΕΕ, ως αυθεντικός ερμηνευτής των διατάξεων του ενωσιακού δικαίου, αφού διέπλασε τις θεμελιώδεις για την ενωσιακή δικαιοταξία αρχές του *άμεσου αποτελέσματος*, της *υπεροχής* και της *ευθύνης των κρατών-μελών*,⁴⁴⁷ μέσα από τον διαρκή διάλογο με τα εθνικά δικαστήρια,

⁴⁴⁶ Βλ. άρθρο 4, παρ. 2 της ΣΕΕ (2016).

⁴⁴⁷ Οι αρχές του άμεσου αποτελέσματος, της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου και της ευθύνης των κρατών-μελών λόγω παράβασης του ενωσιακού δικαίου, όπως αυτές θεμελιώθηκαν στις αποφάσεις του Δικαστηρίου της 5^{ης} Φεβρουαρίου 1963 (*van Gend & Loos*), της 15^{ης} Ιουλίου 1964 (*Costa v E.N.E.L.*) και της 19^{ης} Νοεμβρίου 1991 (*Francovich*).

επιδόθηκε σε μία προσπάθεια εμπέδωσης του κοινού συνταγματικού πολιτισμού στην ΕΕ, παράλληλα με τον σεβασμό και την εναρμόνιση με την έννοια της εθνικής συνταγματικής ταυτότητας. Ο δε σεβασμός δεν πρέπει να ιδωθεί ως απόλυτος σεβασμός όλων ανεξαιρέτως των συνταγματικών διατάξεων, καθότι θα οδηγούσε σε διάσπαση της ενωσιακής συνοχής, με τη συχνή επίκληση των εθνικών συνταγμάτων, προκειμένου περί της αποφυγής της τήρησης των αναγκαίων για την συνοχή της Ένωσης υποχρεώσεων των κρατών-μελών.⁴⁴⁸ Το ΔΕΕ, μέσα από τον διαρκή διάλογο με τους εθνικούς δικαστές, εξακολουθεί να συμβάλλει, να ερμηνεύει και να οριοθετεί κανονιστικά την έννοια και το περιεχόμενο της συνταγματικής ταυτότητας των κρατών-μελών, σε επίπεδο ενωσιακού δικαίου. Κατ' αυτόν τον τρόπο συμμετέχει στη διαμόρφωση της κοινής *ευρωπαϊκής συνταγματικής ταυτότητας*, επιτελώντας μία κατ' ουσίαν ενοποιητική λειτουργία.

Στο πεδίο της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, η αναγνώρισή τους ως γενικές αρχές του δικαίου που απορρέουν από τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών-μελών και προστατεύονται τόσο από την ΕΣΔΑ, όσο και από τον ΧΘΔΕΕ,⁴⁴⁹ συνέβαλε στην κάμψη των αρχικών – κατά τα πρώιμα στάδια του ενοποιητικού εγχειρήματος – αντιδράσεων των κρατών-μελών όσον αφορά την ένταση της υπόψη προστασίας, εκ μέρους της ενωσιακής δικαιοταξίας.

Η συγκρουσιακή διάθεση κάποιων εκ των ανωτάτων δικαστηρίων, με την επίκληση της προστασίας της εθνικής συνταγματικής ταυτότητας, θέτει όντως σε κίνδυνο το εγχείρημα της κοινής ευρωπαϊκής συνταγματικής ταυτότητας. Η άρνηση ή απροθυμία αποδοχής της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου και του ρόλου και της νομολογίας του ΔΕΕ συνδέθηκε εξ αρχής με την πλήρη και αποτελεσματική προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων και την αναζήτηση των ορίων της αρμοδιότητας, ενώ πολλάκις δικαιολογήθηκε ως προσπάθεια προστασίας των θεμελιωδών αρχών και δικαιωμάτων των εγχώριων δικαιοταξιών.

Μέσα από την καταχρηστική διενέργεια του ελέγχου *ultra vires* επί των πράξεων των ενωσιακών θεσμικών οργάνων και των κανόνων του ενωσιακού δικαίου, αναδεικνύεται μία προσπάθεια αυθαίρετης ερμηνείας της εθνικής συνταγματικής ταυτότητας, η οποία επ' ουδενί δεν συνάδει με το τέλος της *Ευρωπαϊκής Συμπολιτείας*.⁴⁵⁰ Τα ως άνω δύνανται να ερμηνευθούν ως εγγενές χαρακτηριστικό της ατελούς πολιτικής ενοποίησης της ΕΕ, μέσω της διαρκούς αναζήτησης των ορίων της αρμοδιότητας, προς ενίσχυση της σύγκρουσης και όχι του διαλόγου μέσα από τη διαφωνία.

⁴⁴⁸ Βλ. Προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα Poiares Maduro, της 8^{ης} Οκτωβρίου 2008, *Michaniki*, C-213/07, ECLI:EU:C:2008:544, σκέψεις 31-33.

⁴⁴⁹ Βλ. άρθρο 6 της ΣΕΕ (2016) και άρθρο 53 του ΧΘΔΕΕ.

⁴⁵⁰ Βλ. προοίμιο της ΣΕΕ (2020), σχετικά με την κοινή ιθαγένεια και την ενίσχυση της ευρωπαϊκής ταυτότητας.

Η λύση στο πρόβλημα δεν μπορεί παρά να είναι η προσπάθεια ενίσχυσης της συμπόρευσης, δια του διαρκούς και *καλή τη πίστη* διαλόγου. Είναι δε απαραίτητη μία ελάχιστη σύγκλιση και συναίνεση στο επίπεδο των εγχώριων συνταγματικών παραδόσεων για την οικοδόμηση της ενωσιακής συνταγματικής ταυτότητας, γεγονός που δύναται να συμβάλει στην αρμονική συνύπαρξη και αποτελεσματική προστασία αυτών σε ενωσιακό επίπεδο, από το ίδιο το δίκαιο της *Ευρωπαϊκής Ένωσης*.

Οι θεμελιώδεις αξίες της ΕΕ αποτελούν, ως σημείο σύγκλισης των εθνικών συνταγματικών παραδόσεων των κρατών-μελών, τον θεμέλιο λίθο του κοινού ευρωπαϊκού συνταγματικού πολιτισμού και εγκαινιάζουν μία κοινότητα συνταγματικής παράδοσης.⁴⁵¹ Δια της σύγκλισης των εθνικών συνταγματικών παραδόσεων, επί τη βάση των κοινών θεμελιωδών αξιών και αρχών των κρατών-μελών, αναδύεται ο κοινός ευρωπαϊκός συνταγματικός πολιτισμός,⁴⁵² ο οποίος διαμορφώνεται σταδιακά αφενός δια της δικαιопαραγωγικής διαδικασίας, αφετέρου δια της ερμηνείας του δικαίου, τόσο σε εθνικό (εθνικός δικαστής), όσο και σε ευρωπαϊκό επίπεδο (κυρίως ΔΕΕ και ΕΔΔΑ).

Καταλήγοντας και επιχειρώντας μία ερμηνευτική διάκριση, δύναται να λεχθεί πως ως έννοια, η *εθνική συνταγματική ταυτότητα* ερμηνεύεται ευρύτερα από την έννοια των *κοινών συνταγματικών παραδόσεων* των κρατών-μελών, κατά το ότι καταλαμβάνει όλα εκείνα τα γνωρίσματα και στοιχεία που συνιστούν τη συνταγματική και πολιτική δομή εκάστου κράτους, ήτοι τις θεμελιώδεις αξίες, αρχές και συνταγματικής υφής διατάξεις αυτών. Συνεπώς, οι εθνικές συνταγματικές ταυτότητες των κρατών-μελών αποτελούν τις απαραίτητες συνιστώσες, οι οποίες μέσα από τη διαλεκτική σχέση ανάμεσα στις εγχώριες συνταγματικές παραδόσεις και τον ευρωπαϊκό συνταγματισμό, συμβάλλουν στη διαμόρφωση μιας δυναμικής, κοινής ευρωπαϊκής συνταγματικής ταυτότητας.⁴⁵³

⁴⁵¹ Claes, M., "How common are the values of the European Union?", *Croatian Yearbook of European Law and Policy*, Vol. 15, 2019, pp. VII- XVI.

⁴⁵² Häberle, P., "Europäische Verfassungslehre", *Nomos Verlagsgesellschaft*, Baden Baden, 2008, p. 146.

⁴⁵³ Κανελλοπούλου-Μαλούχου, Ν., «Ευρωπαϊκή Ενοποίηση και Σύνταγμα: Η ευρωπαϊκή του εθνικού Συνταγματικού Δικαίου», *Διεθνής και Ευρωπαϊκή Πολιτική*, Τεύχος 3, 2006, σ. 129.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αριστοτέλης, Πολιτικά, Βιβλίο Δ', 1290α, 22.

Βενιζέλος, Ευάγ., «Η σχέση εθνικού Συντάγματος και Ευρωπαϊκού Κοινοτικού Δικαίου μετά την υπογραφή της συνθήκης για το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα και την αναθεώρηση του Ελληνικού Συντάγματος του 2001», *Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου (ΕΕΕυρΔ)*, Τεύχος 1, 2005.

Δούση, Εμ., «Η Έννομη Τάξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης», στο Μαραβέγιας, Ν. και Τσινισιζέλης, Μ. (επιμ.), *Νέα Ευρωπαϊκή Ένωση: Οργάνωση και Πολιτικές 50 Χρόνια*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, 2007.

Κανελλοπούλου-Μαλούχου, Ν. Αθ., *Η Χειραφέτηση της Ευρώπης: Συνταγματική Θεωρία της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2012.

Κανελλοπούλου-Μαλούχου, Ν., «Ευρωπαϊκή Ενοποίηση και Σύνταγμα: Η ευρωπαϊκή του εθνικού Συνταγματικού Δικαίου», *Διεθνής και Ευρωπαϊκή Πολιτική*, Τεύχος 3, 2006.

Κοντιάδης, Ξ. Ι., Σπυρόπουλος, Φ. Κ., Τσουκαλάς, Κ. (επιμ.), *Δημοκρατία, Σύνταγμα, Ευρώπη στην εποχή της κρίσης: μελέτες στη μνήμη του Δημήτρη Θ. Τσάτσου*, Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου - Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου (ΚΕΣΔ), Κοινωνικές Επιστήμες, Εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα, 2012.

Κουσπύ, Θ., *Η Προστασία της Εθνικής Ταυτότητας των Κρατών Μελών & Η Αρχή της Υπεροχής στο Ευρωπαϊκό Δίκαιο*, Νομικές Εκδόσεις Hippasus, Αθήνα-Λευκωσία, Φεβρουάριος 2021.

Κουτνατζής, Σ.-Ι. Γ., «Νέες τάσεις στις σχέσεις εθνικού συνταγματικού δικαίου και δικαίου της ΕΕ - Μια απάντηση στην κρίση του ευρωπαϊκού συνταγματισμού», στο Giegerich, Th., Weiß, W., Βέρνυ, Σ., Κουτνατζής, Σ.-Ι., Μεταξάς, Α., Παπανικολάου, Κ., Περάκης, Μ., Πλιάκος, Αστ., Χατζόπουλος, Β., και Χρυσομάλλης, Μ., *Ο Ευρωπαϊκός Συνταγματισμός και η κρίση του*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2019.

Μανιτάκης, Α., «Εκχώρηση αρμοδιοτήτων στην Ευρωπαϊκή Ένωση και η επιφύλαξη κυριαρχίας κατά το άρθρο 28 παρ. 2 και 3 Σ», *Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου (ΕΕΕυρΔ)*, Τόμος 23(4), 2003.

Μανιτάκης, Α., *Το Σύνταγμα της Ευρώπης Αντιμέτωπο με την Εθνική και Λαϊκή Κυριαρχία*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2004.

- Μάρδας, Δ., *Από την ΕΟΚ στην ΕΕ*, Εκδόσεις Ζυγός, Γ΄ Έκδοση, Θεσσαλονίκη, 2013.
- Μενδρινού, Μ., «Η εξέλιξη των προτύπων διακυβέρνησης της ΕΕ», στο Μαραβέγιας, Ν. (επιμ.), *Ευρωπαϊκή Ένωση – Δημιουργία, εξέλιξη, προοπτικές*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα, Σεπτέμβριος 2016.
- Μεταξάς, Α., «Έννομη τάξη και θεμελιώδεις ελευθερίες στην ΕΕ», στο Μαραβέγιας, Ν. (επιμ.), *Ευρωπαϊκή Ένωση – Δημιουργία, εξέλιξη, προοπτικές*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα, Σεπτέμβριος 2016.
- Μεταξάς, Α., *Η Ποιοτική Ιδιαιτερότητα της Ενωσιακής Έννομης Τάξης: Αλληλένθεση, Κρίση, Εξαίρεση*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2020.
- Μεταξάς, Α., και Pernice, I., *Η Ευρώπη σε Κρίση: Ανάμεσα σε Δίκαιο και Πολιτική – Europa in der Krise: Zwischen Recht und Politik*, Εκδόσεις I. Σιδέρης – Friedrich Ebert Stiftung, Αθήνα, 2015.
- Μπρακατσούλας, Α., *Εθνικός Συνταγματισμός και Ευρωπαϊκή Συνταγματοποίηση: Νομική προσέγγιση της πολυδιάστατης σχέσης μεταξύ κράτους και ΕΕ*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2022.
- Παπαγιάννης, Δ., «Η Προστασία των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων και ο «Διάλογος» μεταξύ του ΔΕΕ και του ΕΔΔΑ», στο Βέρνυ, Σ. και Κόντης, Α. (επιμ.), *Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση: Οι Πολλαπλές Κρίσεις και οι Προκλήσεις του Μέλλοντος*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2017.
- Παπαδημητρίου, Γ., «Η Συνταγματοποίηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης και το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα», στο Μαραβέγιας, Ν. και Τσινισιζέλης, Μ. (επιμ.), *Νέα Ευρωπαϊκή Ένωση: Οργάνωση και Πολιτικές 50 Χρόνια*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, 2007.
- Παπαδοπούλου, Λ., *Εθνικό Σύνταγμα και Κοινοτικό Δίκαιο: Το ζήτημα της “Υπεροχής”*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 2009.
- Παυλόπουλος, Π., «Πάρθια Βέλη» κατά της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης; Η Αντιπαράθεση του Γερμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου, του Συμβουλίου της Επικρατείας της Γαλλίας και του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Πολωνίας με το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Σειρά Πολιτεία-Θεσμοί-Δικαιώματα, Δεύτερη Έκδοση, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2021.
- Περάκης, Μ., *Η Δικαστική Προστασία των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2015.
- Πιερίδης, Κ. και Ατταλίδης, Μ., *Η Ευρωπαϊκή Ένωση στον σύγχρονο κόσμο: Δημιουργία - Εξέλιξη - Προοπτική*, Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Αντιπροσωπεία στην Κύπρο, 2014.

- Πλιάκος, Αστ., «Η οπισθοδρόμηση του κράτους δικαίου στην ΕΕ και ο ρόλος του ΔΕΕ», στο Giegerich, Th., Weiß, W., Βέρνυ, Σ., Κουτνατζής, Σ.-Ι., Μεταξάς, Α., Παπανικολάου, Κ., Περάκης, Μ., Πλιάκος, Αστ., Χατζόπουλος, Β., και Χρυσομάλλης, Μ., *Ο Ευρωπαϊκός Συνταγματισμός και η κρίση του*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2019.
- Ρεθυμιωτάκη, Ε., *Πηγές του Δικαίου και Νομικός Πλουραλισμός στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2012.
- Σκανδάμης, Ν., *Ευρωπαϊκό Δίκαιο, Θεσμοί και Έννομες Τάξεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα, 1997.
- Συνοδινού, Χ., Συνολικές παρατηρήσεις, ΘΠΔΔ, 12/2011.
- Τσάτσος, Δ. Θ., *Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία: Για μια Ευρωπαϊκή Ένωση των Κρατών, των Λαών, των Πολιτών και του Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Πολιτισμού*, Εκδοτικός Οίκος Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα, 2007.
- Τσάτσος, Δ. Θ., *Η Έννοια της Δημοκρατίας στην Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2007.
- Τσινισιζέλης, Μ. Ι., και Χρυσοχόου, Δ. Ν., «Θεωρίες της ευρωπαϊκής ενοποίησης: Αναγνώσεις μίας «πολλαπλότητας»», στο Μαραβέγιας, Ν. (επιμ.), *Ευρωπαϊκή Ένωση – Δημιουργία, εξέλιξη, προοπτικές*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα, Σεπτέμβριος 2016.
- Χρυσομάλλης, Μ. Δ., «Ο «ευρωπαϊκός συνταγματισμός»: οικοδόμηση και περιεχόμενο», στο Giegerich, Th., Weiß, W., Βέρνυ, Σ., Κουτνατζής, Σ.-Ι., Μεταξάς, Α., Παπανικολάου, Κ., Περάκης, Μ., Πλιάκος, Αστ., Χατζόπουλος, Β., και Χρυσομάλλης, Μ., *Ο Ευρωπαϊκός Συνταγματισμός και η κρίση του*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2019.
- Χρυσομάλλης, Μ., *Η «Κοινοτική Μέθοδος» σε Αμφισβήτηση και ο «Ευρωπαϊκός Συνταγματισμός» σε Κίνδυνο*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2017.
- Χρυσοχόου, Δ. Ν., *Θεωρία της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης. Μια Διαλεκτική Συναρμογή*, Δεύτερη Έκδοση, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2015.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- “BRIAND PLAN FOR THE FEDERATION OF EUROPE”, *Advocate of Peace through Justice*, Vol. 92(3), 1930.
- Bauböck, R., “The Three Levels of Citizenship within the European Union”, *German Law Journal*, Vol. 15(5), 2014.

- Baudrillard, J., *L'échange impossible*, Gallimard, 1999.
- Billis, Em., “The European Court of Justice: A 'Quasi-Constitutional Court' in Criminal Matters? The Taricco Judgment and its Shortcomings”, *New Journal of European Criminal Law*, Vol. 7(1), 2016.
- Bodin, J., *Les Six Livres de la République de J. Bodin Angevin*, Jacques du Puys, Paris, 1576.
- Claes, M., “How common are the values of the European Union?”, *Croatian Yearbook of European Law and Policy*, Vol. 15, 2019, pp. VII- XVI.
- Claes, M., “The Validity and Primacy of EU Law and the ‘Cooperative Relationship’ between National Constitutional Courts and the Court of Justice of the European Union”, *Maastricht Journal of European and Comparative Law*, Vol. 23(1), 2016.
- de Búrca, G., *The EU on the Road from the Constitutional Treaty to the Lisbon Treaty*, Jean Monnet Working Paper 03/08, 2008.
- Guastaferrero, B., “Beyond the Exceptionalism of Constitutional Conflicts: The Ordinary Functions of the Identity Clause”, *Yearbook of European Law*, Vol. 31(1), 2012.
- Häberle, P., “Europäische Verfassungslehre”, *Nomos Verlagsgesellschaft*, Baden Baden, 2008.
- Häberle, P., “Gemeineuropäisches Verfassungsrecht”, in *Europäisches Grundrechtszeitschrift (EuGRZ)*, 1991.
- Hallstein, W., “The EEC Commission: A New Factor in International Life”, in *International and Comparative Law Quarterly*, Vol. 14(3), Cambridge University Press, 1965.
- Kochenov, D., “Rounding up the Circle: The Mutation of Member States' Nationalities under Pressure from EU Citizenship”, *EUI RSCAS – EUDO Citizenship Observatory*, Working Paper 2010/23, 2010.
- Maduro, M. P., “Interpreting European Law - Judicial Adjudication in a Context of Constitutional Pluralism”, *IE Law School*, Working Paper (WPLS08-02), 05/02/2008.
- Preuss, Ul. K., “Constitutional Powermaking of the New Polity: Some Deliberations on the Relations Between Constituent Power and the Constitution”, in Rosenfeld, M., *Constitutionalism, Identity, Difference, and Legitimacy: Theoretical Perspectives*, Duke University Press, 1994.
- Schill, St. W., and von Bogdandy, A., “Overcoming absolute primacy: Respect for national identity under the Lisbon Treaty”, *Common Market Law Review*, Vol. 48(5), 2011.

Taylor, P., *International Organization in the Modern World: The Regional and the Global Process*, Pinter, London, 1993.

Επιστημονική αρθρογραφία και δελτία τύπου

Αλιβιζάτος, Ν., «Τι είναι το Σύνταγμα;», *Syntagma Watch*, (13/05/2019), διαθέσιμο στο: <https://www.syntagmawatch.gr/my-constitution/ti-einai-to-syntagma/>, (πρόσβαση 02/01/2023).

Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Έκθεση της Επιτροπής για την ευρωπαϊκή διακυβέρνηση, *Υπηρεσία Επισήμων Εκδόσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, 25/07/2001, διαθέσιμο στο: https://ec.europa.eu/governance/docs/comm_rapport_el.pdf (πρόσβαση 08/01/2023).

Ομιλία του Ούιστον Τσώρτσιλ στο Πανεπιστήμιο της Ζυρίχης στις 19/9/1946, διαθέσιμο στο: https://www.zeit.de/reden/die_historische_rede/200115_hr_churchill1_englisch (πρόσβαση 04/01/2023).

“Court of Justice”, *Court of Justice of the European Union*, διαθέσιμο στο: https://curia.europa.eu/jcms/jcms/Jo2_7024/en/ (πρόσβαση 05/06/2023).

“Schuman declaration May 1950”, *European Union*, διαθέσιμο στο: https://european-union.europa.eu/principles-countries-history/history-eu/1945-59/schuman-declaration-may-1950_en, (πρόσβαση 07/02/2023).

Accession criteria (Copenhagen criteria), διαθέσιμο στο: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM%3Aaccession_criteria_copenhagen (πρόσβαση 05/06/2023).

Asset purchase programmes, διαθέσιμο στο: <https://www.ecb.europa.eu/mopo/implement/app/html/index.en.html>, (πρόσβαση 16/01/2023).

EEC Council, “Final Communiqué of the extraordinary session of the Council”, *Bulletin of the European Communities*, March 1966, 3-66, , διαθέσιμο στο: <https://web.archive.org/web/20150610220051/http://www.eurotreaties.com/luxembourg.pdf>, (πρόσβαση 04/05/2023).

European Union, “EU motto”, διαθέσιμο στο: https://european-union.europa.eu/principles-countries-history/symbols/eu-motto_en, (πρόσβαση 31/01/2023).

Fact sheet: “Sources and scope of European Union law”, διαθέσιμο στο: <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/6/sources-and-scope-of-european-union-law>, (πρόσβαση 27/01/2023).

Fouchet, Chr., “Draft Treaty — Fouchet Plan I (2 November 1961)”, διαθέσιμο στο: https://www.cvce.eu/obj/draft_treaty_fouchet_plan_november_1961-en-485fa02e-f21e-4e4d-9665-92f0820a0c22, (πρόσβαση 05/06/2023).

INFR(2021)2114, Judgment of the German Constitutional Court concerning the joined constitutional complaints 2 BvR 859/15, 2 BvR 1651/15, 2 BvR 2006/15 and 2 BvR 980/16, διαθέσιμο στο: https://ec.europa.eu/atwork/applying-eu-law/infringements-proceedings/infringement_decisions/index.cfm?lang_code=EN&typeOfSearch=true&active_only=2&noncom=0&r_dossier=&decision_date_from=01%2F06%2F2021&decision_date_to=02%2F12%2F2022&EM=DE&title=&submit=Search, (πρόσβαση 04/04/2023).

Press Release No 58/20 of the Court of Justice of the European Union, “Press release following the judgment of the German Constitutional Court of 5 May 2020”, διαθέσιμο στο: <https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2020-05/cp200058en.pdf>, 8 May 2020, (πρόσβαση 03/02/2023).

Press Release No 58/20 of the European Parliament, “Poland: Constitutional Tribunal is illegitimate, unfit to interpret constitution”, διαθέσιμο στο: <https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20211015IPR15016/poland-constitutional-tribunal-is-illegitimate-unfit-to-interpret-constitution>, 21/10/2021, (πρόσβαση 03/02/2023).

Press Release No. 32/2020 of Bundesverfassungsgericht, Judgment of 5 May 2020, 2 BvR 859/15, 2 BvR 980/16, 2 BvR 2006/15, 2 BvR 1651/15, “ECB decisions on the Public Sector Purchase Programme exceed EU competences”, διαθέσιμο στο: <https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Pressemitteilungen/EN/2020/bvg20-032.html>, (πρόσβαση 01/02/2023).

Press Release of the European Commission of 2 December 2021, “December infringements package: key decisions”, διαθέσιμο στο: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/inf_21_6201, (πρόσβαση 04/03/2023).

Press Release of the European Commission of 9 June 2021, “June infringements package: key decisions”, διαθέσιμο στο: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/inf_21_2743, (πρόσβαση 04/03/2023).

Press Release of the European Commission, “Rule of law conditionality regulation”, διαθέσιμο στο: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/eu-budget/protection-eu-budget/rule-law-conditionality-regulation_en, (πρόσβαση 03/02/2023).

Νομολογία

Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Απόφαση του Δικαστηρίου της 5^{ης} Φεβρουαρίου 1963, *Van Gend en Loos v Administratie der Belastingen*, C-26/62, ECLI:EU:C:1963:1.

Προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα Maurice Lagrange, της 25^{ης} Ιουνίου 1964, *Costa v E.N.E.L.*, C-6/64, ECLI:EU:C:1964:51.

Απόφαση του Δικαστηρίου της 15^{ης} Ιουλίου 1964, *Costa v E.N.E.L.*, C-6/64, ECLI:EU:C:1964:66.

Απόφαση του Δικαστηρίου της 12^{ης} Νοεμβρίου 1969, *Stauder v Stadt Ulm*, C-29/69, ECLI:EU:C:1969:57.

Απόφαση του Δικαστηρίου της 17^{ης} Δεκεμβρίου 1970, *Internationale Handelsgesellschaft mbH v Einfuhr- und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel*, C-11/70, ECLI:EU:C:1970:114.

Απόφαση του Δικαστηρίου της 14^{ης} Μαΐου 1974, *Nold KG v Commission*, C-4/73, ECLI:EU:C:1974:51.

Απόφαση του Δικαστηρίου της 11^{ης} Ιουλίου 1974, *Dassonville*, C-8/74, ECLI:EU:C:1974:82.

Απόφαση του Δικαστηρίου της 9^{ης} Μαρτίου 1978, *Amministrazione delle finanze dello Stato v Simmenthal*, C-106/77, ECLI:EU:C:1978:49.

Απόφαση του Δικαστηρίου της 20^{ης} Φεβρουαρίου 1979, *Rewe v Bundesmonopolverwaltung für Branntwein*, C-120/78, ECLI:EU:C:1979:42.

Απόφαση του Δικαστηρίου της 13^{ης} Δεκεμβρίου 1979, *Hauer v Land Rheinland-Pfalz*, C-44/79, ECLI:EU:C:1979:290.

Απόφαση του Δικαστηρίου της 23^{ης} Απριλίου 1986, *Les Verts v Parliament*, C-294/83, ECLI:EU:C:1986:166.

Απόφαση του Δικαστηρίου της 22^{ης} Οκτωβρίου 1987, *Foto-Frost v Hauptzollamt Lübeck-Ost*, C-314/85, ECLI:EU:C:1987:452.

Απόφαση του Δικαστηρίου της 4^{ης} Οκτωβρίου 1991, *Society for the Protection of Unborn Children Ireland v Grogan and Others*, C-159/90, ECLI:EU:C:1991:378.

Απόφαση του Δικαστηρίου της 19^{ης} Νοεμβρίου 1991, *Francovich and Bonifaci v Italy*, C-6/90, ECLI:EU:C:1991:428.

Απόφαση του Δικαστηρίου της 7^{ης} Ιουλίου 1992, *Micheletti and Others v Delegación del Gobierno en Cantabria*, C-369/90, ECLI:EU:C:1992:295.

Απόφαση του Δικαστηρίου της 14^{ης} Δεκεμβρίου 2000, *Fazenda Pública*, C-446/98, ECLI:EU:C:2000:691.

Απόφαση του Δικαστηρίου της 14^{ης} Οκτωβρίου 2004, *Omega*, C-36/02, ECLI:EU:C:2004:614.

Απόφαση του Δικαστηρίου της 22^{ης} Νοεμβρίου 2005, *Mangold*, C-144/04, ECLI:EU:C:2005:709.

Απόφαση του Πρωτοδικείου της 14^{ης} Δεκεμβρίου 2005, *Honeywell v Commission*, T-209/01, ECLI:EU:T:2005:455.

Απόφαση του Δικαστηρίου της 4^{ης} Ιουλίου 2006, *Adeneler and Others*, C-212/04, ECLI:EU:C:2006:443.

Απόφαση του Δικαστηρίου της 16^{ης} Δεκεμβρίου 2008, *Michaniki*, C-213/07, ECLI:EU:C:2008:731.

Απόφαση του Δικαστηρίου της 19^{ης} Ιανουαρίου 2010, *Küçükdeveci*, C-555/07, ECLI:EU:C:2010:21.

Συνεκδικασθείσες Αποφάσεις του Δικαστηρίου της 22^{ης} Ιουνίου 2010, *Melki* (C-188/10) και *Abdeli* (C-189/10), ECLI:EU:C:2010:363.

Απόφαση του Δικαστηρίου της 22^{ης} Δεκεμβρίου 2010, *Sayn-Wittgenstein*, C-208/09, ECLI:EU:C:2010:806.

Απόφαση του Δικαστηρίου της 22^{ης} Ιουνίου 2011, *Landtová*, C-399/09, ECLI:EU:C:2011:415.

Απόφαση του Δικαστηρίου της 26^{ης} Φεβρουαρίου 2013, *Melloni*, C-399/11, ECLI:EU:C:2013:107.

Προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα Pedro Cruz Villalón, της 14^{ης} Ιανουαρίου 2015, *Gauweiler and Others*, C-62/14, ECLI:EU:C:2015:7.

Απόφαση του Δικαστηρίου της 16^{ης} Ιουνίου 2015, *Gauweiler and Others*, C-62/14, ECLI:EU:C:2015:400.

Απόφαση του Δικαστηρίου της 8^{ης} Σεπτεμβρίου 2015, *Taricco and Others*, C-105/14, ECLI:EU:C:2015:555.

Απόφαση του Δικαστηρίου της 19^{ης} Απριλίου 2016, *DI*, C-441/14, ECLI:EU:C:2016:278.

Απόφαση του Δικαστηρίου της 10^{ης} Νοεμβρίου 2016, *Private Equity Insurance Group*, C-156/15, ECLI:EU:C:2016:851.

Απόφαση του Δικαστηρίου της 28^{ης} Μαρτίου 2017, *Rosneft*, C-72/15, ECLI:EU:C:2017:236.

Απόφαση του Δικαστηρίου της 5^{ης} Δεκεμβρίου 2017, *M.A.S. and M.B.*, C-42/17, ECLI:EU:C:2017:936.

Απόφαση του Δικαστηρίου της 5^{ης} Ιουνίου 2018, *Coman and Others*, C-673/16, ECLI:EU:C:2018:385.

Απόφαση του Δικαστηρίου της 10^{ης} Ιουλίου 2018, *Jehovan todistajat*, C-25/17, ECLI:EU:C:2018:551.

Προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα Melchior Wathelet, της 4^{ης} Οκτωβρίου 2018, *Weiss and Others*, C-493/17, ECLI:EU:C:2018:815.

Διάταξη του Αντιπροέδρου του Δικαστηρίου της 19^{ης} Οκτωβρίου 2018, *Commission v Poland (Independence of the Supreme Court)*, C-619/18, ECLI:EU:C:2018:852.

Απόφαση του Δικαστηρίου της 11^{ης} Δεκεμβρίου 2018, *Weiss and Others*, C-493/17, ECLI:EU:C:2018:1000.

Απόφαση του Δικαστηρίου της 24^{ης} Ιουνίου 2019, *Commission v Poland (Independence of the Supreme Court)*, C-619/18, ECLI:EU:C:2019:531.

Απόφαση του Δικαστηρίου της 5^{ης} Νοεμβρίου 2019, *Commission v Poland (Independence of ordinary courts)*, C-192/18, ECLI:EU:C:2019:924.

Συνεκδικασθείσες Αποφάσεις του Δικαστηρίου της 19^{ης} Νοεμβρίου 2019, *A.K. (Independence of the Disciplinary Chamber of the Supreme Court)* (C-585/18), *CP (Independence of the Disciplinary Chamber of the Supreme Court)* (C-624/18) και *DO (Independence of the Disciplinary Chamber of the Supreme Court)* (C-625/18), ECLI:EU:C:2019:982.

Συνεκδικασθείσες Αποφάσεις του Δικαστηρίου της 6^{ης} Οκτωβρίου 2020, *La Quadrature du Net and Others* (C-511/18), *French Data Network and Others* (C-512/18) και *Ordre des barreaux francophones and germanophone and Others* (C-520/18), ECLI:EU:C:2020:791.

Απόφαση του Δικαστηρίου της 22^{ας} Φεβρουαρίου 2021, *RS (Effet des arrêts d'une cour constitutionnelle)*, C-430/21, ECLI:EU:C:2022:99.

Απόφαση του Δικαστηρίου της 2^{ας} Μαρτίου 2021, *A.B. and Others (Nomination des juges à la Cour suprême - Recours)*, C-824/18, ECLI:EU:C:2021:153.

Προσφυγή της 11^{ης} Μαρτίου 2021, *Hungary v Parliament and Council*, C-156/21.

Προσφυγή της 11^{ης} Μαρτίου 2021, *Poland v Parliament and Council*, C-157/21.

Συνεκδικασθείσες Αποφάσεις του Δικαστηρίου της 18^{ης} Μαΐου 2021, *Asociația “Forumul Judecătorilor din România”* (C-83/19), *Asociația “Forumul Judecătorilor Din România” and Asociația Mișcarea Pentru Apărarea Statutului Procurorilor* (C-127/19), *PJ* (C-195/19), *SO* (C-291/19), *Asociația “Forumul Judecătorilor Din România” and Asociația “Mișcarea Pentru Apărarea Statutului Procurorilor”* (C-355/19) και *Statul Român - Ministerul Finanțelor Publice* (C-397/19), ECLI:EU:C:2021:393.

Απόφαση του Δικαστηρίου της 15^{ης} Ιουλίου 2021, *Commission v Poland (Régime disciplinaire des juges)*, C-791/19, ECLI:EU:C:2021:596.

Απόφαση του Δικαστηρίου της 6^{ης} Οκτωβρίου 2021, *W. Ż. () and des affaires publiques de la Cour suprême – nomination*), C-487/19, ECLI:EU:C:2021:798.

Προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα Manuel Campos Sánchez-Bordona, της 2^{ας} Δεκεμβρίου 2021, *Hungary v Parliament and Council*, C-156/21, ECLI:EU:C:2021:974.

Προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα Manuel Campos Sánchez-Bordona, της 2^{ας} Δεκεμβρίου 2021, *Poland v Parliament and Council*, C-157/21, ECLI:EU:C:2021:978.

Συνεκδικασθείσες Αποφάσεις του Δικαστηρίου της 21^{ης} Δεκεμβρίου 2021, *Euro Box Promotion and Others* (C-357/19), *DNA- Serviciul Teritorial Oradea* (C-379/19), *Asociația “Forumul Judecătorilor din România”* (C-547/19), *FQ and Others* (C-811/19) και *NC* (C-840/19), ECLI:EU:C:2021:1034.

Απόφαση του Δικαστηρίου της 16^{ης} Φεβρουαρίου 2022, *Hungary v Parliament and Council*, C-156/21, ECLI:EU:C:2022:97.

Απόφαση του Δικαστηρίου της 16^{ης} Φεβρουαρίου 2022, *Poland v Parliament and Council*, C-157/21, ECLI:EU:C:2022:98.

Γαλλική Δημοκρατία

Conseil d'État (Section du Contentieux), Décision du 1 mars 1968, *Semoules*, No 62814, ECLI:FR:CESJS:1968:62814.19680301.

Cour de Cassation (Chambre MIXTE), Décision du 24 mai 1975, *Directeur General des Douanes v Société Vabre Jaques & Société Weigel*, No 73-13.556, BDACDC N. 4 P. 6.

Cour de Cassation (Chambre Civile 3), Décision du 15 décembre 1975, *von Kempis v Geldof*, No 74-12.457, BDACDC N. 373 P. 282.

Conseil d'État (Assemblée), Décision du 20 octobre 1989, *Nicolo*, No 108243, ECLI:FR:CEASS:1989:108243.19891020.

Conseil d'État (Assemblée), Décision du 28 février 1992, *Société Rothmans International France et Philip Morris France*, No 56776 56777, ECLI:FR:CEASS:1992:56776.19920228.

Conseil d'État (Assemblée), Décision du 30 octobre 1998, *Sarran, Levacher et autres*, No 200286, ECLI:FR:CEASS:1998:200286.19981030.

Conseil Constitutionnel, Décision du 27 juillet 2006, No 2006-540 DC.

Conseil d'État (Assemblée), Décision du 08 février 2007, *Société Arcelor Atlantique et Lorraine et autres*, No 287110, ECLI:FR:CEASS:2007:287110.20070208.

Conseil Constitutionnel, Décision du du 9 juin 2011, No 2011-631 DC.

Conseil d'État (Assemblée), Décision du 21 avril 2021, No 393099, ECLI:FR:CEASS:2021:393099.20210421.

Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας

BVerfG, Judgment of 29 May 1974, 2 BvL 52/71, (*BVerfGE 37, 291 - Solange I*)

BVerfG, Judgment of 22 October 1986, 2 BvR 197/83, (*BVerfGE 73, 339 - Solange II*), 3 CMLR 225.

BVerfG, Judgment of the Second Senate of 30 June 2009, 2 BvE 2/08, (*Lissabon-Urteil*), ECLI:DE:BVerfG:2009:es20090630.2bve000208.

BVerfG, Order of the Second Senate of 6 July 2010, 2 BvR 2661/06, ECLI:DE:BVerfG:2010:rs20100706.2bvr266106.

BVerfG, Judgment of the Second Senate of 21 June 2016, 2 BvR 2728/13, ECLI:DE:BVerfG:2016:rs20160621.2bvr272813.

Αίτηση προδικαστικής αποφάσεως την οποία υπέβαλε το BVerfG στις 15 Αυγούστου 2017, *Heinrich Weiss and Others*, C-493/17.

Δανία

Højesteret, Judgment of 20 February 2013, *Hausgaard and Others v Prime Minister*, UfR 1451.

Højesteret, Judgment of 6 December 2016, *Ajos A/S v Estate of A*, 15/2014.

Ελληνική Δημοκρατία

ΣτΕ (Δ΄ Τμήμα), Απόφαση της 3^{ης} Φεβρουαρίου 2004, «*Βασικός Μέτοχος*» – *Μηχανική/ΕΣΡ*, 3242/2004.

ΣτΕ (Ολομέλεια), Απόφαση, «*Βασικός Μέτοχος*» – *Μηχανική/ΕΣΡ*, 3670/2006.

ΣτΕ (Ολομέλεια), Απόφαση της 11^{ης} Μαρτίου 2011, «*Βασικός Μέτοχος*» – *Μηχανική/ΕΣΡ*, 3470/2011.

Ιταλική Δημοκρατία

Απόφαση του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Ιταλίας της 18^{ης} Δεκεμβρίου 1973, *Frontini v Ministero delle Finanze*, No 183/1973, ECLI:IT:COST:1973:183.

Ουγγαρία

Constitutional Court of Hungary (Magyarország Alkotmánybírósága), Decision of 30 November 2016, *AB on the Interpretation of Article E) (2) of the Fundamental Law*, No 22/2016 (XII.5.)

Δημοκρατία της Πολωνίας

Συνταγματικό Δικαστήριο της Πολωνίας (Trybunał Konstytucyjny), Απόφαση της 11^{ης} Νοεμβρίου 2010, K 32/09.

Συνταγματικό Δικαστήριο της Πολωνίας (Trybunał Konstytucyjny), Απόφαση της 7^{ης} Οκτωβρίου 2021, K 3/21.

Ρουμανία

Curtea Constituțională, Decizia din 8 iunie 2021, nr. 390.

Curtea de Apel Craiova, Αίτηση προδικαστικής αποφάσεως της 14^{ης} Ιουλίου 2021 (επί της υπόθεσης RS).

Τσεχία

Απόφαση του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Τσεχικής Δημοκρατίας της 3^{ης} Νοεμβρίου 2009, *Treaty of Lisbon II*, Pl. ÚS 29/09.

Απόφαση του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Τσεχικής Δημοκρατίας της 31^{ης} Ιανουαρίου 2012, *Régime de pensions slovaque*, Pl.ÚS5/12.

Θεσμικά κείμενα

Ευρωπαϊκές Συνθήκες

Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη, *Επίσημη Εφημερίδα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, L 169, 29 Ιουνίου 1987, (L:1987:169:TOC).

Συνθήκη για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης, *Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, C 115, 09 Μαΐου 2008, (C:2008:115:TOC). Και αναθεωρημένες εκδόσεις: 2010 (C:2010:083:TOC), 2012 (C:2012:326:TOC), 2016 (C:2016:202:TOC), 2020 (02016E/TXT-20200301).

Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση, *Επίσημη Εφημερίδα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, C 191, 29 Ιουλίου 1992, (C:1992:191:TOC). Και αναθεωρημένες εκδόσεις: 1997 (C:1997:340:TOC), 2002 (C:2002:325:TOC), 2006 (C:2006:321E:TOC), 2008 (C:2008:115:TOC), 2010 (C:2010:083:TOC), 2016 (C:2016:202:TOC), 2020 (02016E/TXT-20200301).

Συνθήκη περί ιδρύσεως της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, *Επίσημη Εφημερίδα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, C 224, 31 Αυγούστου 1992, (C:1992:224:TOC). Και αναθεωρημένες εκδόσεις: 1997 (C:1997:340:TOC), 2002 (C:2002:325:TOC), 2006 (C:2006:321E:TOC).

Συνθήκη περί ιδρύσεως της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας, (11957E/TXT).

Συνθήκη της Λισσαβόνας για την τροποποίηση της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση και της Συνθήκης περί ιδρύσεως της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, *Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, C 306, 17 Δεκεμβρίου 2007, (C:2007:306:TOC).

Συνθήκη της Νίκαιας που τροποποιεί τη Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση, τις Συνθήκες περί ιδρύσεως των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων και ορισμένες συναφείς Πράξεις, *Επίσημη Εφημερίδα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, C 80, 10 Μαρτίου 2001, (C:2001:080:TOC).

Συνθήκη του Άμστερνταμ που τροποποιεί τη Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση, τις Συνθήκες περί ιδρύσεως των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων και ορισμένες συναφείς πράξεις, *Επίσημη Εφημερίδα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, C 340, 10 Νοεμβρίου 1997, (C:1997:340:TOC).

Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, *Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, C 303, 14 Δεκεμβρίου 2007, (C:2007:303:TOC). Και

αναθεωρημένες εκδόσεις: 2010 (C:2010:083:TOC), 2012 (C:2012:326:TOC), 2016 (C:2016:202:TOC).

Κανονισμοί, οδηγίες και αποφάσεις

Απόφαση 2006/928/EK της Επιτροπής, της 13^{ης} Δεκεμβρίου 2006, για τη θέσπιση μηχανισμού για τη συνεργασία και τον έλεγχο της προόδου στη Ρουμανία όσον αφορά την επίτευξη των ειδικών στόχων αναφοράς στους τομείς της δικαστικής μεταρρύθμισης και της καταπολέμησης της διαφθοράς, (32006D0928).

Απόφαση (ΕΕ) 2015/774 της ΕΚΤ, της 4^{ης} Μαρτίου 2015, σχετικά με πρόγραμμα αγοράς στοιχείων του ενεργητικού του δημόσιου τομέα στις δευτερογενείς αγορές (ΕΚΤ/2015/10), (32015D0010).

Απόφαση (ΕΕ) 2015/2464 της ΕΚΤ, της 16^{ης} Δεκεμβρίου 2015, που τροποποιεί την απόφαση (ΕΕ) 2015/774 σχετικά με πρόγραμμα αγοράς στοιχείων του ενεργητικού του δημόσιου τομέα στις δευτερογενείς αγορές (ΕΚΤ/2015/48), (32015D0048).

Απόφαση (ΕΕ) 2016/702 της ΕΚΤ, της 18^{ης} Απριλίου 2016, που τροποποιεί την απόφαση (ΕΕ) 2015/774 σχετικά με πρόγραμμα αγοράς στοιχείων του ενεργητικού του δημόσιου τομέα στις δευτερογενείς αγορές (ΕΚΤ/2016/8), (32016D0008).

Απόφαση (ΕΕ) 2017/100 της ΕΚΤ, της 11ης Ιανουαρίου 2017, που τροποποιεί την απόφαση (ΕΕ) 2015/774 σχετικά με πρόγραμμα αγοράς στοιχείων του ενεργητικού του δημόσιου τομέα στις δευτερογενείς αγορές (ΕΚΤ/2017/1), (32017D0001).

Κανονισμός Διαδικασίας του Δικαστηρίου, *Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, ΕΕ L 265, 29 Σεπτεμβρίου 2012, (32012Q0929(01)).

Κανονισμός (ΕΕ, Ευρατόμ) 2020/2092 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 16^{ης} Δεκεμβρίου 2020, περί γενικού καθεστώτος αιρεσιμότητας για την προστασία του προϋπολογισμού της Ένωσης, (32020R2092).

Οδηγία 93/37/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 14^{ης} Ιουλίου 1993, περί συντονισμού των διαδικασιών για τη σύναψη συμβάσεων δημοσίων έργων, (31993L0037).

Οδηγία 2000/78/ΕΚ του Συμβουλίου, της 27^{ης} Νοεμβρίου 2000, για τη διαμόρφωση γενικού πλαισίου για την ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία, (32000L0078).

Οδηγία 2006/54/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 5^{ης} Ιουλίου 2006, για την εφαρμογή της αρχής των ίσων ευκαιριών και της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών σε θέματα εργασίας και απασχόλησης, (32006L0054).

Εθνικά συνταγματικά κείμενα

Σύνταγμα της Πέμπτης Γαλλικής Δημοκρατίας

Θεμελιώδης Νόμος για την Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας

Σύνταγμα της Ελλάδας

Συνταγματική Πράξη της Δανίας

Σύνταγμα της Ιρλανδίας

Ισπανικό Σύνταγμα

Σύνταγμα της Ιταλικής Δημοκρατίας

Σύνταγμα της Ρουμανίας

Λοιπά θεσμικά κείμενα

Λευκή Βίβλος για την Ευρωπαϊκή Διακυβέρνηση και Διαβούλευση: Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Έκθεση της Επιτροπής για την ευρωπαϊκή διακυβέρνηση, *Υπηρεσία Επισήμων Εκδόσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, 25/07/2001, διαθέσιμο στο: https://ec.europa.eu/governance/docs/comm_rapport_el.pdf, (πρόσβαση 01/06/2023).

Πιστοποιητικό υπ' αριθμ. 8117/30.10.2002 του Εθνικού Συμβουλίου Ραδιοτηλεόρασης.

Συμπεράσματα της Προεδρίας, *Ευρωπαϊκό Συμβούλιο του Λάακεν*, 14-15 Δεκεμβρίου 2001, διαθέσιμο στο: <https://www.consilium.europa.eu/media/20950/68827.pdf>, (πρόσβαση 02/02/2023).

Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 21^{ης} Οκτωβρίου 2021 σχετικά με την κρίση του κράτους δικαίου στην Πολωνία και την υπεροχή του δικαίου της ΕΕ, (2021/2935(RSP)), διαθέσιμο στο https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2021-0439_EN.html (πρόσβαση 06/03/2023).

Communication from the Commission to the Council and the European Parliament on Article 7 of the Treaty on European Union - Respect for and promotion of the values on which the Union is based, COM/2003/0606 final, διαθέσιμο στο: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52003DC0606>, (πρόσβαση 21/01/2023).

Joint Opinion of the Venice Commission and the Council of Europe, “Opinion on the new Constitution of Hungary”, No. 621/2011, CDL-AD(2011)016, 20 June 2011.